

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Навчально-науковий-виробничий центр

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Харків 2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Навчально-науковий-виробничий центр

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Харків 2020

УДК 338.48: 913(477)

Рекомендовано до друку вченою радою навчально-наукового-виробничого центру НУЦЗ України (протокол від 27.08.2020 № 1)

Укладач О. В. Поступна

Рецензенти: кандидат державного управління, доцент **Д. А. Терещенко**, доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування Харківського національного університету будівництва та архітектури;
кандидат державного управління, доцент, **О. О. Ахмедова**, доцент кафедри туризму ХНЕУ ім. С. Кузнеця.

Туристські ресурси України: конспект лекцій. Для здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 242 «Туризм» за усіма формами навчання / Укладач О. В. Поступна. – Х.: НУЦЗУ, 2020. – 209 с.

Конспект лекцій розроблено для самостійного опрацювання лекційного матеріалу студентами, які навчаються за спеціальністю 242 «Туризм» з метою виконання робочої програми навчальної дисципліни «Туристські ресурси України».

Видання побудовано відповідно до структури навчальної дисципліни: змістові модулі, лекційний матеріал, теми і плани практичних занять, термінологічний словник, список рекомендованої літератури. Розглядаються теоретичні засади вивчення туристичних ресурсів, їх загальна характеристика (природних, природно-антропогенних, суспільно-історичних туристичних ресурсів) та характеристика туристичних ресурсів туристичних районів і адміністративних областей України.

Для здобувачів вищої освіти навчальних закладів туристичних спеціальностей, науково-педагогічних і педагогічних працівників, фахівців сфери туризму, інших зацікавлених осіб, які займаються плануванням та організацією відпочинку та туризму.

Рис. 6. Табл. 9. Бібліогр: 52 назв.

ЗМІСТ

Вступ	4
Змістовий модуль 1. Теоретичні засади вивчення туристичних ресурсів .6	
Лекція 1. Сутність туристських ресурсів.....	6
Лекція 2. Класифікація туристських ресурсів.....	14
Лекція 3. Оцінка туристських ресурсів.....	25
Змістовий модуль 2. Загальна характеристика туристичних ресурсів	43
Лекція 4. Природні туристські ресурси.....	43
Лекція 5. Водні рекреаційні ресурси.....	54
Лекція 6. Ліс в системі природних рекреаційних ресурсів.....	66
Лекція 7. Історико-культурні туристські ресурси.....	78
Лекція 8. Туристичний потенціал спелеоресурсів України.....	92
Змістовий модуль 3. Характеристика туристичних ресурсів України	98
Лекція 9. Київ – туристичний центр світового значення.....	98
Лекція 10. Туристичні ресурси Правобережної України.....	120
Лекція 11. Туристичні ресурси Лівобережної України.....	128
Лекція 12. Туристичні ресурси Слобожанщини.....	145
Лекція 13. Туристичні ресурси Західної України.....	155
Лекція 14. Туристичні ресурси Південної України.....	174
Теми і плани практичних занять.....	189
Термінологічний словник.....	193
Список використаної та рекомендованої літератури.....	206

ВСТУП

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Туристичні ресурси України» складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 242 «Туризм».

Необхідність вивчення навчальної дисципліни «Туристичні ресурси України» продиктована сучасними тенденціями розвитку рекреаційної та туристичної діяльності як в цілому у світі, так і в Україні. Ознайомлення з туристсько-рекреаційними ресурсами окремих регіонів України, виявлення особливостей їх сучасного використання в туристсько-рекреаційній діяльності, встановлення проблем та перспектив розвитку національної індустрії туризму є важливою складовою підготовки фахівців у галузі туризму.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є регіональні особливості структури, розповсюдження, потенційних запасів та сучасного рівня використання різноманітних видів туристських ресурсів України.

Мета вивчення дисципліни «Туристські ресурси України» полягає в ознайомленні майбутнього фахівця в туристичній галузі із туристським потенціалом України, який використовується і може бути залучений для підняття іміджу країни на світовому ринку туристичних послуг; вивчення різноманітних складових туристичних ресурсів України.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- формування у студентів розуміння теоретичних основ дисципліни, її понятійного-термінологічного апарату;
- вивчення особливостей структури, географії розповсюдження, потенційних запасів та сучасний рівень використання різноманітних видів туристських ресурсів;
- здійснення аналізу умов і чинників формування туристичних ареалів України;
- ознайомлення із основними схемами рекреаційно-туристського районування території України;
- характеристика окремих туристичних регіонів України;
- величини туристсько-рекреаційного потенціалу рекреаційних районів України;
- визначення основних проблем та перспектив розвитку туристичної індустрії в Україні;
- виховувати зацікавленість дисципліною, професійні риси, почуття відповідальності, прагнення отримати нові знання самостійно, бажання до саморозвитку та самореалізації.

Необхідною навчальною базою для вивчення дисципліни є знання, отримані з дисциплін «Історія та культура України», «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму», «Рекреаційні комплекси світу».

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Туристичні ресурси України» складається з трьох змістових модулів (ЗМ):

ЗМ 1. Теоретичні засади вивчення туристичних ресурсів;

ЗМ 2. Загальна характеристика туристичних ресурсів;

ЗМ 3. Характеристика туристичних ресурсів України.

Лекційний матеріал складається з 14 тем. На початку кожної теми наводиться її план та стисло викладається основний навчальний матеріал, який має бути засвоєний студентами.

Включені теми лекцій допоможуть студентам сконцентрувати увагу на питаннях, що входять до сфери діяльності туристичного менеджера та більш чітко побачити їх місце в майбутній професії.

Наприкінці конспекту лекцій подано теми практичних занять, їх план, термінологічний словник та список використаної та рекомендованої літератури.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

ЛЕКЦІЯ 1. СУТНІСТЬ ТУРИСТСЬКИХ РЕСУРСІВ

План

- 1.1 Роль та місце туристичних ресурсів у туристичній діяльності.
- 1.2 Наукові підходи до визначення поняття «туристичні ресурси».
- 1.3 Сутність рекреаційних та туристсько-рекреаційних ресурсів.
- 1.4 Кількісні та якісні характеристики туристичних ресурсів.

1.1 Роль та місце туристичних ресурсів у туристичній діяльності

Туристична діяльність, як головна форма рекреації, належить до видів суспільної практики з яскраво вираженою ресурсною орієнтацією. Морські узбережжя із комфортними погодно-кліматичними умовами, гірські та приозерні ландшафти, мінеральні та термальні води, лікувальні грязі, пам'ятки історії та культури стали тим підґрунтям, на якому здавна базується активний відпочинок людини і сформувалася потужна галузь нематеріального виробництва – індустрія туризму.

Розбудова сучасної туристичної індустрії в Україні вимагає наукового підходу до розв'язання проблем туризму і в тому числі до виявлення та ефективного використання туристично-екскурсійних ресурсів.

Україна володіє значним ресурсним потенціалом туризму, раціональне використання якого може забезпечити не тільки повне задоволення пізнавально-оздоровчо-спортивних потреб вітчизняних та іноземних туристів, а й принести значну економічну вигоду державі. Тому сьогодні все частіше актуалізується проблема дослідження туристичних ресурсів.

Зауважимо, що туристична діяльність на певній території розвивається на основі тих ресурсів, які існують чи можуть бути задіяні або створені в країні. Розрізняють наявні ресурси, що вже використовуються в туристичній діяльності, та потенційні (туристсько-рекреаційний потенціал), які можуть бути задіяні за певних умов (реставрація, реконструкція, розвиток транспортної, туристичної інфраструктури тощо). Потенційні ресурси надають можливості для нарощування пропозиції, створення нового турпродукту, є основою як інтенсивного, так і екстенсивного розвитку туризму шляхом залучення до туристичної діяльності нових територій задля інтенсифікації внутрішнього та іноземного туризму.

1.2 Наукові підходи до визначення поняття «туристичні ресурси»

Туризм є ресурсноорієнтованою суспільно-господарською системою, тому визначення поняття «туристичні ресурси» у туристичній діяльності належить до важливих завдань науки про туризм.

Поняття «туристичні ресурси» і «рекреаційні ресурси» використо-

вуються як синоніми, оскільки туризм є формою рекреаційної діяльності. Саме наявність та територіальна локалізація рекреаційних ресурсів, перш за все природних та культурно-історичних, дозволили охарактеризувати їх як реалізуючи локалізуючи чинники, територіальна диференціація яких визначає спеціалізацію рекреаційної діяльності і туризму. Тобто, природні властивості певної території, які визначаються її географічним положенням та фізико-географічними характеристиками і є, за сутністю, природними благами (кліматичні, ландшафтні та бальнеологічні), що, як об'єктивні чинники мотиваційної привабливості, створюють передумови розвитку туристичної діяльності; культурне надбання – об'єкти матеріальної і духовної культури, що історично зафіксовані на даній території; традиційна культура та сучасні етнорелігійні особливості, характер господарювання та інші прояви життєдіяльності населення, що також можуть мати мотиваційний сенс – становлять основу формування територіально-рекреаційної системи, їх поєднання відтворює її неповторність і визначає спеціалізацію.

Туристичні ресурси – це сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста. Туристичними ресурсами України, відповідно до ст. 3 Закону України «Про туризм», «є пропоновані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об'єктів державної, комунальної чи приватної власності».

На сьогоднішній день, в дослідженнях туристичних ресурсів, простежується тенденція до виділення цілого ряду факторів, що впливають на їх стан та розвиток. У наукових працях автори детально характеризують зміст поняття «туристичні ресурси» за ознаками споживчої вартості, взаємодії, туристичного продукту, туристичного потенціалу, комплексності, рекреаційності, людського втручання. Узагальнюючи існуючі тлумачення змісту поняття «туристичні ресурси», які досліджувались різними вченими щодо різних ознак, зважаючи на відсутність єдиної позиції щодо його розуміння, проаналізуємо існуючі трактування даного поняття. Їх характеристика зведена у табл. 1.1.

Як видно з таблиці, багатогранність поняття «туристичні ресурси» визначається науковими підходами (еколого-економічний, функціональний, територіальний), з яких це поняття можна розглядати. Зокрема, еколого-економічний підхід лежить в основі праць В. Квартальова, М. Мироненко, І. Твердохлебова, Я. Олійника, С. Кузика, І. Школи, О. Любіцевої та ін. Він ґрунтується на оцінці споживчої вартості туристичних благ і ресурсів.

Слід зауважити, що наявність туристичних ресурсів розглядається багатьма авторами (наприклад, В. Квартальов, М. Мироненко, І. Твердохлебов) як чинник виробництва турпродукту яка, залежно від

характеру ресурсу, має певну споживчу вартість. Під туристичними ресурсами Я. Олійник та А. Степаненко розуміють сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості.

Таблиця 1.1 – Характеристика підходів до визначення поняття «туристичні ресурси» відповідно до наукових підходів

Автор	Визначення змісту	Визначальні характеристики
Еколого-економічний підхід		
В.Квартальов, М.Мироненко, І.Твердохлебов	Наявність благ як чинника виробництва турпродукту, що є неодмінною їх складовою, яка, залежно від характеру ресурсу, має певну споживчу вартість	Наявність благ як чинника виробництва турпродукту
Я.Олійник, А.Степаненко	Сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості та придатні для створення туристичного продукту	Сукупність об'єктів, що придатні для створення турпродукту
С.Кузик	Об'єкти та явища природного й антропогенного походження, які використовують або можуть бути використані для туристичної діяльності	Об'єкти та явища, які використовують для туристичної діяльності
І.Школа	Сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, придатних для виробництва туристичного продукту	Об'єкти, придатні для виробництва турпродукту
О.Любіцева	Об'єкти природи, історії, культури, поточні події, явища, які можуть бути використані у процесі створення та реалізації туристичного продукту, будучи мотиваційною підставою для його вибору, наприклад за видом, сезоном тощо	Об'єкти та явища, які є мотиваційною підставою для створення туристичного продукту
Функціональний підхід		
І.Смаль	Сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях, використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва туристичного продукту	Сукупність комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини
М.Мальська, Н.Антонюк, Н.Ганич	Специфічні властивості природного середовища, а також їх поєднання, прояви людської діяльності, природні,	Властивості природного середовища, прояви людської діяльності,

Автор	Визначення змісту	Визначальні характеристики
	історичні, соціально-культурні об'єкти, які є предметами зацікавлення туристів, стимулюють їх до подорожі, здатні задовольнити їхні потреби у відновленні та розвитку фізичних, емоційних та інтелектуальних сил	тощо які є предметами зацікавлення туристів
П.Дефер	Сукупність природних, створених людиною ресурсів та всі види людської діяльності, які викликають інтерес туристів незалежно від навколишньої ситуації	Сукупність ресурсів та всі види людської діяльності, які викликають інтерес туристів
І.Зорін, В.Квартальнов	Природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, з об'єктами туристичного показу включно, а також інші об'єкти, здатні задовольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню та розвитку їх фізичних сил	Сукупність об'єктів здатних задовольняти духовні та фізичні потреби туристів
В.Криворучко Л.Криворучко А.Островерхов, І.Лебедева	Природні, історичні, соціально-культурні й інші об'єкти, що стимулюють туристів до подорожі, здатні задовольняти потреби у відновленні та розвитку фізичних, емоційних та інтелектуальних сил людини	Сукупність об'єктів, що стимулюють туристів до подорожі
Територіальний підхід		
М.Труасі	Сукупність природних, створених працею людини та "додаткових" ресурсів для послуг, які охоплюють інфраструктуру району і всі підприємства з прийо́му та обслуговування туристів	Сукупність ресурсів, які охоплюють інфраструктуру району
М.Чабб, Х.Чабб	Сукупність туристичних потреб, які змінені людиною, відносно навколишнього середовища, в результаті розвитку ділянки	Сукупність туристичних потреб, які змінені людиною, в результаті розвитку ділянки
Н.Фоменко	Сукупність унікальних явищ природи та історико-культурних і сучасних об'єктів	Просторова сукупність об'єктів та явищ
М.Борушак	Території і акваторії, маршрути і парки, ландшафти і природно-кліматичні зони	Поєднання територіальних компонентів туризму

Поняття «туристичні ресурси», С. Кузик трактує як об'єкти та явища природного й антропогенного походження, які використовують або можуть бути використані для туристичної діяльності. Автор вважає, що особливість туристичних ресурсів полягає в тому, що вони мають властивість відновлювати фізичні і духовні сили людини, розвивати їх, вони

також придатні для надання найрізноманітніших послуг, потреби в яких виникають під час мандрівки туристів.

У своїй монографії І. Школа трактує поняття «туристичні ресурси» як сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, придатних для виробництва туристичного продукту. О. Любіцева зауважує, що деякі визначення поняття «туристичні ресурси» достатньо широкі, а номенклатура туристичних ресурсів практично безмежна. Науковець зазначає, що туристичні ресурси (франц. *resource* – допоміжні засоби) – це об'єкти природи, історії, культури, поточні події, явища, які можуть бути використані у процесі створення та реалізації туристичного продукту, будучи мотиваційною підставою для його вибору, наприклад за видом, сезоном та іншими ознаками.

З позицій функціонального підходу сутність поняття «туристичні ресурси» розглянуто у працях Н. Антонюк, Н. Ганич, П. Дефера, І. Зоріна, В. Квартальнова, М. Мальської, І. Смаля та ін. Зокрема, І. Смалю розглядає туристичні ресурси як сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях, використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва туристичного продукту. Вчений вважає, що функціонування індустрії туризму можливе лише у взаємодії з усіма функціонально-компонентними та функціонально-територіальними елементами економіко-географічного комплексу, структурною одиницею якого вона є.

Французький економіст П. Дефер розглядає туристичні ресурси як сукупність природних і створених людиною ресурсів та всі види людської діяльності, які викликають інтерес туристів незалежно від насколишньої ситуації.

Інша група українських авторів – М. Мальська, Н. Антонюк і Н. Ганич пропонують таке визначення: «Туристичні ресурси – специфічні властивості природного середовища, а також їх поєднання, прояви людської діяльності, природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, які є предметами зацікавлення туристів, стимулюють їх до подорожі, здатні задовольнити їхні потреби у відновленні та розвитку фізичних, емоційних та інтелектуальних сил. Ресурсом є не лише пейзаж чи історична пам'ятка, а й тиша, чисте повітря, гостинність жителів, доступність розваг тощо». Автори вважають, що основою використання туристичних ресурсів і туристичних об'єктів для цілей туризму є туристський інтерес і враження.

У «Туристичному термінологічному словнику» І. Зоріна і В. Квартальнова наведене таке трактування туристичних ресурсів: «Ресурси туристичні – природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, з об'єктами туристичного показу включно, а також інші об'єкти, здатні за-

довольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню та розвитку їх фізичних сил».

Дещо по-іншому запропонували визначення терміна група російських авторів В. Криворучко, Л. Криворучко, А. Островерхов, І. Лебедева: «Туристичні ресурси – це природні, історичні, соціально-культурні й інші об'єкти, що стимулюють туристів до подорожі, здатні задовольняти потреби у відновленні та розвитку фізичних, емоційних та інтелектуальних сил людини».

Територіальний підхід полягає у визначенні й територіальній локалізації туристичних ресурсів та умов. Даний підхід прослідковується у працях М. Боруцака, М. Труасі, Н. Фоменко, М. Чабба, Х. Чабба та ін. Зокрема, польський економіст М. Труасі розглядає туристичні ресурси як сукупність природних, створених працею людини та «додаткових» ресурсів для послуг, які охоплюють інфраструктуру району і всі підприємства з прийому та обслуговування туристів.

М. Чабб і Х. Чабб виділяють розвинені і неопрацьовані ресурси туристичних потреб. При цьому розвинені ресурси включають шосе, засоби обслуговування, каналізацію, будинки, і так далі, які полегшують використання даної області. І навпаки, неопрацьовані ресурси можуть бути знайдені, і в міському й глухому навколишньому середовищі, але ступінь, до якого вони визнані, також – індивідуальний і часто залежить від ситуації.

Інший науковець Н. Фоменко вважає, що туристичні ресурси – це сукупність унікальних явищ природи та історико-культурних і сучасних об'єктів. Автор трактує наступне «Привабливі ландшафти, чисте повітря, незабруднена вода у водоймах, просторі пляжі, різноманіття лісових насаджень – все це належить до туристичних ресурсів, які роблять даний район привабливим для туристів...».

При дослідженні організації розвитку туризму в регіоні, М. Боруцак до туристичних ресурсів відносить території і акваторії, маршрути і парки, ландшафти і природно-кліматичні зони.

Запропоновані поняття переважно близькі за формою і змістом. Однак такі трактування поняття «туристичні ресурси», достатньо широкі, а номенклатура туристичних ресурсів практично безмежна.

Розглянувши три основних підходи до тлумачення змісту даного поняття та враховуючи специфіку туристичної сфери, на підставі виділення визначальних характеристик туристичних ресурсів, пропонуємо наступні висновки.

По-перше, як правило, туристичні ресурси визначають формування туристичної діяльності в регіоні. Динамічний розвиток туризму потребує як природних та антропогенних, так і інфраструктурних ресурсів, тобто навіть за доволі привабливих властивостей суто туристичних ресурсів (унікальних природних чи історико-культурних об'єктів), без наявності комунікацій, засобів зв'язку, транспортної доступності тощо туристична діяльність для широкого кола споживачів турпродукту неможлива.

По-друге, для визначення поняття «туристичні ресурси» необхідним є наукове обґрунтування саме просторового поєднання як власне туристичних так і допоміжних та додаткових ресурсів, оскільки особливістю туризму є те, що дана сфера пов'язана не стільки з виробництвом продукції, скільки з переміщенням людей (для задоволення духовних потреб туристів, сприяння відновленню та розвитку їх фізичних сил).

По-третє, саме наявність та територіальна локалізація суто туристичних ресурсів, перш за все природних та культурно-історичних, дозволяють охарактеризувати їх як реалізуючи, локалізуючи чинники, територіальна диференціація яких визначає спеціалізацію діяльності і туризму. Тобто, природні властивості певної території, які визначаються її географічним положенням і фізико-географічними характеристиками і є, за сутністю, природними благами (кліматичні, ландшафтні тощо), що як об'єктивні чинники мотиваційної привабливості, створюють передумови розвитку туристичної діяльності; культурне надбання – об'єкти матеріальної і духовної культури, що історично зафіксовані на даній території.

1.3 Сутність рекреаційних та туристсько-рекреаційних ресурсів

Наведемо деякі наукові підходи до визначення сутності та змісту таких понять, як «рекреаційні ресурси» і «туристсько-рекреаційні ресурси».

Рекреаційні ресурси – це природні, природно-технічні та соціально-економічні геосистеми та їх елементи, що за існуючих технічних і матеріальних можливостях можуть бути використані для організації рекреаційного господарства (Л. Багрова, М. Багров, В. Преображенський).

Під рекреаційними ресурсами Н. Фоменко розуміє об'єкти і явища природного і антропогенного походження, які використовуються для оздоровлення, відпочинку і туризму.

П. Масляк зазначає, що для розвитку рекреації і туризму необхідні рекреаційні ресурси, до яких належать об'єкти, процеси та явища природного й антропогенного походження, що виступають матеріальною базою для відпочинку й оздоровлення людей через їх відповідні параметри.

На думку В. Квартальнова і І. Зоріна, рекреаційні ресурси – це частина туристських ресурсів, яка являє собою природні та антропогенні геосистеми, тіла та явища природи, артефакти, що володіють комфортними властивостями і споживною вартістю для рекреаційної діяльності і можуть бути використані для організації відпочинку та оздоровлення певного контингенту людей у фіксований час за допомогою існуючих технологій та наявних матеріальних можливостей.

Враховуючи природну, соціальну та історико-культурну складові у визначеннях рекреаційних та туристських ресурсів, орієнтацію на споживання і задоволення потреб людей (туристів) найчастіше ці поняття вважають близькими за значеннями і об'єднують єдиним поняттям – туристсько-рекреаційні ресурси.

В. Стафійчук під туристсько-рекреаційними ресурсами розуміє компоненти географічного довкілля, об'єкти антропогенної діяльності, які завдяки таким властивостям, як унікальність, історична або художня цінність, оригінальність, естетична привабливість і лікувально-оздоровча значущість, можуть бути використані для організації різноманітних видів рекреаційних занять.

На думку О. Любіцевої, практично всі умови та ресурси певної території за певних обставин можуть бути залученими у туристичну діяльність.

О. Бейдик визначає рекреаційно-туристичні ресурси як об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціально-економічного походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність. У структурі рекреаційно-туристських ресурсів виділяють дві основні складові: природну та соціально-економічну.

1.4 Кількісні та якісні характеристики туристичних ресурсів

Найбільш важливими кількісними та якісними характеристиками туристичних ресурсів можна вважати такі:

- обсяг запасів (дебіт джерел мінеральних вод, екскурсійний потенціал туристичних центрів і маршрутів), необхідний для визначення потенційної ємності туристичних комплексів;
- період можливої експлуатації (тривалість сприятливого погодно-кліматичного періоду, купального чи лижного сезону), який визначає сезонність рекреаційних процесів і ритмічність туристичних потоків;
- площа поширення (розміри водоносних горизонтів, пляжів, лісів, площа територій зі стійким сніговим покривом), яка дозволяє визначити потенційні рекреаційні території;
- територіальна зосередженість у місцях виникнення чи поширення, яка обумовлює тяжіння туристичної інфраструктури і туристичних потоків до місць концентрації туристсько-рекреаційних ресурсів;
- порівняно низька капіталомісткість і невисока вартість експлуатаційних затрат, що дозволяє досить швидко створювати інфраструктуру й отримувати дохід;
- багаторазовість використання при дотриманні норм раціонального природокористування;
- універсальність, яка дозволяє використовувати один і той же ресурс для організації різних видів рекреаційно-туристичної діяльності;
- масовість, унікальність, інформативність і доступність, від яких залежать туристичні потоки і можливість створення інфраструктури;
- соціальність – туристсько-рекреаційні ресурси характеризуються «цільовим призначенням» – покращення соціальних параметрів у суспільстві.

ЛЕКЦІЯ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ ТУРИСТСЬКИХ РЕСУРСІВ

План

2.1 Основи класифікації туристичних ресурсів.

2.2 Предметно-сутнісна та діяльнісна класифікація туристичних ресурсів.

2.3 Антрактивна та ціннісна класифікація туристичних ресурсів.

2.4 Георізноманіття як основа географічної класифікації туристичних ресурсів.

2.5 Пейзажні характеристики.

Класифікація є науково-методичним прийомом з упорядкування інформації за певною ознакою. Якщо таких ознак не одна, а декілька, тоді мова може йти про типологію. Найчастіше відомі з літератури системи впорядкування інформації з туристсько-рекреаційних ресурсів є класифікаціями, і побудовані вони переважно за сутнісною ознакою, тобто відбивають якісні відміни. Такий класифікаційний принцип є найбільш простим і зрозумілим, оскільки одразу ділить всю наявну інформацію на кілька великих класів і кожен з виділених класів має власну внутрішню структуру. Такий підхід плідний у просвітницькій, популяризаційній діяльності, на перших етапах наукової та практичної роботи. Але класифікаційна схема стає громіздкою і малоприсадною для практичних цілей з ускладненням структури ресурсної бази.

2.1 Основи класифікації туристичних ресурсів

До туристичних ресурсів можна віднести все, що може бути використано для задоволення потреб туристів. Це можуть бути об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що використовуються для відновлення життєвих сил людини та задоволення її соціальних потреб і впливають на територіальну організацію туристичної діяльності, формування територіальних туристичних комплексів, їх спеціалізацію та економічну ефективність.

Структура туристичних ресурсів достатньо добре розроблена і представлена в літературі (наприклад, праці М. Ананьєва, О. Бейдика, Я. Гезгали, Н. Зачиняєва, В. Квартальнова, М. Крачила, О. Любіцевої, М. Мироненка, І. Пірожника, С. Поповича, І. Твердохлебова, Н. Фальковича та ін.). Комплексний характер попиту / пропозиції, зростаючі можливості індустрії туризму зі створення об'єктів певного туристського призначення потребують перегляду класифікаційних основ, їх розширення та доповнення за іншими принципами.

Різноманітність туристичних ресурсів викликає необхідність їх класифікації. Єдиної загальноприйнятої класифікації туристсько-рекреаційних ресурсів досі не існує. Більшість класифікацій, представле-

них різними авторами в різні часи, можна поділити на два основні різновиди залежно від того, під яким кутом зору розглядаються в них туристсько-рекреаційні ресурси:

- класифікації, в основу яких покладені уявлення про походження туристсько-рекреаційних ресурсів;
- класифікації, в яких туристсько-рекреаційні ресурси поділяються за особливостями їх використання залежно від певних видів рекреаційної діяльності.

О. Бейдик поділяє рекреаційно-туристичні ресурси на такі групи:

- природно-географічні;
- природно-антропогенні;
- суспільно-історичні;
- об'єкти рангу суперточка-тур.

На рис. 1.1 представлено класифікацію рекреаційно-туристичних ресурсів за О. Бейдиком.

Зауважимо, що суперточка-тур – це локальна (просторово обмежена) територія антропогенного або природного походження, що являє собою унікальне поєднання природних компонентів (пейзажне різноманіття) і характеризується суттєвою соціально-історичною значністю подій, які відбувались (відбуваються) в її межах або в межах простору, який візуально сприймається з цього місця (за О. Бейдиком).

До класифікації туристичних ресурсів також можна застосувати такі підходи:

- сутнісний (за предметною сутністю ресурсу);
- діяльнісний (за характером використання в туризмі);
- атрактивний (за мірою та формою залучення до туристичної діяльності);
- ціннісний, оснований на унікальності даного ресурсу;
- функціональний, оснований на неповторності туристичних умов і ресурсів в поєднанні з комплексністю їх використання;
- еколого-економічний (за споживчою вартістю ресурсу).

Інший вчений, І. Смаль, у структурі туристичних ресурсів виділяє декілька складових:

- природну;
- соціально-культурну або суспільну;
- технологічну;
- родієву.

Всі вони, у свою чергу, поділяються на низку компонентів, що мають свою будову (рис. 1.2).

Природні туристсько-рекреаційні ресурси – це як окремі компоненти природи, так і весь природний комплекс, що активно використовуються для збереження, відновлення чи підтримки здоров'я людини. Усі природні ресурси оцінюють залежно від їх рекреаційного або туристич-

ного потенціалу. Однак ступінь використання природних ресурсів може бути різним і залежить переважно від спеціалізації регіону.

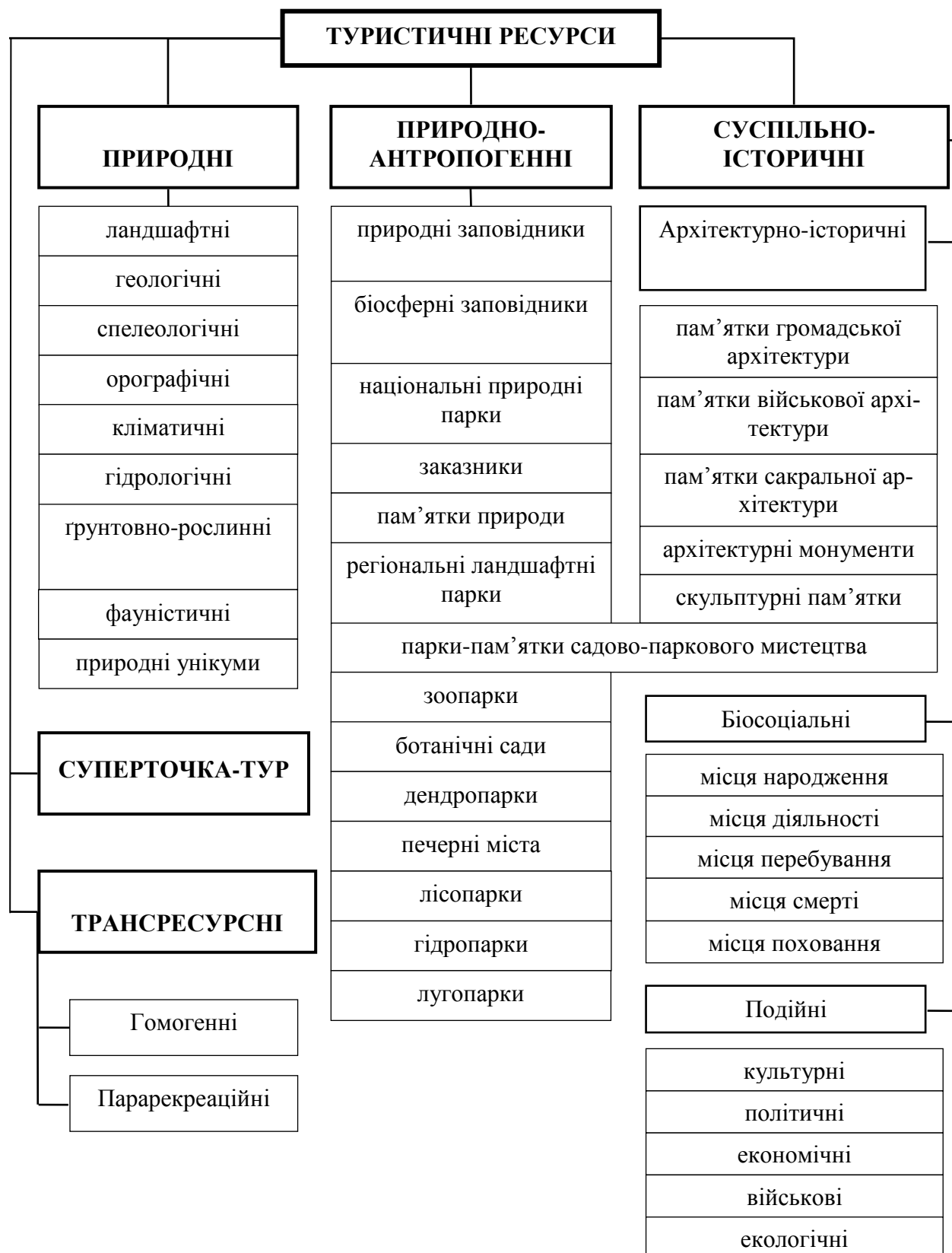

Рис. 1.1 – Класифікація рекреаційно-туристичних ресурсів за О. Бейдиком

Серед природних туристсько-рекреаційних ресурсів найбільшого значення для індустрії туризму та рекреаційної діяльності мають кліматотерапевтичні, водні, бальнеологічні і ландшафтні складові, тоді як орографічні, лісові та флоро-фауністичні або біотичні складники опосередковано впливають на рекреаційні і туристичні процеси.

Природно-антропогенними туристичними ресурсами вважаються ділянки землі, водної поверхні та повітряного простору над ними загальнонаціонального, регіонального та місцевого значення, які мають особливе природоохоронне, наукове, культурне, естетичне, рекреаційне, оздоровче значення та охороняються державою.

Рис. 1.2 – Класифікація туристичних ресурсів за І. Смалем

Суспільні туристичні ресурси – матеріальні об’єкти, що несуть семантичну та естетичну інформацію і можуть використовуватися в екскурсійно-туристичній діяльності для задоволення специфічних соціальних і рекреаційних потреб особистості.

Усе розмаїття суспільних ресурсів можна об’єднати у кілька груп: архітектурні, археологічні, культурологічні, паркові, техногенні. Деякі науковці ці види туристсько-рекреаційних ресурсів також називають історико-культурними.

Суспільні ресурси мають різну пізнавальну та естетичну цінність, а тому поділяються на декілька рівнів: місцевий, національний або державний і міжнаціональний або світовий.

Подієві туристичні ресурси належать до динамічних чинників формування туристичних потоків, оскільки включають мотиваційні передумови подорожі до місця, де відбувається подія чи явище. Даний вид ресу-

рсів не підлягає традиційному кількісному виміру. Можна говорити лише про міру впливу подієвих туристичних ресурсів на створення туристичної інфраструктури, формування туристичних потоків, яка у нинішньому світі, насамперед, залежить від реклами події та піар акцій навколо неї.

Подієві туристичні ресурси за рівнями пізнавальної цінності поділяють на глобальні, регіональні та місцеві.

За тематикою виділяють наступні групи подієвих туристичних ресурсів:

- громадські (гастрономічні фестивалі, фестивалі і виставки квітів);
- мистецькі (музичні та театральні фестивалі і конкурси, кінофестивалі, фольклорні обряди, народні свята і фестивалі);
- спортивні (літні і зимові Олімпійські ігри, чемпіонати світу і Європи з футболу й інших видів спорту, спартакіади, ралі, перегони і регати, спортивні фестивалі);
- культурно-історичні (театралізовані шоу, карнавали, національні фестивалі і свята);
- економічні і політичні (аукціони, покази мод, ярмарки і виставки, автомобільні й авіаційні Салони, політичні й економічні форуми);
- релігійні (релігійні свята, ходи і події);
- природні явища.

Наведені підходи і побудовані на їх основі класифікації не вичерпують всієї багатоаспектності туристичних ресурсів, вони лише підкреслюють складність і неоднозначність поняття «туристичний ресурс» при його видимій зрозумілій простоті.

Наприклад, можуть бути запропоновані до класифікації туристичних ресурсів такі загальнонаукові підходи як історичний (це дозволяє класифікувати ресурси за часом їх виникнення), системний (класифікація ресурсів за взаємоузгодженістю зв'язків), синергетичний (виявлення зв'язків та сукупної дії чинників, які посилюють ефект сприйняття в туризмі) тощо. В умовах зростаючої глобалізації, вплив якої проявляється в стандартизації та уніфікації виробничих технологій і поширюється на стиль життя, особливо міського населення, стають помітними тенденції етнічної само ідентифікації. Проявами таких тенденцій є відродження національних та місцевих традицій, традиційних свят та обрядів, формування на їх основі сучасних святкових заходів, які зазнають широкого розповсюдження в туризмі, зокрема європейських країн. Таким чином, етнічний чинник, який відбиває особливості життя населення певної території, його ментальність, світосприйняття, проявляється в особливостях суспільного життя, спілкування, в крос культурних комунікаціях туристів, набуває непересічного значення і потребує детального вивчення.

2.2 Предметно-сутнісна та діяльнісна класифікація туристичних ресурсів

Згідно предметно-сутнісного підходу (рис. 1.3) туристичні ресурси поділяються на:

а) природно-рекреаційні (клімат та розподіл його складових протягом року, узбережжя морів та океанів, акваторії водойм та річок, мінеральні джерела, мальовничі ландшафти, національні природні парки тощо);

б) культурно-історичні, куди відносяться археологічні, архітектурні пам'ятки, здобутки історії і культури минулого та сучасні архітектурні та техногенні шедеври;

в) інфраструктурні, представлені територією, яка сама є ресурсом (її протяжність, конфігурація, географічне положення), населенням з його традиційною етнічною культурою (одяг, їжа та напої, житло, промисли та ремесла, традиційні прийоми господарювання, вірування, побутові звички та традиції, свята та обряди, завдяки яким можна ознайомитись з фольклором, піснями, танцями населення даної країни тощо), втіленою як в традиційну, так і в сучасну систему господарювання, яка забезпечує функціонування туристичної галузі в складі суспільно-географічного комплексу території шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, наприклад, цілеспрямовано створюючи місця відпочинку як спеціалізовані територіальні рекреаційні комплекси (ТРК).

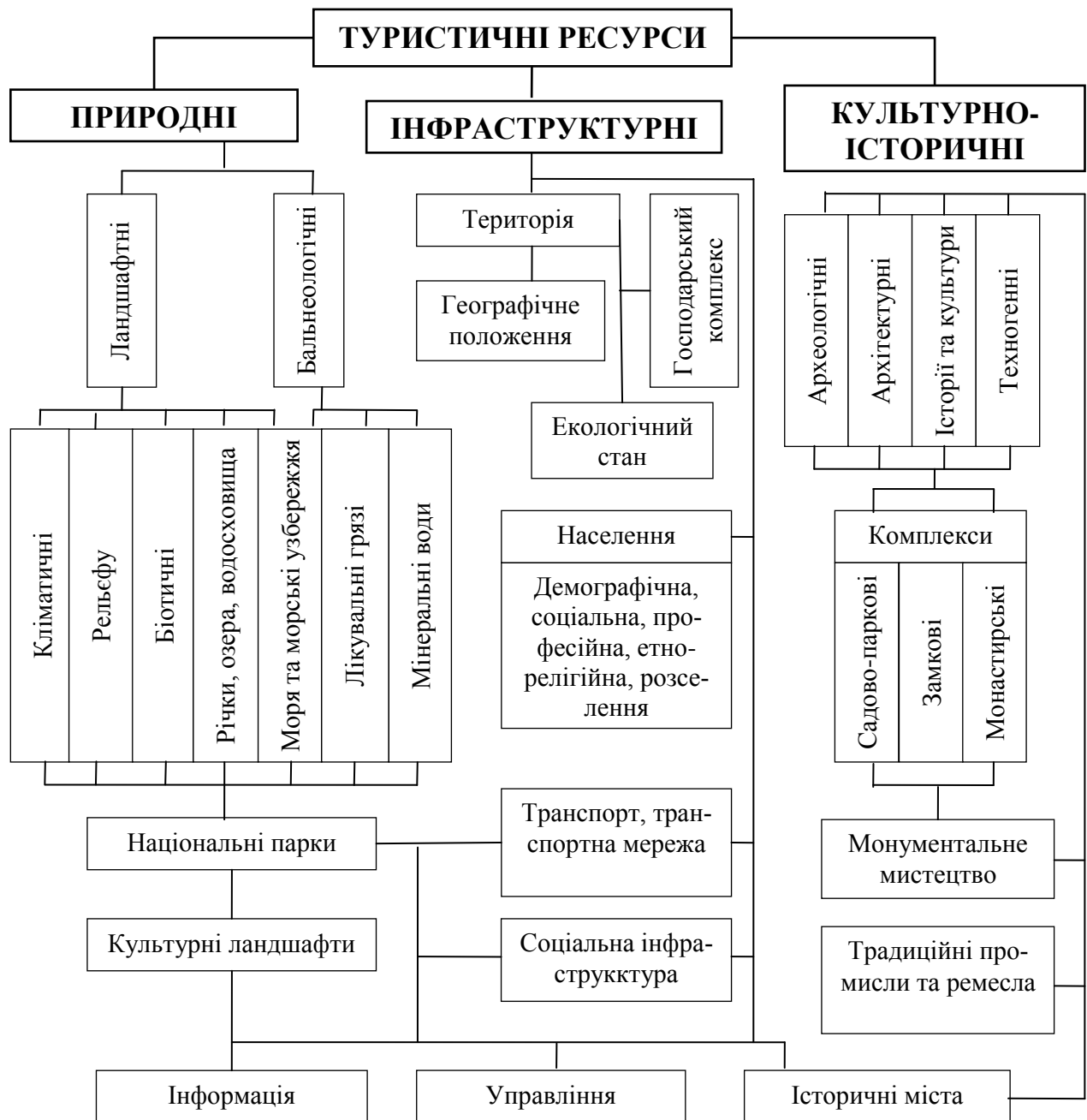
Діяльнісний підхід дозволяє класифікувати ресурси за соціально-економічною сутністю, вартісними та трудовими ознаками на:

а) туристичні блага, наявність яких об'єктивна і практично не залежить від людської діяльності. Це природно-рекреаційний потенціал території, представлений сприятливим для відпочинку в будь-яку пору року кліматом, мальовничими краєвидами, іншими природно-географічними умовами;

б) туристичні ресурси, які включають об'єкти, створені людською працею (пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї тощо) та об'єкти, до яких докладається людська праця з метою підтримки їх атрактивних якостей (пляжі, національні парки тощо);

в) туристична інфраструктура, представлена підприємствами розміщення, харчування, транспорту, екскурсійного обслуговування та проведення дозвілля.

Перші дві групи обумовлюють абсолютні переваги певних територій в розвитку туризму і становлять мотиваційну основу для здійснення подорожі, а третя група сприяє комфортності подорожування, створюючи умови споживання турпродукту. За рівнем розвитку туристичної інфраструктури, що характеризує розвиток пропозиції на туристичному ринку, ступенем її концентрації можна робити опосередкований висновок про цінність даної території для туристів.

Рис. 1.3 – Класифікація туристичних ресурсів (сутнісний підхід)

В той же час слід мати на увазі, що надмірна експлуатація туристичних цінностей призводить до їх деградації і негативно впливає на попит. Тому необхідним елементом туристичної діяльності є визначення граничних навантажень на туристичні об'єкти певного класу і неухильне їх дотримання в практиці експлуатації.

Вже зараз в ряді країн існують обмеження на відвідування національних парків, окремих об'єктів природи та історико-культурних пам'яток.

2.3 Атрактивна та ціннісна класифікація туристичних ресурсів

За атрактивністю в туристичну діяльність можна виділити:

а) об'єкти показу або атрактивні об'єкти, які включають до складу турпродукту і використовують як елементи програмного забезпечення турів;

б) об'єкти дозвілля, які можуть становити як програмне забезпечення, так і входити до складу додаткових послуг, що надаються в місцях відпочинку.

Відповідно до ціннісного підходу розрізняють світову культурну та природну спадщину та національне культурно-історичне і природне надбання.

Поняття культурної і природної спадщини формувалося протягом другої половини ХХ ст. і оформилось прийняттям у 1972 р. Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. В якості культурної спадщини Конвенцією визначені пам'ятки історії та художньої творчості, їх ансамблі та пам'ятні місця, які мають видатну універсальну цінність з точки зору культури, науки та естетики. До природної спадщини належать пам'ятки природи (геологічні, фізико-географічні і біологічні об'єкти) та території, що є ареалами поширення видів тварин і рослин, які знаходяться під загрозою знищення, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, охорони довкілля чи природної естетики.

Таке розширене трактування культурної і природної спадщини людства ґрунтується на розумінні цілісності, взаємозв'язності природних і культурних компонентів у розвитку людської цивілізації, на зростаючій в умовах глобалізації пріоритетності загальнолюдських цінностей. Саме тому спадщина визначається як «інтегральний чинник, як результат формування і розвитку етносів, матеріалізований в об'єктах та явищах природи і культури, що знаходить свій прояв у георозмаїтті», закріплюючись в етно-екологічній геокультурній ситуації, що й становить основу цього георізноманіття.

Збереженню біологічного, ландшафтного та етнічного розмаїття присвячена науково-практична діяльність ЮНЕСКО зі створення Списку всесвітньої спадщини та охорони його об'єктів.

Варто відмітити, що до Списку всесвітньої спадщини (на початок ХХІ ст.) внесено майже 600 об'єктів, з яких 76 % становлять об'єкти культурної, 21 % – природної та 3% – природно-культурної спадщини, що розташовані в більш ніж 110 країнах світу. Кожна країна, згідно діючого законодавства, опікується охороною культурно-історичної та природної національної спадщини, яка також становить туристичні ресурси даної країни.

2.4 Георізоманіття як основа географічної класифікації туристичних ресурсів

Функціональний підхід до класифікації туристичних ресурсів оснований на комплексному характері туристичного споживання і туристичної діяльності з виробництва турпродукту.

Комплексність споживання туристичних ресурсів відтворює мотивацію подорожування і ґрунтується на георізоманітті. Георізоманіття є об'єктивним фактом сполученості природничої і соціальної історії, зафіксованим зовнішніми відмінами «від місця до місця».

Георізоманіття сформувалось внаслідок адаптації певного етносу до природного середовища, «яке його годує» (за висловом М. Гумільова) і візуально фіксується пейзажними властивостями культурного ландшафту. Культурні ландшафти в процесі культурогенезу змінюються, але в цілому зберігають основні властиві їм риси, які склалися в процесі традиційного природокористування з притаманними тільки йому елементами матеріальної та певною мірою духовної культури, що склалися на даній території²⁹⁴. Георозмаїття, його ознаки, що є мотиваційне привабливими для здійснення подорожі і особистого ознайомлення з ними (туристичного споживання), є туристичним ресурсом.

Георізоманіття фіксується ландшафтними відмінами, які є зовнішньою ознакою, та культурними відмінами, які становлять функціональне наповнення виділеної за зовнішніми ознаками етно-ландшафтної геокультурної системи (артефакти матеріальної, духовної та екологічної етнічної традиційної та сучасної культури, подійні соціокультурні факти сучасного життя тощо). Ландшафт є закономірним сполученням природних компонентів, що має чіткі просторові обриси. Ці обриси сприймаються як цілісна, закономірна, гармонійна картина з характерними тільки для даної місцевості рисами – пейзажними (зовнішніми) ознаками.

Пейзажні властивості ландшафту відбиті в зорових образах, що закарбовуються в людському сприйнятті і містять для людини не тільки інформацію, яка дозволяє орієнтуватися в довкіллі, але й важливі життєві цінності, формуючи світосприйняття. Візуальний підхід дозволяє виділити в ландшафті характерні риси і на цій основі провести типологію ландшафтів за пейзажними ознаками (рис. 1.4).

Пропонована типологія побудована на основі міркувань, висловлених В. Семеновим-Тянь-Шанським. «Дикий» або природний пейзаж є первісним, який за наявності біотичного компоненту поділяють на органічний, де основною складовою є рослинність, і неорганічний, де основною складовою є рельєф.

Неорганічні пейзажі, які формуються за відсутністю одного з природних компонентів, викликають у людини «пустельне почуття» – самотності, меншовартості, покинутості, врешті-решт, чогось фантастичного,

позалюдського. Культурним є пейзаж, в якому наявні і візуально «прочитуються» антропогенні складові: елементи матеріальної культури чи наслідки людської діяльності.

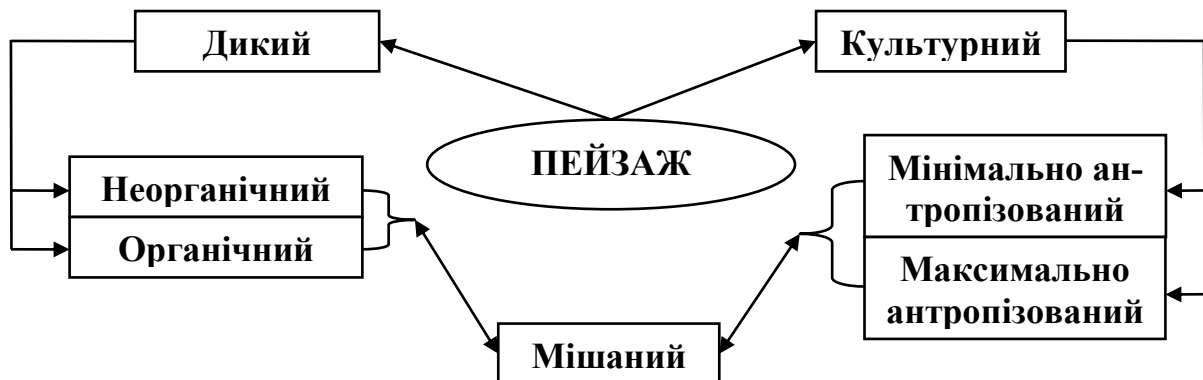

Рис. 1.4 – Пейзажна типологія ландшафтів

За ознакою змінності (міри антропогенного втручання в природне середовище) культурні ландшафти можна поділити на мінімально антропоізовані, де наслідки людської діяльності «вкраплені» в природне оточення (лісогосподарські, транспортні та інфраструктурні) та максимально антропоізовані або практично повністю змінені людиною (промислові, урбаністичні). Між цими двома крайніми проявами окультуреності існує безліч перехідних типів (наприклад, різноманітні сільськогосподарські тощо). Таким чином, пейзаж сприймається передусім як певний простір, структурований за співвідношенням природних та антропогенних компонентів в ландшафті.

2.5 Пейзажні характеристики ландшафту

Пейзажні характеристики ландшафту змінюються в часі залежно від інтенсивності антропогенних впливів. За цією ознакою виділяють п'ять видів пейзажів:

1) первісні, яких не торкнулась людська діяльність (слід зауважити, що таких ділянок в світі стає все менше. Дикими можна вважати, та й то умовно, високогірні території, незадіяні в господарюванні, та високі широти, де немає постійного населення, а провадяться тільки наукові роботи, та окремі території, що за своїми природними умовами непридатні для заселення);

2) напівдикі, в яких наявні певні ознаки освоєння людиною цих територій. Це території, де панує привласнюючий тип господарювання з його обмеженими технологіями, наприклад, мисливські угіддя;

3) культурні, в яких домінуючими складовими є результати людської діяльності (поселення, технічні об'єкти, кар'єри, рекультивовані землі, зрошувальне землеробство тощо);

4) занепалі, в яких наявні елементи матеріальної культури та відчуються наслідки людської діяльності, але які занедбані чи внаслідок загального падіння цивілізації, чи економічного занепаду, чи з військово-політичних причин тощо. В таких пейзажах спостерігається руйнування елементів матеріальної культури, експансія природних компонентів, особливо рослинних, але природна для даної місцевості рослинність інколи нездатна відродитись, внаслідок значного тиску в попередній період, і тому замінюється іншою, що справляє враження занедбаності певної території;

5) здичавілі або пейзажі, де майже стерлись наслідки людської діяльності, практично повністю замінені відновленими елементами первісного природного середовища, лише де-не-де зустрічаються найбільш стійкі з привнесених зниклою людською культурою ознак.

Пейзажна оцінка ландшафту є результатом суб'єктивного сприйняття стану довкілля, а об'єктивні чинники обумовлюють спільність таких суб'єктивних естетичних оцінок, притаманних певному суспільству на певній стадії розвитку, формуючи суспільні естетичні норми в оцінці довкілля, моделюючи ідеальні ландшафти і врешті-решт моделюючи поняття краси довкілля.

Поняття ідеального ландшафту як абсолютної естетичної цінності виступає мірою відповідності реальних пейзажних ознак суб'єктивним уявленням спостерігача, сформованим в певному суспільстві. Саме на цій відповідності ґрунтується естетична оцінка певного ландшафту. З розвитком сучасної цивілізації, коли середовище людської життєдіяльності стає все більш штучним, все менше будуть цінитися краси культурного ландшафту і все більшої ідеалізації буде зазнавати краса дикої природи. Певною мірою про такі зміни ціннісних орієнтирів пейзажно-естетичної оцінки довкілля дозволяє засвідчити розвиток екологічного туризму, в основі якого лежить прагнення «побути наодинці з природою» (по можливості більш дикою) або випробувати себе в змаганні з нею (екстремальний туризм, альпінізм).

Таким чином, туристичні ресурси можна розглядати як елемент етно-ландшафтної геокультурної системи, виокремлений на основі функції туристичного споживання, представлений взаємодією та взаємозв'язком сталої етнічної та динамічної інноваційної культури, зафіксований в зовнішніх ландшафтних та сутнісних діяльнісних ознаках гео-різноманіття.

ЛЕКЦІЯ 3. ОЦІНКА ТУРИСТСЬКИХ РЕСУРСІВ

План

3.1 Проблеми проведення оцінки туристсько-рекреаційних ресурсів та її значення.

3.2 Концепції та види оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів.

3.3 Підходи до оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів, процедури оцінювання.

3.4 Особливості оцінки окремих видів рекреаційно-туристичних ресурсів.

3.1 Проблеми проведення оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів та її значення

Оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів є проблемою, що чи не найбільш часто піднімається у наукових виданнях з географії, економіки, медицини та екології. Це свідчить про беззаперечну актуальність даного питання, а також, як це не парадоксально звучить, його невивченість. На заваді цьому – ряд об'єктивних причин.

По-перше, велика різноманітність видів рекреаційних занять, в яких задіюються різні види природних і ресурсів антропогенного походження (причому їх список постійно поповнюється з виникненням і популяризацією нових видів і способів відпочинку), спричиняє складність у виведенні загальної (інтегральної) оцінки ресурсів певної території. Для організації одних видів рекреації вона може володіти надзвичайно потужною ресурсною базою, для інших – бути зовсім непридатною.

По-друге, рекреаційно-туристичні ресурси дуже вразливі до дії зовнішніх факторів: варто виникнути одному несприятливому чинникові (стихийне лихо, розвиток нових галузей виробництва, несумісних з існуванням рекреації, рекреаційні перевантаження на територію, соціальні заворушення абощо), як їх туристичне значення втрачається частково або й повністю. Причому, якщо йдеться про природні ресурси, то при дії несприятливих чинників їх рекреаційна цінність втрачається значно раніше і швидше, ніж економічна.

Третьою причиною точної та однозначної оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів є їх дискретність. Одні й ті самі площинні об'єкти (ліс, озеро, лука, населений пункт) мають неоднаковий рекреаційний потенціал у різних своїх частинах.

У той же час, у зв'язку з необхідністю задоволення зростаючих рекреаційних потреб за рахунок місцевих ресурсів, диверсифікації видів економічної діяльності, дане питання не втрачає своєї актуальності. Адекватна оцінка наявних рекреаційно-туристичних ресурсів допомагає визначити максимальні на них навантаження, організувати їх раціональну експлуатацію, визначає пріоритети використання тих чи інших ресурсів

різними галузями економіки, дозволяє регулювати економічні інтереси різних суб'єктів господарської діяльності.

Оцінці підлягають території, які за властивостями природного та соціального середовища, призначенням і станом ландшафтів можуть розглядатися як потенційні ресурси для рекреації та туризму.

Характер поєднання ресурсів і параметри компонентів природного або соціального середовища визначають можливу спеціалізацію або профіль рекреаційно-туристичного використання території. У той же час, одна й та ж сама територія може розглядатися як потенційний ресурс для різних видів відпочинку, які здійснюються окремо, послідовно або у комбінації. Питання про надання переваги окремим видам відпочинку або їх комбінаціям вирішується, виходячи з технологічної сумісності окремих видів відпочинку та цінності ресурсів для кожного з них.

3.2 Концепції та види оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів

Кожний окремий рекреаційно-туристичний ресурс має певну цінність, яку іноді не можна виразити в грошах (духовна, культурна, екологічна і т.п.). У зв'язку з цим оцінка їх може бути економічною та позаекономічною. Показники оцінки розвитку рекреації і туризму показані на рис. 1.5.

Економічна оцінка має грошовий вираз і відображає господарську цінність того чи іншого ресурсу. Позаекономічна полягає у визначенні екологічної, соціальної, моральної, культурної, духовної цінності рекреаційного ресурсу, яку, зазвичай, не можна виразити в грошах. Умовно таку цінність можна виразити в грошах як суму, якою суспільство може пожертвувати задля збереження такого ресурсу.

Економічна оцінка природних ресурсів може проводитися на основі затратної, результативної, рентної та відтворювальної концепцій.

Для затратної концепції важливі такі характеристики природних ресурсів, як кількість ресурсів, їх якісний стан, доступність для освоєння. Економічній оцінці у цьому випадку будуть підлягати витрати на виявлення та дослідження, освоєння та покращення властивостей, відновлення та охорону рекреаційно-туристичних ресурсів.

За допомогою результативної концепції здійснюють економічну оцінку ресурсів, які дають прибуток. Тобто вартість ресурсу визначається грошовим вираженням первинної продукції, яку одержують від експлуатації певного ресурсу. В оцінці рекреаційно-туристичних ресурсів застосування такого підходу є досить проблематичним, оскільки прибуток від їх використання дуже важко оцінити. До того ж, не враховується фактор часу: ресурси, що не використовуються на даному етапі розвитку продуктивних сил, мають нульову вартість, а через зміни технологій або появу нових видів туризму, заснованих на використанні саме цих ресурсів, у подальшому можуть стати дефіцитними і дорогими.

Рис. 1.5 – Показники оцінки розвитку рекреації і туризму

З появою екологічних проблем в економічній оцінці туристично-рекреаційних ресурсів стала застосовуватися відтворювальна концепція, при якій вартість ресурсу визначається сукупністю затрат, необхідних для його відтворення на певній території. Даний підхід передбачає потенційну дефіцитність оцінюваного ресурсу і у багатьох випадках може призвести до завищених оцінок. Проте, з погляду збереження довкілля даний підхід є найбільш відповідним та прийнятним.

Рентна концепція передбачає облік споживчих властивостей рекреаційно-туристичних ресурсів, тобто їх здатності задовольняти певні потреби. При цьому підході кращі за якістю природні ресурси отримують вищу ціну, гірші – меншу, враховуються й затрати на освоєння ресурсу.

Окрім того, оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів буває декількох видів:

- кількісною, яка дає уявлення про забезпеченість тим чи іншим ресурсом, наприклад, об'єм запасів, площа розповсюдження, період використання і т.д.;

— якісною, що виражає ступінь сприятливості властивостей для певного виду або циклу рекреаційних занять (комфортність/некомфортність погодно-кліматичних умов для відпочинку, придатність/непридатність рельєфу для організації гірськолижного туризму і та ін.);

— абсолютною, яка дає уявлення про особливості того чи іншого ресурсу і буває:

- індивідуальною (площа пляжу);
- та сумарною (площа усіх пляжів регіону/країни);
- моментною (кількість опадів за зливу);
- інтервальною (кількість опадів за місяць / рік);

— відносною, що відображає числову міру співвідношення двох співставних абсолютних величин, і визначається у формі коефіцієнтів, відсотків, проміле і та ін. (наприклад, частка водних рекреаційно-туристичних ресурсів у загальному рекреаційно-ресурсному потенціалі регіону);

— диференційною – дається кожному окремому ресурсу, його властивості або особливості в межах регіону або країни в цілому, сприяє визначенню об'єму розвитку того чи іншого виду рекреації, який базується на даному ресурсі;

— інтегральною – дається певній ділянці території, яка відрізняється однорідністю і набором дискретних за розподілом в її межах окремих видів ресурсів, дозволяє визначити оптимальне співіснування різних видів рекреації на певній території, з'ясувати обмеження і допустимі навантаження рекреантів на ландшафт.

Найважливішими вимірами рекреаційно-туристичних ресурсів є:

1) обсяг запасів (дебіт джерел мінеральних вод, площа рекреаційних територій, екскурсійний потенціал туристичних центрів і маршрутів). Цю характеристику необхідно враховувати для визначення потенційної ємності територіальної рекреаційної системи, рівня її освоєності, оптимізації навантаження;

2) площа поширення ресурсів (розміри водоносних горизонтів, пляжів, лісистість, обводненість, межі стійкого снігового покриву). Даний параметр дозволяє визначити площу потенційних рекреаційних угідь, встановити межі санітарної зони;

3) період можливої експлуатації (тривалість сприятливого погодно-кліматичного періоду, купального чи лижного сезону). Характеристика визначає період найбільш доцільного використання певних ресурсів та впливає на сезонність рекреаційних процесів і ритмічність туристичних потоків;

4) територіальна зосередженість (концентрація на певних територіях однорідних чи різнорідних видів рекреаційних ресурсів). Обумовлює тяжіння рекреаційної інфраструктури і туристичних потоків до місць їх поширення;

5) капіталоемність і вартість експлуатаційних витрат, які у рекреаційно-туристичних ресурсів є невисокими, що дозволяє досить швидко створювати інфраструктуру й отримувати соціальний та економічний ефект, а також самостійно використовувати окремі види ресурсів.

Оскільки вони, як і види рекреаційно-туристичних ресурсів, є різноманітними та різнорідними, для їх оцінки застосовуються різноманітні показники та, відповідно, одиниці виміру:

— натуральні (кількість, висота, довжина, площа, об'єм) – використовуються при необхідності кількісного та якісного виміру основних властивостей ресурсів, їх різноманітності. Кожен з них вимірюється у своїх, властивих йому показниках (температура повітря – у градусах за шкалою Цельсія або Фаренгейта, тривалість безморозного періоду – у днях, висота снігового покриву – у сантиметрах і т. ін.). Застосування натуральних показників дозволяє визначати кількість тих чи інших благ, що припадає на душу населення, з'ясовувати баланс між забезпеченістю ресурсів та рівнем їх споживання тощо. Натуральні показники можна використовувати для обліку кількості однорідних ресурсів (дебіт джерел мінеральних вод, тривалість купального сезону, площа рекреаційних угідь тощо). Визначення потреби у ресурсах та пропускну здатності рекреаційно-туристичних ресурсів певної території також здійснюється за допомогою натуральних показників, які у даному випадку виступають як певні норми і нормативи. Система натуральних показників служить базою для розрахунку вартісних показників;

— вартісні (у валюті національній або вільноконвертованій) – застосовуються в економічній оцінці для обліку кількості різнорідних ресурсів (вартість усіх рекреаційно-туристичних ресурсів певної території), а також дозволяє порівнювати різнорідні показники, виражені у грошовій вартості (структура рекреаційно-туристичних ресурсів території). При розгляді вартісних показників, які характеризують зміну явища в часі, необхідно враховувати фактор інфляції і оперувати порівняними цінами;

— трудові (у людино-днях, людино-годинах) – відображають, скільки потрібно витратити праці для придбання (одержання) тих чи інших рекреаційно-туристичних ресурсів.

У тих випадках, коли будь-яке явище чи ресурс не піддається точному виміру, але є потреба хоча б у приблизному його оцінюванні, а також тоді, коли немає потреби у точному вимірі явища, застосовується бальна або рейтингова оцінка.

3.3 Підходи до оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів, процедура оцінювання

У залежності від предмета оцінки виділяють декілька основних підходів до оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів:

— медико-біологічна або фізіологічна оцінка, при якій з'ясовується ступінь комфортності впливу природного середовища на організм людини. В основному, такій оцінці піддається клімат, а також гідромінеральні та біотичні ресурси. Проте, й інші ресурси (рельєф, спелеоресурси, водні, подійні, сакральні, архітектурно-історичні та ін.) здатні здійснювати вплив на самопочуття туристів та рекреантів;

— психолого-естетична оцінка, коли аналізується характер емоційної дії природного чи культурного середовища на туристів, оцінюється їх атрактивність;

— технологічна оцінка, яка дозволяє визначати придатність ресурсів для організації певних видів туризму на даному етапі розвитку продуктивних сил, оцінити можливість інженерно-будівельного освоєння і визначити обсяг потенційних витрат.

Не завжди оцінки, виведені на основі різних підходів, співпадають. Скажімо, з естетичної точки зору найбільш привабливим є пагорбовий та гірський рельєф. Але з погляду можливості технологічного освоєння такий рельєф отримує менші оцінки.

Який би підхід не використовувався, процедура оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів відбиває співвідношення суб'єкта і об'єкта оцінки та включає такі етапи:

1) виділення суб'єкта оцінки – активного елемента, у відповідності з вимогами якого буде оцінюватися певний ресурс чи їх сукупність. У більш загальному вигляді це туристи та організатори туристичної діяльності. У конкретизованому – споживачі та організатори певних видів рекреаційно-туристичних послуг. При цьому слід мати на увазі, що оцінки можуть змінюватись не лише залежно від кожного суб'єкта, але у одного і того ж суб'єкта з плином часу. Річ не лише в тому, що на різних етапах господарської діяльності може змінюватися значення, цінність того чи іншого ресурсу. Причина ще й у системі виробничих відносин. Ресурс, що оцінюється певним суб'єктом позитивно, може через деякий час стати для нього зовсім не цінним, або навпаки. Тому оцінка природних умов і ресурсів історично відносна і залежить від цілої низки умов – соціальних, економічних, природних, науково-технічних, від стану і ступеня використання самих природних ресурсів і ступеня рівноваги природного середовища;

2) виділення об'єкта оцінки – того елемента, який цікавить суб'єкта оцінки і згідно вимог якого він буде оцінюватись. Це можуть бути окремі об'єкти природного та соціально-культурного середовища певної території (для диференційної оцінки) або їх сукупність (для інтегральної оцінки);

3) визначення завдання дослідження. Самі по собі природні умови і ресурси не є ані поганими, ані хорошими. Не можна, наприклад, оцінити природні умови певного регіону як сприятливі чи несприятливі для роз-

витку туризму. Питання про їх придатність для організації туризму та його видів постає лише тоді, коли людина вступає у взаємодію з ними у процесі туристичного освоєння території. В такому разі одразу постає питання, для якого саме виду туристичної діяльності сприятливий чи несприятливий природний комплекс або який-небудь його компонент. В залежності від її мети буде змінюватись і характер оцінки. Наприклад, різке зростання глибини морського дна робить узбережжя непридатним для організації дитячого пляжного відпочинку, але робить можливим розвиток яхтингу, дайвінгу та інших видів рекреаційних занять. Сприятливі погодно-кліматичні характеристики теж різнитимуться з точки зору організації пляжного відпочинку, кліматичного лікування, гірськолижного туризму і т. д. Таким чином, завжди повинен уточнюватися вид туристичної діяльності, для якого проводиться оцінка наявних ресурсів. Від цього залежатимуть конкретні завдання, що ставляться перед дослідником. Від визначених завдань залежатиме вибір підходів, методів, видів оцінки рекреаційних ресурсів;

4) формулювання критеріїв оцінки – ознак, на основі яких буде здійснюватися оцінка, а також мірил цієї оцінки, за допомогою яких можна буде визначити відповідність оцінюваних ресурсів заздалегідь установленим нормам, зразкам, показникам. Наприклад, рельєф можна вивчати за такими критеріями: глибина розчленування, густина розчленування та крутизна схилів, сейсмічність, склад порід, міра контрастності, пейзажна насиченість, екзотичність, унікальність та ін. Від мети та завдань дослідження залежатиме вибір тих із них, які найбільше підходять для їх реалізації. Так, при психолого-естетичній оцінці до уваги братимуться чотири останні критерії. У якості мірил розглядаються значення конкретних показників, які інтерпретуються як сприятливі або несприятливі;

5) розробка оціночних шкал – встановлення кількості груп значень показників, які будуть мати різне трактування від найбільш сприятливого до найменш сприятливого, меж значень показників за кожною групою. Слід пам'ятати, що невелика кількість груп в оціночній шкалі зумовить отримання більш узагальнених, приблизних та неточних оцінок, що не у повній мірі відобразатимуть реальний стан речей. Натомість, значна кількість градацій утруднюватиме інтерпретацію оцінки та її сприймання;

6) отримання окремих оцінок – оцінюється кожна характеристика досліджуваного об'єкта, реальні показники за допомогою оціночних шкал порівнюються з критеріальними;

7) отримання загальних оцінок – на основі окремих оцінок кожен об'єкт отримує загальну оцінку, такі ж оцінки виводяться для кожної групи, куди входять оцінювані об'єкти, для окремих районів, де знаходяться різні групи, і далі за вертикаллю;

8) інтерпретація інтегральної оцінки – на основі розроблених критеріїв дається якісний аналіз отриманої оцінки.

Для аналізу й оцінки рекреаційних ресурсів використовують методи: експедиційний та камеральний, вимірювання, експертної оцінки, порівняльно-географічний, нормативний, балансовий, графічний, картографічний, бальної оцінки, математико-статистичні (кореляції, факторний), моделювання, історіографічний, культурологічні, хронологічний та інші.

3.4 Особливості оцінки окремих видів рекреаційно-туристичних ресурсів

При оцінюванні території для стаціонарного відпочинку послідовно оцінюються такі об'єкти, як рельєф, клімат, водні та гідромінеральні ресурси, рослинний і тваринний світ, об'єкти змішаного природно-антропогенного походження, а також археологічні об'єкти, архітектурні споруди, етнокультурні, музейні, розважальні, біосоціальні та подійні ресурси.

Рельєф. Для оцінки рельєфу застосовуються усі три з вищеперерахованих підходів: психолого-естетичний, технологічний та медико-біологічний. При визначенні загальної оцінки рельєфу до уваги беруться такі параметри як глибина розчленування, густина розчленування та крутизна схилів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Основні параметри та шкала оцінки рельєфу

Критерії	Міра сприятливості		
	сприятливий	відносно сприятливий	несприятливий
Глибина розчленування, м	30-60	10-30	менше 10, більше 60
Густина розчленування, км	менше 1	1-3	більше 3
Крутизна схилів, °	3-5	5-10	менше 3, більше 10

З погляду психолого-естетичної оцінки до уваги беруться такі критерії як міра контрастності, пейзажна насиченість, екзотичність та унікальність. З цього погляду найкращий тип рельєфу – гірський (до висоти 2000 м над рівнем моря). Отже, 5 % території України має найкращий рельєф (гори до 2000), 25 % – добрий (височенний, передгірний) та 20 % – задовільний (пагорби).

З боку технології освоєння сприятливим є рівнинний рельєф (95 % території нашої країни). З погляду впливу на самопочуття найкращим є рельєф із незначними перепадами висот (з висотою змінюються температура та тиск, що може негативно впливати на перебіг фізіологічних процесів в організмі).

Спелеоресурси оцінюються за такими критеріями:

— наявність печер (природних і штучних);

- кількість та розміри печер;
- ступінь доступності печер;
- атрактивність (ступінь екзотичності, неповторності) печер;
- ступінь значимості об'єктів (місцевого, обласного, регіонального, національного, європейського, світового рівнів);
- безпечність використання печер в туризмі та рекреації.

Клімат. Найбільший вплив клімату проявляється через реакцію людини на погоду, тому оцінка кліматичних рекреаційних ресурсів здійснюється на основі медико-біологічного підходу, що враховує їх комфортність для рекреанта і сприятливість впливу на організм. Оскільки клімат – багаторічний режим погоди у тій чи іншій місцевості, то до уваги, передусім, беруться основні метеорологічні елементи: температура повітря, відносна вологість та швидкість вітру (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Основні параметри та шкала оцінки кліматичних умов

Міра сприятливості	Критерії та їх значення		
	температура повітря, °С	відносна вологість, %	швидкість вітру, м/с
Холодно, дискомфортно	нижче 15	вище 80	більше 7
Прохолодно, субкомфортно	15-20	60-80	до 5-7
Комфортно	20-25	30-60	до 1-4
Субкомфортно, спекотно	26-30	60-80	до 5-7
Дискомфортно, сухо, спекотно	вище 30	30-60	менше 4
Дискомфортно, волого, спекотно	вище 30	вище 80	менше 4

Вивченню погод з точки зору їх кліматичної придатності присвячено багато досліджень, під час яких, крім метеорологічних, брались до уваги й геофізичні елементи, зокрема: сумарна сонячна та ультрафіолетова радіація, прозорість повітря, тривалість світлої частини доби та ін. Таким чином, було визначено показники сприятливих кліматичних умов для рекреаційних цілей (табл. 1.4).

Таблиця 1.4 – Параметри оптимальних кліматичних умов для рекреаційних цілей

Показники	При використанні в період	
	літній	зимовий
Середньодобова температура повітря, °С		
при v = 0-1 м/сек	+15 – +20	0 – -25
при v = 2-3 м/сек	+15 – +23	0 – -15
при v = 4-5 м/сек	+20 – +26	0 – -10
Швидкість вітру, м/сек	до 5	до 5
Час отримання оптимальної дози УФР, хв.	20-40	–
Період геліотерапії, днів	105-120	–
Тривалість купально-пляжного періоду, днів	60-90	–
Товщина снігового покриву, см	–	10-40
Тривалість періоду для занять зимовими видами спорту, днів	–	45-60

Зауважимо, що рекреаційна оцінка кліматичного потенціалу рекреаційних територій включає характеристику кліматичних умов за основними кліматичними показниками й проводиться окремо для зимового та літнього періодів. При цьому інтегральним показником, який характеризує кліматичні особливості території, є температура. Зрозуміло, що температурний режим кліматичні умови характеризує не у повній мірі, але, якщо територія невелика за площею, й інші показники, наприклад, кількість опадів, швидкість, напрям вітру, змінюються мало, то саме температурні характеристики можна брати за основу.

При аналізі температури розглядаються параметри показників впродовж року, в середньому за рік, за сезонами, а також зміни – амплітуди коливань. При більш розгорнутому аналізі беруться до уваги такі показники: кількість днів з температурами більше 15 °С (для літніх видів відпочинку) та менше 0 °С (для зимових), наявність снігового покриву (від 10 до 30-40 см), тривалість сонячного сяйва, кількість опадів та кількість днів з циклонами, атмосферний тиск, характер місцевої циркуляції повітря (бризи), мінливість погоди.

Гідроресурси. Основними показниками, що визначають цінність водойм для рекреації, є їх чистота, величина, глибина, швидкість течії, характер дна та берегової лінії, доступність, температурний режим, тривалість купального сезону. Можливості рекреаційного використання водойм будуть тим більшими, чим більшими будуть водні артерії. При цьому найбільшу рекреаційну цінність мають території, на яких є великі незабруднені водойми, придатні для організації всіх видів водного спорту, туризму та відпочинку.

З естетичної точки зору оцінку збільшує наявність водоспадів та порогів, островів, які урізноманітнюють рекреаційні можливості даної водойми. Необхідно враховувати вид туризму, для якого здійснюється оцінка. Так, наявність річкових порогів утруднює купання й судноплавство, зате робить річку придатною для рафтингу. В залежності від планованих занять різнитимуться й основні параметри водойм (табл. 1.5).

При оцінці пляжів, необхідних та особливо цінних для організації водних видів відпочинку ресурсів, враховуються такі критерії як їх розміри, походження (природне чи штучне), склад порід (піщані, галечні), наявність об'єктів рекреаційної інфраструктури, чистота, безпечність, наявність водної рослинності в акваторіальній зоні пляжу.

Підземні мінеральні води і грязі мають особливе значення для туризму. Оцінка гідромінеральних ресурсів передбачає аналіз забезпеченості території джерелами та родовищами, характеристику видової різноманітності (склад, температура, характер дії на організм людини). Так, оцінка забезпеченості територій лікувальними мінеральними водами проводиться з урахуванням кількості родовищ на одиницю площі, мінералізації та загальних запасів. Чим вищим буде ступінь мінералізації, тим

ефективнішими будуть лікувальні властивості. Якщо ж запаси води конкретного родовища перемножити на показник мінералізації, то одержимо умовні запаси лікувальної мінеральної води даного родовища.

Таблиця 1.5 – Параметри акваторії для організації водних видів рекреаційних занять

Параметри	Купання	Веслування	Байдарки і каное	Водні лижи	Моторний спорт	Вітрильний спорт
Площа бажана, га	5	100-500	500	100-500	100-500	300-900
Площа мінімальна, га	-	1	30	-	30-50	50-100
Довжина бажана, м	50	2200	2200-5000	1500	1600-15000	1850-2500
Довжина мінімальна, м	25	1100-1200	1000-1100	-	750-1000	500
Ширина бажана, м	25	90-100	900-2000	200	200-2000	200-2000
Ширина мінімальна, м	5-11	30-100	30-200	-	50-200	200
Глибина бажана, м	1,4-1,8	2-3	2-5	-	3-5	1,2-2,0
Глибина мінімальна, м	0,5-0,6	0,75	0,75-1,5	-	1,5-2,0	1,0-1,2

Під час оцінки лікувальних грязей враховують їх тип (мулові, сапропелеві, торфові, сопкові, за деякими класифікаціями й озокерит), склад та фізико-хімічні властивості, що визначають можливості їх використання в грязелікуванні.

В оцінці біотичних ресурсів до уваги беруться такі показники як: лісистість, породний склад і бонітет деревостою, естетичність і частота зміни пейзажів, ландшафтів, фітонцидність, заболоченість території, наявність грибних та ягідних місць, водойм, доступність для рекреантів, наявність реліктів, ендеміків, рідкісних видів... Найкращою вважається лісова рослинність – сухі соснові, широколистяні, хвойно-широколистяні ліси, а також змішані із домішками субтропічних видів.

Критерієм пейзажно-естетичної цінності ландшафту є різноманітність рельєфу, рослинних угруповань, форм берегової лінії акваторій, кам'янистість поверхні тощо. Провідну роль під час визначення естетичної цінності територій відіграють показники горизонтального й вертикального поділу рельєфу, які характеризують його основні властивості. Враховуються при цьому також лісистість території та особливості лісів, але їх характеристики мають дещо менше значення (табл. 1.6).

Потенціал Сполучення цих властивостей із панорамністю та багатоплановістю просторів, які відкриваються, збільшує загальну інформа-

тивність ландшафту і його пейзажно-естетичну цінність Найбільша інформативність характерна приморським гірським розчленованим ландшафтам з майже рівним співвідношенням лісових (закритих) і лугових або степових просторів.

Таблиця 1.6 – Оцінка естетичних якостей території

Показники	Бали		
	3	2	1
Горизонтальний поділ території, км/км ²	1-2	0,5-1; 2-3	менше 0,5; більше 3
Вертикальний поділ рельєфу, м: для гірських територій для горбистих територій для рівнинних територій	понад 200 понад 50 понад 10	100-200 10-50 5-10	менше 100 менше 10 менше 5
Лісистість, %	20-25	30-60	відсутні
Породний склад	змішані широколистяно-хвойні	соснові, широколистяні	інші – хвойні та дрібнолистяні
Віковий склад	перестиглі, стиглі, досягаючі	середньовікові	молодняк

Під час вивчення рекреаційного потенціалу території важливо визначати й допустиму кількість осіб на одиницю площі, які одночасно можуть перебувати на даній території, не завдаючи шкоди природному середовищу (або рекреаційне навантаження даної території).

рекреаційних територій перебуває у прямій залежності від величини рекреаційного навантаження. Таким чином, найменш стійкі низовинні території оцінюють найнижчим балом, а горбогірні та гірські, відповідно, мають більший потенціал для рекреаційного використання (табл. 1.7)

Таблиця 1.7 – Показники рекреаційного навантаження на природні ландшафти

Типи територій	Рекреаційне навантаження	
	літній період, осіб/км ²	зимовий період, осіб/км ⁺
Низовинні території	80-120	16-48
Горбогірні території	100-150	30-50
Гірські території	120-200	50-100

Рекреаційно-туристичні можливості природно-антропогенних об'єктів, розташованих на певній території, виявляються на основі аналізу статусу, значення, площі, унікальності кожного об'єкта, кількості та загальної площі подібних об'єктів на даній території, ступеня їх різноманітності та зручності розташування. Деякі дослідники оцінку природоохоронного фонду рекомендують проводити з урахуванням відсотка заповідності, наприклад, території адміністративного району або області. Якщо

природоохоронні території займають більше 5 % відповідної території, то вона може бути оцінена високим балом.

Слід зазначити, що критерії й методика оцінки природних рекреаційних ресурсів є досить добре розробленими, визначені певні загальноприйняті схеми. Що ж до оцінювання суспільно-географічної складової рекреаційно-ресурсного потенціалу території, то в цьому напрямку розробок менше, важче досягти якогось єдиного стандарту.

Так, під час оцінювання історико-культурних ресурсів у світовій практиці найчастіше застосовують якісну оцінку, на основі якої пам'ятки, в залежності від ступеня їх збереженості та унікальності, поділяються на 7 груп. Серед великої кількості об'єктів історії та культури найвищим балом оцінюються пам'ятки світового значення, внесені до списку ЮНЕСКО.

Археологічні ресурси. Порівняно з архітектурно-історичними об'єктами археологічні мають менші можливості для використання у рекреаційно-туристичній діяльності. Археологічних ресурсів менше, ніж архітектурно-історичних, вони гірше досліджені, збереглись у набагато гіршому стані і користуються меншим попитом з боку туристів та рекреантів. Тим не менше, ця група ресурсів може бути задіяна в процесі організації пізнавальних турів та екскурсій, пригодницьких турів, наукового туризму, історичних реконструкцій. Для того, щоб пам'ятки археології стали частиною рекреаційно-туристичних ресурсів їх необхідно виявити, дослідити, музеєфікувати. Тому основними критеріями, за якими оцінюється потенціал археологічних рекреаційно-туристичних ресурсів, є: їх статус, вік, ступінь збереженості, придатність для організації екскурсій, безпечність, унікальність, походження відомих артефактів.

Архітектурні пам'ятки. Важливим показником, який визначає наукову значущість пам'ятки архітектури, є хронологічний: чим давніша пам'ятка, чим вищий відсоток автентичності, збереженості її матеріальної структури, тим вищий ступінь наукової, історичної, туристсько-пізнавальної цінності об'єкта. Важливим аспектом суспільної значущості пам'яток архітектури є естетична цінність, яка обумовлена художніми достоїнствами архітектурної форми, виразністю архітектурних деталей, декоративних елементів. Історична, наукова, духовна, естетична, художня цінність пам'ятки становлять суть її історико-культурного змісту. Крім перелічених чинників суспільно-історичної цінності архітектурно-історичних об'єктів, на збереженні пам'яток і їх історико-культурному змісті позначається утилітарна значущість (можливість їх використання в сучасних умовах).

Н. Полінова запропонувала характеризувати пізнавальну цінність на основі рівня організації об'єктів для показу (спеціально підготовлені для показу і не підготовлені, і місцезнаходження туриста відносно об'єкта огляду (інтер'єрні і екстер'єрні історико-культурні об'єкти). Автор також

запропонувала під час розробки оціночних шкал даної бальної системи брати до уваги необхідний час огляду історико-культурних об'єктів. Чим більше часу необхідно для пізнання об'єкту, тим вищою буде його пізнавальна цінність, тим вищий оціночний бал йому присвоюється.

Музейні ресурси оцінюються за такими критеріями: кількість музеїв, їх статус, видова різноманітність (краєзнавчі, історичні, меморіальні, літературні, художні і т.д.), обсяг музейних фондів, наявність відомих артефактів.

Розважальні. На наданні послуг організації дозвілля спеціалізується ряд підприємств, установ і організацій, що належать до різних галузей соціальної інфраструктури: клуби, концертні організації, театри, кінотеатри, бібліотеки, виставкові центри, тематичні парки, казино, фітнес-центри та інші. З їх існуванням пов'язаний розвиток розважального, подійного, культурно-пізнавального видів туризму. Для організації туризму більше значення мають тематичні парки, казино, виставкові центри, театри та концертні організації. Тому саме їх наявність підвищує цінність розважальних ресурсів. Значення мають також: стан даного ресурсу, рівень його інноваційності, відомість закладу, його культурне значення, місткість, широта асортименту послуг, що надаються.

При оцінці етнокультурних ресурсів враховується наявність та кількість етнографічних груп та етнічних меншин у досліджуваному регіоні, ступінь їх аутентичності, збереженість характерних елементів матеріальної та нематеріальної культури (традиційне житло, одяг, предмети домашнього вжитку, ремесла, види занять, музичні інструменти, фольклор, традиції, обряди, вірування, мова і т. ін.).

Біосоціальні ресурси. Критерієм оцінки біосоціальних ресурсів є: значущість видатної особистості (світова, регіональна, національна, місцева), ступінь зв'язків певної території з видатною особистістю (проїжджав, зупинявся, гостював, проживав, народився, похований), наявність матеріальних пам'яток, безпосередньо пов'язаних із видатною особистістю (рухоме та нерухоме майно, меморіальні дошки, надгробки), наявність заходів із вшанування видатної особистості (фестивалі, вечори пам'яті, творчі зустрічі).

Подійні ресурси. До уваги беруться такі критерії як значущість події, що відбувалася чи відбудеться (світова, національна, регіональна, місцева), наявність мистецьких пам'яток, що нагадують про подію (літературні джерела, художні та музичні твори); наявність матеріальних об'єктів, пов'язаних із подією (майданів, будинків, споруд і т. д.), видовищність події або її реконструкції, збереженість пам'яті про подію.

Як правило, поширення рекреаційно-туристичних ресурсів антропогенного походження співпадає з територією населених пунктів, у межах яких знаходяться декілька, а то й усі види даних ресурсів. У такому випадку виникає необхідність оцінки усього комплексу антропогенних

ресурсів, що тут поширені. Цінність такого комплексу буде вищою, якщо його взято під охорону держави, і він є національним або державним історико-культурним, історико-архітектурним або історико-археологічним заповідником. Мають значення також транспортна доступність, кількість об'єктів та їх різноманітність, ступінь концентрації та компактність розташування.

За методикою оцінки історико-культурного потенціалу окремих поселень та невеликих територій, запропонованою В. Кравців і Л. Гринів історико-культурні ресурси поділені на 13 підгруп, які отримані в результаті структуризації їх п'яти підвидів. Кожна із підгруп характеризується логічним набором показників, які оцінюються за п'ятибальною шкалою (табл. 1.8)

Таблиця 1.8 – Бальна шкала оцінок історико-культурних туристичних ресурсів

№ п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
I. Археологічні об'єкти		
1.1.	Території первісного заселення	1
1.2.	Стоянки, поселення	2
1.3.	Кургани	3
1.4.	Давні городища (прості)	4
1.5.	Давні городища – складні (з декількома лініями оборони, дитинцем і довколишнім містом)	5
II. Меморіальні пам'ятки, пов'язані з історичними подіями, національно-визвольними змаганнями, війнами і бойовими та культурними традиціями		
2.1.	Пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, національно-визвольними змаганнями, бойовими традиціями, що підтверджуються історичними джерелами	1
2.2.	Окремі пам'ятки, меморіальні дошки, пам'ятні знаки простих форм	2
2.3.	Окремі пам'ятки, меморіальні дошки, що мають високу мистецьку цінність	3
2.4.	Групи пам'яток, меморіальні музеї, парки, споруди, дошки, пам'ятні знаки простих форм	4
2.5.	Групи пам'яток, меморіальні музеї, парки, споруди та пам'ятні знаки, що мають високу мистецьку цінність	5
III. Пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з життям та творчістю діячів історії, культури		
3.1.	Пам'ятні місця, пов'язані з учасниками історичних подій національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що підтверджуються історичними джерелами	1
3.2.	Окремі пам'ятники учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури спрощені (з обмеженою інформацією)	2
3.3.	Окремі пам'ятники учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що мають високу мистецьку цінність	3
3.4.	Групи пам'ятників учасникам історичних подій, національно-	4

№ п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
	визвольних змагань, війн, діячам історії та культури простих форм (з обмеженою інформацією)	
3.5.	Групи пам'ятників учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що мають високу мистецьку цінність	5
IV. Пам'ятники оборонного будівництва (земляні, або муровані укріплення, замки із бастионними укріпленнями, монастирі, найновіші фортифікаційні споруди XIX-XX сторіч)		
4.1.	Частково збереженні елементи оборонних споруд	1
4.2.	Середньої збереженості елементи оборонних будівель або окремих архітектурних комплексів	2
4.3.	Повністю збережені елементи, або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва	3
4.4.	Реставровані пам'ятки оборонного будівництва без музейної експозиції	4
4.5.	Добре збереженні і оновленні пам'ятки оборонного будівництва з музейною експозицією	5
V. Сакральні споруди (церкви, костели, синагоги тощо)		
5.1.	Фрагменти культових споруд	1
5.2.	Окремі культові різностильові споруди	2
5.3.	Комплекс культових різностильових споруд	3
5.4.	Окремі культові стильові споруди	4
5.5.	Комплекс культових стильових споруд	5
VI. Пам'ятки народної архітектури (поселення, двори, господарські і житлові будівлі, дерев'яні церкви і т.п.)		
6.1.	Окремі будівлі з елементами народної архітектури	1
6.2.	Окремі будівлі, що є пам'ятниками народної архітектури	2
6.3.	Церкви, садиби, що є пам'ятниками народної архітектури	3
6.4.	Окремі вулиці, або групи будівель, що є пам'ятниками народної архітектури	4
6.5.	Поселення, що визнанні як пам'ятники народної архітектури, або спеціально заведені (музеї під відкритим небом)	5
VII. Громадські споруди (народні школи, народні доми, шпиталі, корчми, млини і т.п.)		
7.1.	Частково збережені елементи громадських споруд	1
7.2.	Середньої збереженості елементи громадських споруд	2
7.3.	Повної збереженості елементи громадських споруд	3
7.4.	Реставровані пам'ятки громадських споруд	4
7.5.	Добре збережені пам'ятки громадських споруд	5
VIII. Палацово-паркові ансамблі		
8.1.	Окремі залишки палацово-паркових ансамблів	1
8.2.	Окремі фрагменти палацово-паркових ансамблів	2
8.3.	Впорядковані фрагменти палацово-паркових ансамблів	3
8.4.	Добре збережені палацово-паркові ансамблі	4
8.5.	Добре збережені і впорядковані палацово-паркові ансамблі	5
IX. Сучасні пам'ятки архітектури		
9.1.	Окремі пам'ятки архітектури, що збудовані з використанням су-	3

№ п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
	часних будівельних матеріалів, технологій, композиційних рішень	
9.2.	Окремі сучасні пам'ятки архітектури, що зведені з використанням найновіших технічних засобів	4
9.3.	Група сучасних пам'яток архітектури, що зведені з використанням найновіших технічних засобів	5
X. Професійні художні промисли		
10.1.	Наявність музейних експозицій, що побудовані на базі зібраних зразків професійних народних майстрів	3
10.2.	Наявність окремих майстрів з експозицією власних творів	4
10.3.	Наявність декількох професійних майстрів та музейних експозицій, складених із художніх творів професійних майстрів	5
XI. Народні художні промисли (ткацтво, килимарство, вишивка, художня обробка шкіри, художнє плетіння, деревообробка, гончарство тощо)		
11.1.	Наявність музейних експозицій, що побудовані на основі зібраних зразків народних умільців	3
11.2.	Наявність окремих народних умільців з експозицією власних творів	4
11.3.	Наявність декількох народних умільців та музейних експозицій, складених із художніх творів народних умільців	5
XII. Пам'ятки матеріальної культури		
12.1.	Індивідуальні музейні експозиції	3
12.2.	Відомчі музеї пам'яток матеріальної культури	4
12.3.	Етнографічні музеї, музеї народної архітектури і побуту	5
XIII. Пам'ятки фольклору		
13.1.	Наявність окремих традицій, що збереглися у родинному і громадському побуті	5
13.2.	Поширення окремих жанрів, або видів фольклору	4
13.3.	Наявність різножанрового та різновидового складу фольклору	5

Наступним етапом оцінки є об'єднання покомпонентних балів окремих компонентів оцінок, які отримані за окремими блоками історико-культурних туристичних ресурсів, в інтегральну величину. При цьому враховується сукупність пам'яток історії, історико-архітектурних об'єктів, визначних місць сучасної архітектури, традиційних промислів та ремесел, пам'яток народного фольклору. Таким чином можна одержати загальну суму балів (А), яка характеризує пізнавальну цінність окремого поселення, або місцевості.

Далі, на основі одержаного інтегрального показника, С. Кузик та З. Касянчук пропонують визначати коефіцієнт пізнавальної цінності (Кр):

$K_p = A/A_{max}$, де А – інтегральний показник пізнавальної цінності;
 A_{max} – максимально можлива сума балів.

Але, як бачимо, за такого підходу не враховуються дуже важливі характеристики художньої та історичної цінності об'єктів, тоді як оцінка історико-культурного потенціалу повинна включати кількісні та якісні

показники, адже існує пряма залежність між рекреаційною цінністю території та кількістю і якістю розташованих на ній пам'яток історії та культури. Тому є пропозиції пам'ятки історії та культури оцінювати за їх густотою на одиницю площі, наприклад, на 100 км², водночас враховуючи їх цінність.

Історико-культурні ресурси широко залучаються до рекреаційного використання, тому необхідно проводити подальші пошуки ефективних показників оцінювання їх пізнавальної цінності, привабливості, придатності для рекреаційного використання, доступності та унікальності.

Наступним етапом може бути комплексна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу території (Ок). Вона визначається як результат окремих оцінок кожного з ресурсів. Далі, на основі одержаної комплексної оцінки та з урахуванням її мінімального значення (Омін), визначають коефіцієнт рекреаційної цінності території (Кр):

$$K_p = O_k / O_{\min}$$

Коефіцієнт рекреаційної цінності можна визначати для невеликих за площею територій, наприклад, сільська рада, територія населеного пункту, а також на рівні більших територій (адміністративний район чи область).

Результати якісної оцінки рекреаційно-ресурсного потенціалу надалі можна використовувати під час економічної оцінки рекреаційних територій, а вже на основі останньої визначати нормативи плати за використання рекреаційних ресурсів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

ЛЕКЦІЯ 4. ПРИРОДНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ

План

4.1 Природа як умова розвитку туризму.

4.2 Класифікація природних ресурсів.

4.3 Природні мінеральні води.

4.4 Лікувальні грязі.

4.1 Природа як умова розвитку туризму

У країнознавстві існує своя методика врахування природних чинників. Специфіка обліку результатів поелементних і покомпонентних оцінок природи, отриманих приватними географічними і негеографічними науками, полягає в пошуку узагальнених, синтетичних показників.

Рельєф відіграє надзвичайно велику роль у господарському житті і розселенні. Без гіпсометричної і геоморфологічної карт практично не можна вивчати країну. При цьому абсолютні і відносні висоти варто аналізувати окремо. Для господарських процесів найчастіше більше значення мають відносні висоти.

Корисні копалини – одна з основ розвитку і розміщення продуктивних сил країни. Рівень розробки цього виду оцінки є дуже високим. Важливими є особливості географії корисних копалин, зумовлені переважно тектонічною будовою території. При цьому оцінюються характер і структура їхніх територіальних поєднань і територіальна концентрація (зосередженість).

При оцінці водних і кліматичних ресурсів головну роль відіграють балансові методи, зокрема методи оцінки балансу вологи і тепла, які визначають багато інших зональних компонентів природи, агрокліматичні умови країни. Забезпеченість теплом і вологою характеризують такі показники, як сума ефективних температур – це характеристика теплового режиму за будь-який період. Її отримують шляхом сумування середніх добових температур цього періоду.

При вивченні гідрографічної сітки не лише враховуються показники гідроенергетичного потенціалу, судноплавності, можливості використання вод для зрошення та іригації, а й оцінюється історична і сучасна роль гідрографічної сітки у формуванні територіальної структури країни. Земельні ресурси належать до комплексних ресурсів країни і характеризуються площею, якістю ґрунтів, кліматичними умовами, рельєфом, гідрологічним режимом, рослинністю тощо.

Земельні ресурси – просторовий базис для розміщення господарських об'єктів, розселення населення – є головним засобом виробництва в

сільському і лісовому господарствах, де використовується основна виробнича властивість землі – родючість.

При оцінці біологічної групи ресурсів важливо спиратися на екологічні принципи. Так, не можна розглядати ліс лише як джерело сировини для лісової і деревообробної промисловості, оскільки роль лісу не вичерпується сировинними функціями. Велику соціально-економічну значущість мають так звані ландшафтотворчі (кліматичні, водоохоронні, ґрунтозахисні та ін.) і соціальні (рекреаційні, естетичні) функції ресурсів. Особливо важливими вони є для районів з високим рівнем освоєння й заселення. Біотичну складову біологічної групи ресурсів у країнознавстві слід розглядати як стабілізуючий початок у геосистемі (природний), яка забезпечує стійкий розвиток усієї цієї системи.

Перш ніж перейти до вивчення окремих компонентів природи країни, потрібно охарактеризувати загальну фізико-географічну структуру країни (така структура виділяється умовно) – зональність, вертикальну поясність, ландшафтне районування, – яка впливає на окремі компоненти. Зворотний шлях – від часткового до загального – у країнознавчих дослідженнях має менше значення. При цьому особливу роль відіграє цілеспрямоване дослідження контрастності фізико-географічних умов і територіальної диференціації ресурсного потенціалу, що помітно впливає на географічний поділ праці, на територіальну структуру природних ресурсів країни як однієї з підструктур її господарства.

Природні умови та ресурси будь-якої країни являють собою здебільшого головну частину потенціалу для розвитку туризму. Це вимагає досить уважного і детального розгляду практично усіх головних компонентів природи на досліджуваній території.

В комплексному туристичному країнознавстві прийнятий такий план характеристики природи:

- рельєф;
- клімат;
- води;
- ґрунти;
- рослинність;
- тваринний світ;
- природні зони.

Взагалі, туристичне країнознавство досліджує ті компоненти природи і просторові розбіжності, які можуть впливати на розвиток туризму. Головна мета дослідження природи – бачити і характеризувати ті компоненти природи які визначають можливості розвитку не господарства в цілому, а власне, туризму як галузі. Наприклад, у географічному країнознавстві ґрунти досліджуються як головна формуюча складова ландшафту (В. Докучаєв). У туристичному країнознавстві ґрунти матимуть значення лише у деяких випадках або загально-пізнавального характеру (польдери

у Голандії), або ж суто функціонального (можливість поставити намет на гірському схилі). Інший приклад пов'язаний з гідрографією країни. Якщо у географічному країнознавстві мають важливе значення фізико-географічні характеристики водойм, то для розвитку туризму важливі лише ті з них, які можуть або сприяти деяким з них (драфтинг), або ж навпаки стримувати (селенебезпечні ріки в гірській місцевості).

4.2 Класифікація природних ресурсів

Існує чимало класифікацій природних ресурсів. Природні класифікації ґрунтуються на відмінностях природних ресурсів за природним генезисом та належності їх до тих чи інших компонентів і сил природи. Відповідно до свого призначення щодо використання людиною природні ресурси у структурному плані поділяються на наступні види:

- енергетичні;
- сировинні й допоміжні промислові;
- їстівні (харчові, кормові, питні);
- оздоровчі;
- культурно-естетичні.

Два останні види часто звать рекреаційними. Крім того, останнім часом як окремий специфічний вид ресурсів розглядають територію (територіальні ресурси).

Оскільки природні ресурси є компонентами природи, вони можуть класифікуватися за належністю до того чи іншого класу або явищ природи. За цією ознакою виділяють наступні групи природних ресурсів:

- мінеральні;
- земельні;
- водні;
- лісові;
- фауністичні;
- рекреаційні;
- кліматичні.

Через загострення проблеми раціонального використання природних ресурсів та охорони природи за останні роки набула широкого визнання класифікація за ознакою вичерпності природних ресурсів, яку іноді звать екологічною класифікацією. За цією класифікацією всі природні ресурси поділяють на наступні групи:

- невичерпні, до яких належить внутрішнє тепло Землі, сонячна радіація, енергія прибою, припливів і відпливів, падаючої води, вітру та ін.;
- вичерпні відновлювані: фунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі, лікарські рослини, рослинне паливо тощо;
- вичерпні невідновлювані: мінеральна сировина, будівельні матеріали. В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить поділ їх на засоби виробництва і предмети споживання.

Крім того, розрізняють природні ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого, одно - та багатоцільового призначення.

Використання у виробничій системі природних чинників вимагає адекватної цій системі оцінки. Визначення якості ресурсів та умов називають оцінюванням. Є два основні види оцінки:

- технологічна (або виробнича). Під час технологічної оцінки виявляється ступінь придатності тіл або явищ природи для того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання;

- економічна оцінка природних умов і природних ресурсів – це їх вартісний вираз. Вона виникла з потреб господарства, якому необхідні не лише знання про кількості та якості природних ресурсів, їхні особливості, а й вираження їх у вартісних показниках, які можна використовувати в проектуванні та управлінні господарством. Труднощі економічної оцінки пов'язані з тим, що природні ресурси, як і природні умови, – це «дар природи» (поки в них не вкладено працю).

Визначилися дві групи економічних оцінок природних чинників:

- перша (відносно оцінки ресурсів) характеризує економічні результати використання природних ресурсів,

- друга (відносно оцінки середовища) відображає економічні наслідки впливу на навколишнє природне середовище.

Найчастіше останніми виступають показники економічних втрат від забруднення, порушення природного середовища.

Рекреаційні ресурси є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства, її ресурсною базою. Вони потребують бережного і економного використання, охорони і примноження. Все це пов'язано з необхідністю їх кількісної та якісної оцінки, визначення придатності та альтернативності використання в тій чи іншій галузі народного господарства.

Виділяють три типи рекреаційних ресурсів:

- природні;
- історико-культурні;
- соціально-економічні.

Кожний з них відіграє певну роль у формуванні галузевої і територіальної організації рекреаційних комплексів.

Під природними рекреаційними ресурсами слід розуміти фактори, речовину і властивості компонентів природного середовища, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними та кількісними параметрами і служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей. До них належать лікувальні та оздоровчі фактори багатоцільового призначення (ліси, лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води), лікувальні речовини (мінеральні во-

ди, грязі, озокерит), а також рекреаційні властивості гірських і передгірських ландшафтів, заповідних територій.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – це пам'ятки культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, пізнавальний інтерес і можуть використовуватись для задоволення духовних потреб населення.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси включають матеріально-технічну базу рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби рекреації, використовувані рекреацією об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в рекреаційному господарстві.

Облік стану природних ресурсів і визначення їх народногосподарського значення базуються в Україні на системі природно ресурсних кадастрів – сукупності відомостей про кількісний і якісний стан природних ресурсів, їх економічну оцінку. Кадастр рекреаційних ресурсів повинен включати державний облік, якісну і кількісну оцінки, визначення придатності до того чи іншого виду рекреаційного та іншого використання, шляхи економічного використання, охорони і примноження ресурсів. Таким чином, кадастр допоможе не тільки зберегти і цілеспрямовано, економічно використати весь комплекс рекреаційних ресурсів, але і покращити, примножити їх, резервувати для майбутнього використання. Діючим законодавством передбачається ведення земельного, водного, лісового і надрового кадастрів.

Земельні ресурси – це специфічне поєднання ґрунтів, рельєфу, клімату, рослинності. Облік земель для рекреаційного використання повинен базуватися на комплексній оцінці території з врахуванням особливостей місцевості, різних форм відпочинку і лікування. Оцінка земельного рекреаційного фонду в рекреаційному кадастрі повинна закінчуватись визначенням рекреаційної ємності території, що забезпечило б охорону природних ландшафтів.

В залежності від рівня рекреаційної спеціалізації можна виділити три основних типи рекреаційного землекористування:

- території з високою інтенсивністю рекреації, де інші землекористувачі відсутні або мають другорядне значення (курорти, парки, пляжі та інші зони масового відпочинку);
- території із середньою інтенсивністю рекреації, які виконують одночасно деякі екологічні і виробничі функції (приміські зелені насадження, протиерозійні ліси і т.п.);
- території з незначною питомою вагою рекреації.

Дані рекреаційного кадастру про природні мінеральні джерела повинні включати місцезнаходження джерел, їх дебіт, глибину водоносного горизонту, статистичний рівень води від поверхні землі, хімічний склад вод і специфічних лікувальних компонентів, кислотність, темпера-

туру, сучасне використання, вартісну оцінку. Характеризуються джерела мінеральних вод в порядку їх значення (загальнодержавного, регіонального, місцевого) і за лікувальними властивостями. До цінних природних лікувальних ресурсів відносять також лікувальні грязі і озокерит.

Облік грязьових родовищ в рекреаційному кадастрі ведеться за основними групами грязей, які підпорядковуються певним групам захворювань. При цьому враховуються місцезнаходження і назва родовища, тип грязі, площа грязьових родовищ, глибина залягання грязі, запаси грязі (геологічні та експлуатаційні), основні фізико-хімічні властивості грязі (в тому числі хімічний склад грязьового розчину, а для сапропелевих та намулових грязей і склад озерних вод), рівень їх сучасного використання і вартісну оцінку.

Велике значення в рекреаційній оцінці території має клімат. Клімат, як і рельєф, екзотичність, пейзажне різноманіття місцевості, визначає різні аспекти рекреаційного використання території. Система показників, які враховуються в рекреаційному кадастрі, повинна відображати залежність стану людини від метеорологічних факторів. Одним з об'єктивних показників для оцінки впливу погоди на тепловий стан людини є рівень комфортності кліматичних умов.

Крім цього, узагальнюючим показником, який характеризує сприятливість кліматичних умов для рекреаційної діяльності, є оцінка контрастної зміни погоди, яка властива гірському клімату і залежить від висоти над рівнем моря, крутизни та орієнтації схилів, форм рельєфу і закритості горизонту. Цей показник включається в путівники і рекламні буклети.

Лісові масиви з точки зору рекреації можна віднести як до природних ресурсів туризму і відпочинку, так і до природних лікувальних ресурсів. Облік лісового фонду в рекреаційному кадастрі необхідний для комплексної оцінки території з точки зору сприятливості даного району для масового відпочинку і лікування. Найзагальнішими показниками, які характеризують ліси як об'єкти рекреації, є такі показники, як група лісів, лісистість території, показник якості лісу – породний склад, який визначає ступінь фітонцидності насаджень, вартісна оцінка рекреаційної цінності лісу.

Оскільки рекреація має перш за все велике соціальне значення і на ефективність суспільного виробництва впливає шляхом розширеного відновлення трудових ресурсів, економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів застосовується тільки для тих лікувальних речовин, факторів, властивостей, народногосподарський ефект використання яких можна виміряти. Така оцінка можлива для мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків. Бальна оцінка дається тим ресурсам, факторам, властивостям, народногосподарський ефект використання яких важко оцінити кількісно. Шляхом бальної оцінки оцінюються кліматичні території, естетичні і рекреаційні властивості ландшафтів, комфортність клімату, придатність

рік і озер для купання і водних видів туризму та ін.

Оцінка рекреаційних ресурсів буває диференційною та інтегральною. Диференційна оцінка дається кожному окремому ресурсу, його властивості або особливості в межах регіону або країни в цілому. Інтегральна оцінка дається певній ділянці території, яка відрізняється однорідністю і набором дискретних за розподілом в її межах окремих видів ресурсів. Диференційна оцінка сприяє визначенню об'єму розвитку того чи іншого виду рекреації, який базується на даному ресурсі, інтегральна оцінка дозволяє визначити оптимальне співіснування різних видів рекреації на певній території, з'ясувати обмеження і допустимі навантаження рекреантів на ландшафт.

При оцінюванні території для стаціонарного відпочинку послідовно оцінюються такі показники, як клімат, рослинність, водойми, рельєф, а також культурні об'єкти.

Клімат. Найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяця: тепле літо і помірно холодна зима з стійким сніговим покривом або спекотне тривале літо і коротка тепла зима без стійкого снігового покриву. Добрий – сприятливі кліматичні умови протягом 7-9 місяців: спекотне і сухе літо і м'яка зима зі стійким сніговим покривом. Задовільний – сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяця: прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або спекотне засушливе літо і сувора зима. Поганий – сприятливі кліматичні умови менше 3 місяців: спекотне засушливе літо і нестійка зима з незначним сніговим покривом або без нього. Дуже поганий – сприятливі кліматичні умови протягом 1-2 місяців: коротке прохолодне літо і тривала зима або спекотне літо і безсніжна зима.

Лісова рослинність. Найкраща сухі соснові, широколистяні, хвойно-широколистяні ліси, а також змішані з домішками субтропічних видів. Добра – сухі темнохвойні листяні, кедрові, дрібнолисті ліси. Задовільна – частково заболочені темнохвойні, листяні і змішані ліси. Погана – притудрові березові рідколісся, далекосхідні листяні ліси в поєднанні з болотними угрупованнями. Дуже погана – заболочені ліси, арктичні і гірські лісотундри, ліси по болотах і невеликі лісові масиви серед лісогосподарських угідь.

Водойми. Найкращі – теплі моря з температурою води вище +17 °С протягом 3-4 місяців. Добрі – теплі озера, водосховища, крупні ріки і прохолодні моря з температурою води близько 16 °С протягом 2-3 місяців. Задовільні – прохолодні озера, водосховища, річки і холодні моря. Погані – теплі малі ріки, прохолодні великі ріки, холодні озера і водосховища. Вельми погані – холодні водойми і прохолодні малі ріки з температурою води нижче +12 °С.

Рельєф. Найкращий – гірський (до висоти 2000 м над рівнем моря), передгірський, пересічний: пагорбово-грядовий, ерозійно-

розчленований. Добрий – сходинокво пересічний, ерозійно-розчленований. Задовільний – пагорбовий, слабо пересічний. Поганий – площинно-пагорбовий. Вельми поганий – площинний і гірський (важко-доступні місцевості).

4.3 Природні мінеральні води

Одним з найважливіших факторів лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод.

Мінеральні води (рос. минеральные воды, англ. mineral water, нім. Mineralwasser) – підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом деяких хімічних елементів і сполук, а також газів, зі специфічними фізико-хімічними властивостями (температура, радіоактивність та ін.), що справляють цілющий вплив на організм людини. Межею прісних і мінеральних вод вважають солоність в 1 г/л. Мінеральні води часто мають цілющі властивості. Зловживання мінеральною водою може призвести до важких наслідків для здоров'я, тому вживати її рекомендується тільки за порадою лікаря та в рекомендованій ним кількості.

За мінералізацією розрізняють:

- слабо мінералізовані (1-2 ‰);
- малої (2-5 ‰);
- середньої (5-15 ‰);
- високої (15-30 ‰) мінералізації;
- розсолні мінеральні води (35-150 ‰) міцнорозсолні (150 ‰ і більше).

За іонним складом мінеральні води розподіляються на:

- хлоридні (Cl⁻);
- гідро карбонатні (HCO₃⁻);
- сульфатні (SO₄²⁻);
- натрієві (Na⁺);
- кальцієві (Ca²⁺);
- магнієві (Mg²⁺) тощо.

За газовим складом та специфічними елементами розрізняють: вуглекислі, сульфідні (сірководневі), азотні, бромисті, йодисті, залізисті, арсенисті, кремнієві, радонові та ін.

За температурою мінеральні води розподіляють на: холодні (до 20 °C), теплі або субтермальні й термальні води.

Залежно від наявності газів і специфічних елементів та за бальнеологічним значенням – на вуглекислі, сульфідні, залізисті, стибіїсті, радонові, бромисті, йодисті, мінеральні без специфічних компонентів та ін., а також за рН та радіоактивністю.

За існуючою класифікацією їх поділяють на 8 основних бальнеологічних груп:

Група А: мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей. Їхня лікувальна дія зумовлена іонним складом та загальною мінералізацією, азот і метан містяться у них у розчиненому стані в умовах атмосферного тиску тільки у незначних кількостях (курорти Миргорода (Полтавська область), Куяльника (Одеська область), Трускавця (Львівська область), Очакова (Миколаївська область) та ін.)

Група Б: вуглекислі. Їхня лікувальна дія зумовлена наявністю у великих кількостях розчиненого вуглекислого газу, який становить 95-100 % газів, а також іонним складом та загальною мінералізацією. Вони мають дуже цінні лікувальні властивості. Найбільше відомих джерел цих вод зосереджено в Карпатському регіоні, зокрема в Закарпатті (курорти «Поляна», «Квітка полонини» (Закарпатська область)).

Група В: сірководневі або сульфідні. Фізіологічна та лікувальна дія зумовлена наявністю сульфідів (вільного сірководню та гідро сульфідного іону). Сірководневі води пов'язані з нафтогазовими відкладами. Такими водами володіють Прикарпаття.

Найбільше курортне значення мають дуже поширені хлоридно-натрієві води. На базі цінних питних лікувальних і лікувально-столових залізистих вод діє Шаянський санаторний комплекс у Закарпатті. Води цієї групи також вивчені та використовуються на курортах Любень-Великого (Львівська область), Синяка (Закарпатська область), Черчого (Івано-Франківська область).

Група Г: залізисті, миш'яковисті або миш'якові з високим вмістом марганцю, міді, алюмінію. Лікувальна дія зумовлена одним чи декількома з перелічених фармакологічно активних компонентів. В Україні ці рідкісні води вивчені та використовуються у санаторіях Закарпаття.

Група Д: бромні, йодні та 2 типи мінеральних вод з високим вмістом органічних речовин. Такі води виявлені на Прикарпатті. Це два родовища типу «Нафтуса» – у Трускавці, Східниці (Львівська область) та Березівські мінеральні води (Харківська область). Бромні підземні води виявлені в Карпатах, де вони використовуються як для ванн, так і для внутрішнього вживання. Терапевтичні властивості цих вод визначаються іонним складом або іншими біологічно активними компонентами.

Група Е: радонові (радіоактивні) води. Основна їх маса – це хлоридні киснево-азотні слабо мінералізовані води неглибокої циркуляції атмосферного походження, що формуються у зонах порід тектонічного походження (Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Київська області). На їх базі функціонують 10 лікувальних установ, зокрема курорт Хмільник (Вінницька область).

На території України діють близько 500 джерел різних мінеральних вод. У межах Українських Карпат (Нафтуса, Свалява, Поляна Квасова та ін.), Українського щита (Хмільник, Миронівка та ін.), Дніпровсько-Донецької западини (Миргород).

Головні родовища мінеральної води в Україні: Степанське, Данишівське, Полонське, Березівське, Миргородське, Новопсковське, Білоцерківське, Миронівське, Хмільницьке, Лиманське, Старобільське, Моршинське, Збручанське, Трускавецьке, Конопківське, Новозбручанське, Слов'яногорське, Плосківське, Новополянське, Венигородське, Полянське, Сойминське, Знам'янське, Луганське, Синяцьке, Голубинське, Брусницьке, Гірськотисенське, Лазурне, Куяльник, Кирилівське, Одеське, Сергіївське, Колодязне.

Мінеральні води використовують у медицині (бальнеологія, бальнеотерапія), деякі – в теплоенергетиці. До мінеральних вод відносять також природні промислові води, з яких видобувають йод, бром, бор та інші компоненти, і термальні води, які використовують в енергетиці. Порогом між прісними і мінеральними водами звичайно вважають мінералізацію 1 г/дм³. Понад 80 джерел мінеральних вод України використовуються для 50 курортів, 20 бальнеолікарень, 40 заводів лікувально-столових вод. Найбільш поширені мінеральні води: вуглекислі, сірководневі, залісті, йодобромні, бромні, радонові (радіоактивні).

Кладязем мінеральних вод можна вважати Закарпаття, на території якого розташовані майже всі мінеральні води з існуючих груп. З більш ніж 250 мінеральних лікувально-столових вод, що зареєстровані ДСТУ 878-34 із Закарпаття. Найбільше бальнеологічних курортів зосереджено на Прикарпатті, у межах якого знаходиться такий відомий курорт-мегаполіс як Трускавець із всесвітньою водою «Нафтуся». В Україні славляться своїми питними лікувальними водами курорти Карпат, курорти Північно-Західного Причорномор'я – Одеська і Скадовська курортні зони, курорти Азовського узбережжя – Кирилівка та Бердянськ, Слов'яногорський курорт.

Нині використання мінеральних вод в Україні практично зосереджено у двох галузях народного господарства: промислового розливу та санаторно-курортних закладах.

4.4 Лікувальні грязі

В Україні є також значні запаси лікувальних грязей. Вони тут відомі з давніх часів. До них відносяться різні за походженням природні утворення (відклади боліт, озер та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну дрібнодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. Згідно з прийнятою класифікацією, лікувальні грязі поділяються на:

- торфові (прісноводні, мінеральні);
- мулисті (сапропелі, сульфідні, мінеральні, глинисті);
- псевдовулканічні (сонячні та гідротермальні).

Їх застосовують для загальних і місцевих аплікацій, грязеводяних

ванн, а також у поєднанні з електропроцедурами.

Зосереджені лікувальні грязі переважно у південних та північно-західних областях.

На базі грязьових покладів функціонують найстаріші в Україні грязьові курорти – Бердянськ, Куяльник, Саки, Хаджибейський тощо.

У північно-західних областях поширені торфові грязі. Їх використовують на курортах Миргород, Моршин, Немирів, Черче тощо.

В Україні діє 7 торф'яних, 10 сульфідних родовищ. Особливе місце займають унікальні ресурси озокериту Бориславського родовища на Львівщині.

Великі поклади лікувальних торф'яних грязей є у Львівській, Івано-Франківській та інших областях. Серед намульно-сульфідних грязей, що експлуатуються, значними запасами лікувальної сировини вирізняються Куяльницьке, Шабалайське в Одеській області. Високі лікувальні властивості цих грязей формуються за рахунок сульфідів морської води і тому вони дуже популярні в Одеській групі курортів.

ЛЕКЦІЯ 5. ВОДНІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ

План

5.1 Загальна характеристика водних рекреаційних ресурсів.

5.2 Водосховища як особливий вид водних об'єктів для відпочинку і спорту.

5.3 Водні рекреації і навколишнє середовище.

5.4 Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів.

5.1 Загальна характеристика водних рекреаційних ресурсів

В реалізації заходів, спрямованих на підвищення рівня здоров'я населення, не можна обмежуватись діяльністю тільки медичних закладів. Необхідний широкий комплекс заходів, які б охоплювали практично всі сторони діяльності сучасної людини. В цьому зв'язку великого значення набуває організація повноцінного і ефективного відпочинку населення, який розглядається як активна діяльність з профілактики, відновлення і підтримки необхідного рівня фізичного і психічного здоров'я.

В організації відпочинку особлива роль належить водним об'єктам. Можливість займатися різноманітними видами спорту, мікрокліматичний комфорт, естетична дія берегових мальовничих ландшафтів, зміна вражень – все це, діючи в комплексі, сприяє тому, що водойми цілком можна вважати природними лікувальницями. Ось чому більша частина рекреаційних закладів і майже всі заклади короткочасного відпочинку населення розміщуються або безпосередньо на берегах водойм, або поблизу них.

Для правильної оцінки ситуацій, що виникли в районах масового рекреаційного водокористування, розробки і обґрунтування рішень з його оптимізації дуже важливо враховувати, що водні рекреації – неоднозначне поняття. Воно включає в себе різні види відпочинку і спорту, які суттєво відрізняються сезонами максимального розвитку, вимогами до природних і антропогенних факторів, дією на навколишнє середовище. Про це наочно свідчить вже сам перелік найбільш масових видів рекреаційних занять на водоймах:

- купання;
- рибальство (з судна, з берега, з льоду);
- відпочинок на парусних і веслових суднах;
- відпочинок з використанням моторного малолітражного флоту;
- воднолижний спорт;
- туризм;
- підводне полювання;
- полювання на водоплавну здобич.

Різноманітність водних видів відпочинку і спорту вимагає диференційованого підходу до вирішення питань рекреаційного водовикористання як для різноманітних типів водних об'єктів (річка, озеро, водосховище, море), так і в межах кожного досить великого водного об'єкта.

Річки, озера і озерця не можуть повністю задовольнити попит на відпочинок біля води, оскільки багато з них, особливо невеликі, сильно забруднені і маловодні. Озера часто віддалені від великих міст і промислових центрів або розміщені в місцях, важкодоступних для масового відвідування рекреантів. Багаточисельні озерця мають, в основному, місцеве рекреаційне значення.

В цих умовах особливо велике значення для розвитку рекреації мають водосховища, які є істотним, а в деяких місцях і єдиним водним рекреаційним ресурсом.

Найпопулярніші у населення водні рекреації, пов'язані з морськими купаннями. Однак, як показує досвід багаторічних комплексних фізіотерапевтичних спостережень, відпочинок біля моря в спекотні літні місяці корисний далеко не всім, а в основному практично здоровим людям молодого і середнього віку.

Людям з порушеним здоров'ям, особливо літнім, краще відпочивати в умовах звичного для них клімату. Це, звичайно, зрозуміло, однак попит на відпочинок біля моря поки що перевищує пропозицію.

5.2 Водосховища як особливий вид водних об'єктів для відпочинку і спорту

Все більшого значення набуває рекреаційне використання водосховищ, їх створення набуває великих масштабів.

Загальна кількість водосховищ на земній кулі більше 30 тис.

Сумарна площа акваторії водосховищ наближається до 400 тис. км².

Створення водосховищ привело до перетворення природних умов на території, яка перевищує 700 тис. км², і зміни інфраструктури на території 1,5 млн. км².

Рекреаційне використання водосховищ представляє великий інтерес в силу багатьох причин.

Більшість водосховищ комплексного призначення створено і буде створено поблизу міст, невеликі водосховища рекреаційного призначення можуть створюватись і в межах міських територій. В багатьох районах, особливо бідних на природні водойми, водосховища підвищують рекреаційну цінність і ємність ландшафтів, а в деяких випадках служать ядром, яке створює такі ландшафти.

При плануванні, проектуванні, підготовці та експлуатації водосховищ можуть враховуватись певні вимоги рекреації. Спеціальні водосховища для рекреаційної мети можуть створюватись у найбільш сприятливих в даному районі мікрокліматичних умовах.

Водосховища комплексного і цільового призначення, які створюються в гірських, пустельних і північних районах, мають добрі під'їзні шляхи, що відповідає одній з найважливіших вимог рекреації – транспортної доступності.

Завдяки наявності при будівництві гідровузлів бази індустрії і кваліфікованих кадрів спорудження на берегах водосховищ готелів, турбаз та інших рекреаційних об'єктів може здійснюватись в короткі терміни.

Таким чином, водосховища створюють сприятливі умови для широкого їх використання з метою відпочинку, але одночасно не можна забувати, що створення водосховищ в ряді випадків ускладнює рекреаційне використання території. Це відбувається через підтоплення і затоплення існуючих мінеральних джерел, санаторіїв, будинків відпочинку, пам'яток архітектури та інших об'єктів, цінних для організації відпочинку, а також через погіршення умов відпочинку на ділянках річок в нижній частині гідровузлів з різкими добовими і тижневими коливаннями рівня і зниженням температури води. До негативних умов відпочинку також слід віднести і «цвітіння» води в деяких водосховищах, інтенсивну переробку берегів на крупних водосховищах, відсутність на тих чи інших ділянках берега пляжів і лісових масивів, значне від ступання зрізу води, заростання мілководних ділянок.

Вказані негативні наслідки створення водосховищ і умов їх експлуатації можуть бути пом'якшені або повністю уникнені при врахуванні інтересів рекреації ще на стадії проектування, а також за рахунок проведення інженерних, водогосподарських та інших заходів.

Створюючи можливості для організації відпочинку населення, водосховища необхідно охороняти, як і інші природні об'єкти. Для цього необхідно розробляти норми навантаження на акваторію і природно-територіальні комплекси в прибережній зоні водосховищ. Ці норми, без сумніву, будуть змінюватись в залежності від природно-кліматичної зони, ґрунтового-рослинного покриву, гідрологічного режиму водосховища та інших факторів.

Оптимальне використання з рекреаційною метою акваторій і прибережної зони водосховищ можливе лише при задоволенні вимог рекреації до режиму рівнів, які полягають, в основному, в необхідності підтримки в літній період постійного або близького до нього рівня водосховища. Американські дослідники вважають, що в період найбільшого впливу людей коливання рівня не повинні перевищувати 30-60 сантиметрів. Однак на багатьох водосховищах комплексного призначення ці вимоги рекреації не завжди можуть бути задоволені.

Таким чином, в умовах кількісного і якісного дефіциту водних рекреаційних ресурсів роль водосховищ в організації відпочинку населення невпинно зростає. За своїм значенням рекреаційний потенціал водосховищ, особливо для короткочасного відпочинку, переважає рекреаційні ресурси внутрішніх морів.

5.3 Водні рекреації і навколишнє середовище

Вимоги рекреації до стану навколишнього середовища різноманітні, оскільки на характер рекреаційного використання акваторій і берегових зон особливо впливає сукупність природних і антропогенних факторів. Географічне положення, параметри водних об'єктів, їх гідрологічний, гідрофізико-хімічний і гідробіологічний режими, економічна і транспортна освоєність території, склад учасників водогосподарського комплексу на крупних і середніх водних об'єктах, об'єм скиду стічних вод, характер і масштаби забруднення оточуючого середовища, а також інші фактори визначають рекреаційну придатність і цінність акваторій в цілому або окремих ділянок.

Одним з основних природних факторів, який визначає рекреаційну придатність і цінність водних об'єктів, є розміщення їх в тій чи іншій природно-кліматичній зоні. Географічне положення, обумовлюючи природно-кліматичні умови, в значній мірі визначає набір рекреаційних занять на даному водному об'єкті і разом з тим обмежує у часі ті чи інші види відпочинку і спорту. Масштаби розвитку більшості літніх видів спорту на водоймах в значній мірі залежать від температури води і повітря. Нижньою межею температури води рекреаційних водойм прийнято вважати +17 °С, в основному це стосується купання, водних лиж і деяких інших видів відпочинку. Тому період, придатний для рекреаційного водокористування, визначається датами переходу температури води через цю критичну точку.

Врахування кліматичних факторів (температури і вологості повітря, атмосферного тиску, кількості сонячних днів) має дуже важливе значення при розміщенні лікувально-оздоровчих закладів кліматотерапевтичного профілю.

Типи ландшафтів у берегових зонах належать до числа найважливіших природних факторів, які визначають рекреаційну цінність акваторій. Значно підвищує рекреаційну цінність водних об'єктів наявність на їх берегах лісів, оскільки вони створюють комфортніші умови для відпочинку, захисту від вітру та інтенсивної сонячної радіації, а також сприятливо впливають на психофізіологічний стан людини. Так, наприклад, в помірних широтах сухі соснові бори і березово-соснові ліси на побережжі є найкомфортнішими і привабливими для відпочинку.

Рибогосподарський потенціал водних об'єктів суттєво впливає на масштаби їх рекреаційного використання, оскільки любительська риболовля є одним з наймасовіших видів водних рекреацій. Тому важливо, щоб гідрологічний і гідрохімічний режими водойм були оптимальними для відновлення рибних ресурсів.

Значний вплив на масштаби рекреаційного використання водних об'єктів мають такі фактори, як транспортне освоєння і доступність во-

дойм. Для короткочасного відпочинку без ночівлі межею транспортної доступності вважається 60-70 кілометрів (тобто не більше 2 годин їзди на транспорті). Для короткочасного відпочинку з ночівлею ця межа може бути збільшена до 3-4 годин, а для тривалого відпочинку – до 1-2 доби. Рекреаційна цінність водних об'єктів особливо зростає тоді, коли їх берегова зона обладнана відповідним чином, тобто створена рекреаційна інфраструктура – пляжі, суднові станції, причали, пункти харчування, лікування, прокату, розваг, санітарно-технічне облаштування.

Якщо вести мову про масштаби розвитку рекреації, слід пам'ятати і враховувати, що різні види рекреаційної діяльності вимагають специфічних вимог до параметрів водойм і берегової зони, а також до якості оточуючого середовища. Ці фактори можуть відігравати основну, а іноді і вирішальну роль при визначенні рекреаційної цінності акваторіально-територіальних комплексів. Наявні параметри акваторії і берегової зони, які рекомендуються для оптимальних умов відпочинку, коливаються в дуже широких межах.

Наприклад, у США за різними нормами вважається, що на одне веслове судно необхідно мати від 0,4 до 2 гектарів водної поверхні, на моторне і вітрильне судно – від 1,2 до 8, на водні лижі – від 4 до 16 гектарів акваторії. В різних країнах на одну людину, що купається, рекомендується від 5 до 23 м² водної поверхні, від 20 до 46 м² пляжу і близько 300 м² прибережної території.

На території пляжу повинні виділятися наступні функціональні зони:

- відпочинку – 40-60 % загальної площі;
- обслуговування – 5-8 %;
- спортивні – 10 %;
- озеленення – 20-40 %;
- дитячого сектора – 5-7 %;
- піших доріжок – 3-5 %.

Повніше уявлення про оптимальні параметри акваторій, придатних для різних видів рекреаційних занять, можна отримати з даних табл. 2.1. Ці дані показують, що параметри акваторій для тих чи інших видів змінюються в досить широкому діапазоні.

Для організації повноцінного та ефективного відпочинку населення велике значення має якість природного середовища як в цілому, так і в окремих його елементів. Оскільки переважна більшість літніх видів спорту пов'язана з використанням акваторій, особливу увагу потрібно приділяти забезпеченню належної якості води.

Гігієнічні нормативи регламентують якість води в зонах рекреації з органолептичних, хімічних і бактеріологічних показників. Зокрема, нормами вимагається відсутність на поверхні води плаваючих плівок, плям мінеральних масел і накопичень інших домішок; сторонні запахи і прис-

маки води не повинні перевищувати двох балів; забарвлення води не повинно вбачатися в стовпчику 10 сантиметрів. Нормуються у воді також концентрація водневих іонів, розчинений кисень, біохімічне споживання кисню, токсичні хімічні речовини і бактеріальне забруднення.

Таблиця 2.1 – Параметри акваторій для рекреаційного використання

Параметри акваторій	Купання	Підводне плавання	Веслові судна	Байдарки і каное	Академіч-на гребля	Стрибки з трампліна	Водні лижі	Моторний спорт	Парусний спорт
Площа бажана, га	5	-	100-500	500	-	-	100-500	100-500	300-900
Площа мінімальна	-	-	1	30	-	-	-	30-50	50-100
Довжина бажана, м	50	-	2200	2200-5000	2500-3000	-	1500	1600-15000	1850-2500
Довжина мінімальна	25	-	1100-1200	1000-1100	-	-	-	750-1000	500
Ширина бажана, м	25	-	90-100	900-2000	140-200	-	200	200-2000	200-2000
Ширина мінімальна	5-11	-	30-100	30-200	120	-	-	50-200	200
Глибина бажана, м	1,4-1,8	-	2-3	2-5	3	5,8	-	3-5	1,2-2,0
Глибина мінімальна	0,5-0,6	-	0,75	0,75-1,50	2,5-3,0	5	-	1,5-2,0	1,0-1,2

Директивою Європейської економічної ради встановлена тільки одна межа забруднення води кишковими паличками в зоні пляжу – 5000 мікробних клітин в одному кубічному дециметрі.

Особливо небезпечне для здоров'я відпочиваючих бактеріальне забруднення води в районі пляжу. Так, вивчення інфекційної захворюваності, пов'язаної з мікробним насінням води на морських пляжах, показало, що при купанні діти протягом дня можуть поглинути близько 120 мл води, з якою в організм потрапляє до декількох десятків ентеропатогенних бактерій – сальмонел.

Якість природного середовища, а відповідно і масштаби рекреаційного використання водних об'єктів в значній мірі залежать від дії на природні комплекси різноманітних несприятливих антропогенних факторів. До них належать перш за все випускання неочищених і недостатньо очищених стічних вод, забруднення водних об'єктів стоками з невлаштованих територій промислового і сільськогосподарського використання, забруднення атмосфери і шумове забруднення оточуючого середовища. Частина територій берегових зон і акваторій втрачає своє рекреаційне значення в зв'язку з відчуженням їх під санітарно-захисні і охо-

ронні зони, в яких природокористування різко обмежується або забороняється зовсім. Вказані антропогенні дії обмежують рекреаційні можливості екваторіальних природних комплексів і є небезпечними для здоров'я відпочиваючих.

У зв'язку з цим для більшості водних об'єктів рекреаційною цінністю є тільки частина їх акваторій і побереж. Співвідношення придатних і непридатних для масового рекреаційного освоєння прибережних акваторій і берегових зон різне для різних типів водних об'єктів (річок, озер, водосховищ, морів) і становить в середньому 40-70 % загальної протяжності берегової лінії. В районах крупних міських агломерацій це співвідношення менше і становить звичайно 10-20 %.

Тому оцінка придатності їх природних комплексів для повноцінного і ефективного відпочинку населення є важливим питанням рекреаційного використання водойм. У науковому плані оцінка рекреаційного потенціалу водних об'єктів в основному пов'язана з розробкою комплексних методів районування, класифікації та інвентаризації умов, факторів і ресурсів.

В переважній більшості наукових і проектних робіт, присвячених перспективному розвитку рекреації, основну увагу звичайно приділяють достатності природних умов і ресурсів для прогностичного рекреаційного попиту. Очевидно, не меншу увагу, враховуючи масштаби сучасних рекреацій, слід приділяти і тому, як рекреаційна діяльність в цілому та її різні види впливають на природне середовище. Для водної рекреації врахування цього положення набуває принципового значення. Якщо одні автори вважають, що зони відпочинку є тільки фактором ризику щодо забруднення водних об'єктів, то інші відносять рекреацію до групи основних антропогенних факторів, які негативно впливають на санітарний стан водойм.

Суперечливість уявлень і суджень про масштаби негативної дії на якість оточуючого середовища пояснюється рядом причин. З позицій раціонального природокористування і охорони водних ресурсів слід розуміти діяльність населення, пов'язану з відпочинком, спортом і туризмом на акваторії і побережжі водойм, яка суттєво (прямо чи побічно) не впливає на якість води і водні екосистеми.

Пряма дія – це безпосереднє забруднення води в результаті надходження мікрофлори з тіла людини, витоки нафтопродуктів і вихлопні викиди від суднових моторів, внесення корму для риби, накопичення відходів на льоді. Побічний вплив – погіршення якості природних вод внаслідок кількісних і якісних змін поверхневого і підземного стоку з територій рекреаційного водокористування. Слід зауважити, що міра негативної дії масового відпочинку населення на оточуюче середовище в значній мірі залежить від культури природокористування.

Особливо негативно впливає на природні компоненти водойм масовий неорганізований відпочинок. Це обумовлено:

— масштабністю розвитку неорганізованого відпочинку. Так, за наявними оцінками, потік коротко-приватно-відпочиваючих у 10 разів перевищує чисельність тривало відпочиваючих;

— значною концентрацією рекреантів на обмежених мальовничих ділянках побережжя з надзвичайною перевантаженістю природних комплексів;

— підвищеною епідемічною небезпекою для рекреантів через відсутність медичного обслуговування і умов для організації водопостачання, харчування, дотримання правил особистої гігієни, збору і знешкодження відходів;

— безконтрольним і некерованим використанням акваторіально-територіальних комплексів для різних видів відпочинку з більш вираженими забрудненням і порушенням прибережного ландшафту в порівнянні із зонами організованої рекреації;

— підвищеною небезпекою забруднення водойм в місцях неорганізованого відпочинку патогенною мікрофлорою та яйцями гельмінтів.

Окремі види рекреації суттєво впливають на акваторіально-територіальні комплекси.

При купанні з тіла людини змивається значна кількість різних мікробів – стафілококів, стрептококів, сарцин, кишкових паличок і інших бактерій. За даними бактеріологічних досліджень, протягом десятихвилинного купання людина привносить у воду більше 3 мільярдів сапрофітних бактерій та від 100 тисяч до 20 мільйонів кишкових паличок. Дослідження, проведені на ряді водойм, показують, що в зонах пляжів бактерій у воді в 10-100 разів більше, ніж на інших ділянках акваторій. Встановлена певна залежність рівня бактеріального забруднення води від кількості людей, що купаються.

Крім мікробного забруднення, кожна людина привносить у водойму в середньому 75 міліграмів загального фосфору і до 700 міліграмів загального азоту.

Наведені цифри можуть здатися не дуже значними, однак необхідно мати на увазі, що азот і фосфор є найважливішими біогенними елементами, невеликі концентрації яких, порядку декількох десятків мільйонних часток грама на літр, визначають основні умови (поряд з підігріванням води і швидкістю руху менше 0,2 метра на секунду) масового розвитку синьо-зелених водоростей, тобто "цвітіння" води.

Одним з поширених видів рекреації є відпочинок з використанням моторних суден. Від одного судна за навігацію у воду поступає до 10 кілограмів нафтопродуктів важких фракцій і значна кількість канцерогенних речовин. Кількість забруднюючих речовин, які поступають у воду від судна в результаті так званого підводного вихлопу, не постійна і залежить від потужності мотору, типу всмоктуючого і вихлопного пристрою, оборотів двигуна і, звичайно ж, його технічного стану.

Велику небезпеку становлять канцерогенні викиди суднових моторів, перш за все бенз(а)пірену. Експериментальне встановлено, що за одну годину роботи моторів різних типів у воду поступає до 600 мікрограмів бенз(а)пірену, а за навігаційний період – близько 80 міліграмів. Дослідження на ділянці водойми, де розміщена база малолітражного флоту на 1500 суден, показали, що вміст бенз(а)пірену в донних відкладах приблизно в 10 разів більший, ніж на контрольній ділянці акваторії, віддаленій від бази. В пробах води відмічено збільшення концентрації бенз(а)пірену в 4,5 раза.

Забруднення водойм відбувається також і іншими речовинами, які поступають з вихлопними газами від ПЛМ. За даними американських дослідників, при роботі двигунів внутрішнього згорання в оточуюче середовище виділяється більше 100 різних сполук. Експериментальне в США встановлено, що для збереження задовільної кількості природних вод потрібно розведення продуктів вихлопу від ПЛМ, які утворюються при згоранні 1 літру бензину, у співвідношенні 1:2 000 000.

Досить популярним видом відпочинку на водоймах є любительська риболовля. За даними анкетного опитування, протягом доби кожним рибалкою вноситься у воду в середньому 300 грамів так званої приманки (різні каші), за рік це склало більше 80 тонн різних органічних речовин. Крім того, водойма забруднюється продуктами життєдіяльності людського організму, що в сумі становить ще близько 8 тонн на рік речовин, хлоридів, фосфатів, азоту амонійних солей.

Також існує ряд досліджень оцінки змін ґрунтово-рослинного покриття в зонах інтенсивного рекреаційного природокористування, де відбувається ущільнення ґрунту з погіршенням його структури, зменшенням водо-, повітря-проникності і корисної життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів, що приводить до зменшення мікробіологічної активності ґрунту в 2-3 рази, а відповідно, і до порушення процесів його самоочищення, які і так відбуваються досить повільно.

Особливо негативно впливають на прибережний ландшафт автомобілі та мотоцикли. В місцях відпочинку з використанням мототранспорту значно погіршуються деякі властивості ґрунту: збільшується більш ніж на 10 % його щільність, зменшується приблизно на 80% здатність до інфільтрації і на 16 % – вологість. Використання автотранспорту в берегових зонах приводить також до забруднення повітря, ґрунтів і води нафтопродуктами, свинцем і канцерогенними речовинами.

Необхідно особливо підкреслити, що при існуючому рівні вкрай незадовільного облаштування зон неорганізованого відпочинку склад поверхневого стоку з рекреаційних територій і масштаби забруднення природних вод аналогічні складу і масштабам впливу на якість води стоку з невлаштованих селітебних територій. Як відомо, поверхневий стік з територій населених пунктів за своїм складом наближається до госпо-

дарсько-побутових стічних вод. Він має різкі коливання хімічного складу, високу бактеріальну забрудненість і містить яйця гельмінтів, а масштаби бактеріального забруднення природних вод поверхневими стоками з невлаштованих селітебних територій спів розмірні з масштабами впливу на санітарний стан водних об'єктів скидів неочищених господарсько-побутових стічних вод.

Вищесказане показує всю різноманітність проблем взаємодії рекреації з оточуючим середовищем і особливу складність регулювання цих взаємовідносин стосовно водних об'єктів і перш за все якості водного середовища і стану екосистем.

5.4 Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів

Науково-методичне обґрунтування раціонального водокористування – один з важливих аспектів проблеми задоволення зростаючого попиту населення на рекреаційні ресурси і послуги. Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів потребує досліджень широкого кола взаємопов'язаних питань – економічних, технічних, екологічних, організаційних і проведення практичних заходів на основі наукових рекомендацій.

В науковому плані першочерговими є кілька наступних завдань. Перш за все необхідно розробити генеральну схему рекреаційного використання водних об'єктів на перспективу. При розробці цієї схеми необхідно визначити фонд рекреаційних водойм, охарактеризувати принципи особливості рекреаційного водокористування для морів, озер, річкових систем, водосховищ, а також науково обґрунтувати потребу у створенні спеціальних рекреаційних водойм у районах міських агломерацій. По окремих крупних водних об'єктах, які є особливо цінними в міжнародному чи регіональному масштабах, повинні бути розроблені свої регіональні схеми рекреаційного освоєння.

Другим актуальним завданням є розробка наукових основ оптимізації рекреаційного водокористування з метою максимального обмеження негативного впливу водних рекреацій на оточуюче середовище, наукового обґрунтування рекреаційних навантажень на різні типи акваторіально-територіальних комплексів.

І, нарешті, ціла низка взаємопов'язаних завдань вимагає свого науково обґрунтованого рішення при розробці системи практичних заходів, спрямованих на регулювання розвитку рекреаційного водокористування, забезпечення оптимальних умов для масового відпочинку населення біля води. Сюди входять питання поточного і перспективного розвитку мережі рекреаційних закладів різного типу, об'єктів інфраструктури відпочинку, визначення режимів використання рекреаційних зон, регулювання потоків рекреантів і багато іншого. Особливого значення при цьо-

му набуває правильна оцінка місцевих конкретних умов і реальних можливостей регіонального розвитку водних рекреацій.

Звичайно, здійснення теоретичних основ рекреаційного природокористування вимагає ряду соціальних, економічних, екологічних, географічних, гідрологічних, фізико-хімічних і медико-біологічних досліджень. При цьому найскладнішим в науково-методичному відношенні моментом є те, що масове рекреаційне використання більшості водних об'єктів (за винятком створених спеціально з метою рекреації) відбувається в умовах інтенсивного господарського використання ресурсів водойм і річкових екосистем. Інакше кажучи, рекреація повинна «вписуватись» у вже сформовану структуру взаємовідносин між галузями господарства, які використовують водні ресурси, акваторії і берегові зони. Необхідно також підкреслити і принципову важливість диференційованого підходу до рекреаційного освоєння ділянок побереж і акваторій стосовно різних видів водних рекреацій і особливостей водних об'єктів.

Існує деякий загальний науково-методичний підхід, який враховує різноманітність аспектів розвитку водних рекреацій і дозволяє розробляти для конкретних акваторіально-територіальних комплексів шляхи інтенсифікації їх рекреаційного використання.

Основна ідея цього підходу полягає в науковому обґрунтуванні і організації цілеспрямованого та інтенсивного використання окремих ділянок акваторій і берегових зон водойм у відповідності з їх природними особливостями, характером і перспективами господарського освоєння, напрямками та інтенсивністю антропогенних впливів.

Акваторіальне районування, планування і облаштування водойм спрямовані на практичне здійснення конструктивного підходу до оточуючого середовища і його окремих компонентів у сфері впливу водойм, що відповідає системній стратегії використання природних об'єктів людиною: пізнанню структурної організації об'єкта (районування), уявленню про найбільш оптимальну просторову і функціональну структуру (планування), спрямованій дії на об'єкт (облаштування).

Пояснимо неоднорідність будови водойм на прикладі водосховищ. Дані їх комплексних досліджень вказують на суттєву неоднорідність просторового розподілу наступних основних характеристик:

- морфолого-морфометричних (глибина, ширина, будова берегової лінії);
- гідрологічних (режим рівнів і проточності водних мас, структури транзитно-циркуляційних течій, параметрів вітрових хвиль, розподіл донних відкладів);
- фізико-хімічних (розподіл температури, прозорості і забарвлення води, полів концентрації основних іонів, розчинених газів і біогенних елементів);
- біологічних (різноманітність видового складу, біомаси і продуктивності бактерій, планктону, бентосу, риб, водної рослинності).

Це дає можливість вважати водосховища внутрішньо неоднорідними гетерогенними об'єктами за комплексом основних характеристик, з суттєвою просторовою неоднорідною по довжині, ширині і глибині структурою гідрофізико-хімічних умов, чисельністю біомаси і продуктивністю основних біологічних компонентів.

Крім комплексу природних факторів, які обумовлюють неоднорідність гідрологічних, гідрохімічних і гідробіологічних режимів ділянок водосховищ, все більшого значення починають набувати фактори антропогенної дії на водойми. Перш за все це забруднення акваторій стічними водами, скиди підігрітих вод ТЕЦ, а також господарська діяльність на водозборі – торфорозробки, тваринницькі комплекси, вирубування лісів, змивання отрутохімікатів і добрив. В результаті антропогенного впливу неоднорідність режимів окремих ділянок акваторій набуває ще більшого характеру, а особливо за комплексом гідрохімічних і гідробіологічних показників.

У зв'язку з істотними неоднорідностями розподілу по акваторії основних показників і характеристик кожне водосховище необхідно розглядати як систему взаємодіючих природних комплексів меншого рангу по відношенню до всієї водойми в цілому, просторову структуру (розміщення) і функціонування яких доцільно виявляти з допомогою районування.

Розробку конкретних рекомендацій для водосховищ з метою покращення просторової і функціональної структури комплексних складових можна проводити на основі детального вивчення структури, яке проводиться шляхом комплексного районування. Тому для розробки основних принципів планувального та інженерного поліпшення водосховищ результати, отримані при їх районуванні, є важливим вихідним матеріалом.

Метою планування є визначення найдоцільніших видів господарської, рекреаційної і природоохоронної діяльності на ділянках акваторій та у береговій зоні.

Результатом планування водосховища є конкретна схема розміщення, організації, режиму функціонування і взаємодії промислових, транспортних, селітебних, сільськогосподарських, рекреаційних, біопродуктивних, природоохоронних, заповідних, буферних, водоохоронних зон, а також зон особливо несприятливої дії.

Заключним етапом підходу є облаштування водойм, тобто сукупність різних заходів, які здійснюються з метою управління водоймами і спрямованих на раціональне і комплексне використання їх ресурсів.

При комплексному облаштуванні водойм необхідне використання даних районування і планування, які створюють необхідну основу для вибору, облаштування і проектування заходів, визначення їх складу, об'єму, послідовності, місця і часу проведення.

ЛЕКЦІЯ 6. ЛІС В СИСТЕМІ ПРИРОДНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

План

6.1 Лісові ресурси.

6.2 Екологічне значення лісів.

6.3 Рекреаційні функції лісів.

6.4 Економічна оцінка лісів рекреаційного призначення.

6.1 Лісові ресурси

Ліс як продукт природи безперервно виробляє різноманітні сировинні ресурси. В наші дні ліс розглядається не тільки як біологічна, біофізична, природна і кібернетична система, але і як система економічна. Сировинне значення лісів як еколого-економічної системи може бути поділене на чотири взаємопов'язані між собою і зовнішнім середовищем обов'язкові компоненти:

— ресурси деревини, до яких належить стовбурна деревина та інші потенційні продукти деревного походження (гілки, деревна зелень, кора та ін.);

— ресурси недеревного рослинного походження, що включають в себе гриби, ягоди, плоди, лікарську і технічну сировину, кормові ресурси та ін.;

— ресурси тваринного походження – птахи, звірі, комахи;

— специфічні матеріальні ресурси неречовинного походження, під якими розуміють рекреаційну (оздоровчу) цінність лісів, їх ґрунтозахисну, водоохоронну, полезахисну роль тощо.

Розрізняють три періоди господарського освоєння деревини людиною:

— енергетичний, в якому дерево служило для безпосереднього задоволення найпростіших потреб людини, переважно як паливо;

— енерго-механічний, в якому зростає застосування деревини в будівництві, виготовленні знарядь праці, використання її як конструктивного матеріалу;

— механіко-хімічний, в якому деревина стає головним чином промисловою сировиною для виробництва найрізноманітніших продуктів і виробів на базі механічної і хімічної технології. В цьому періоді розрізняють два етапи:

— переважуючого розвитку механічної обробки, головним чином, лісопиляння;

— швидкого підйому фізико-хімічної переробки деревини, удосконалення целюлозно-паперового виробництва, гідролізу деревини, виробництва волокнистих матеріалів, плит та ін.

Оскільки рекреаційні функції можуть частково виконувати ліси інших категорій, то передбачається така класифікація лісів:

- ліси рекреаційного призначення – власне рекреаційні ліси, рекреаційні ліси в національних природних парках і ландшафтних заказниках;

- ліси, які частково виконують рекреаційні функції – водоохоронні, ґрунтоохоронні, захисні, експлуатаційні.

Власне рекреаційні ліси – це особлива категорія земель лісового фонду, на якій функція рекреаційного лісокористування є основною: парки, лісопарки, зелені зони міст. Важливою якісною ознакою паркових рекреаційних лісів є їх готовність до масового відпочинку, що досягається відповідним пристосуванням території, досить густою та витривалою стежково-дорожньою мережею, використанням малих форм архітектури. Якісною ознакою лісопаркових територій є переважання індивідуального відпочинку і максимальний комфорт. Особливе місце займають природно-заповідні території та об'єкти. Це заповідники і заказники різних форм та напрямів заповідання, національні природні парки, дендропарки, цінні природні об'єкти, пам'ятки природи місцевого значення, пам'ятки садово-паркової культури. Рекреаційна діяльність тут допускається тільки в тих місцях і в тому обсязі, який гарантує збереження цінних природних комплексів.

6.2 Екологічне значення лісів

Під екологічною функцією лісів, як еколого-економічної системи, розуміють рекреаційну (оздоровчу) цінність лісових масивів, захист ґрунтів від ерозії, підвищення урожайності сільськогосподарських культур, регулювання водостоку, продукування кисню та ін. Лісові біогеоценози впливають на оточуюче середовище як біологічна система, виділяючи в зовнішнє середовище речовину та енергію в процесі фотосинтезу, дихання, транспірації та ін. Крім того, лісові фітоценози – це фізичні тіла, які займають певне місце і мають масу із специфічними для неї властивостями. Вони відбивають і поглинають сонячну радіацію, затримують частину атмосферних опадів, конденсують водяну пару, затримують пил, переводять поверхневий стік у внутріґрунтовий та ін.

Ліси згідно з їх корисною дією поділяють на функціональні групи. Рекреаційна роль лісів тісно пов'язана з їх абіотичними і біотичними факторами (рис. 2.1.)

Вплив лісу на абіотичні фактори середовища проявляється в наступних властивостях лісів:

- клімато-покращувальних (вплив на вітровий і температурний режими, сонячну радіацію, виділення кисню, поглинання вуглекислого газу, іонізацію повітря та ін.);

- водоохоронних (вплив на вологість повітря, регулювання режиму водозбору, водостоку, покращення якості води);
- захисних (полезахисних, ґрунтозахисних, шумозахисних, пиле- і газозахисних).

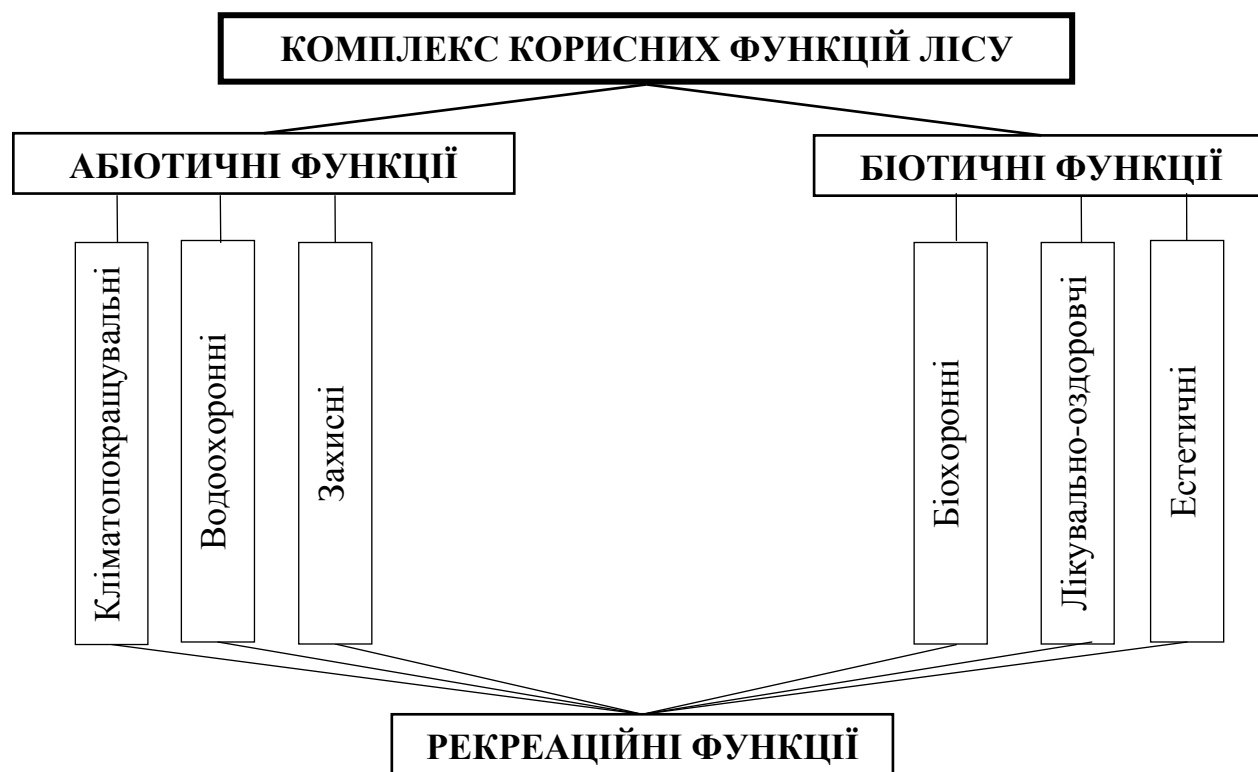

Рис. 2.1 – Схема поділу корисних функцій лісу на групи

Кліматопокрощуючі функції лісу.

Вплив на вітровий режим. Суттєвий трансформуючий вплив лісу на вітер залежить від просторового розміщення насаджень, їх будови, віку, повноти та інших показників. Встановлено, що під прикриттям деревостой середньомісячна швидкість вітру зменшується в 3-8, а річна – в 5 разів у порівнянні з відкритою місцевістю. Найменша швидкість вітру в порівнянні з відкритою місцевістю спостерігається в ялинкових, кедрових, соснових і листяних деревостанах.

В міських умовах на вітровий режим суттєво впливають зелені насадження, знижуючи швидкість вітру в 2-3 рази.

Вплив лісу на сонячну радіацію. Сонячна радіація – джерело енергії для фотосинтезу, в процесі якого вона «консервується» зеленими рослинами. Приблизно тільки 0,1 % енергії, яку отримує Земля від Сонця, зв'язується в процесі фотосинтезу, причому лісові біогеоценози в цьому процесі найбільш продуктивні.

Ліси і зелені насадження суттєво трансформують сонячну радіацію (пряму і розсіяну). Встановлено, що кількість і якість променевої енергії, яка проникла під покрівлю, залежить від складу і віку насаджень, їх зімк-

нутості, ажурності крон, умов проростання, фенологічного стану дерев та інших факторів.

Зниження сонячної радіації в залежності від біометричних показників деревостану коливається у великих межах. Наприклад, пряма і розсіяна радіація в сосновому насадженні складає 45 %, в листяному – 30 %, в ялинковому – 25 %. Штучні насадження в міських посадках також значно знижують сонячну радіацію.

Пом'якшення радіаційного режиму лісами і зеленими насадженнями в спекотні дні літа сприяють підвищенню комфортності відпочинку.

Вплив лісу на температурний режим повітря і ґрунтів. Лісові біогеоценози суттєво впливають на температурний режим повітря і ґрунтів. Різні за складом і структурою насадження по-різному трансформують кліматичні ресурси тепла, створюють під покрівлею лісу свої мікрокліматичні умови. В зимовий період різниця між температурою повітря в лісі і на полі невелика. Вона зростає весною і досягає максимуму в спекотні дні літа. Наприклад, в окремі роки в лісі мінімальна температура повітря була на 3-4 °С вища, а максимальна на 4-6 нижча, ніж на відкритій ділянці.

Говорячи про вплив лісових фітоценозів на температурний режим ґрунтів, слід відмітити їх термоізоляційний вплив. Між температурою ґрунтів і лісистістю є велика залежність, яка проявляється також і в промерзанні ґрунтів. В степовій зоні (лісистість 5-6 %) глибина промерзання ґрунтів досягає 180 см, в лісостеповій (лісистість 18 %) – 120 см, а в лісовій – 50-70 см. Глибоке промерзання ґрунтів негативно впливає на вологонакопичення.

Зелені насадження активно впливають на температурний режим міст. Встановлено, що температура повітря літом серед внутріквартильних зелених насаджень на 7-10 °С, а в однорядних вуличних посадках на 2 °С нижча, ніж на вулицях і площах, а також у дворах будинків. Температура ґрунту у внутріквартильних насадженнях на 17-24 °С, а в однорядних вуличних посадках на 6-10 °С нижча, ніж на неозелених територіях міста.

Виділення лісом кисню і поглинання вуглекислого газу. Ця функція лісу розглядається як санітарно-гігієнічне явище.

Більше 60 % кисню постачається рослинністю суші, де ліс є головним її компонентом. В теплі сонячні дні літа 1 га лісу, поглинаючи 220-280 кг вуглекислого газу, виділяє 150-220 кг кисню, достатнього для дихання 40-50 людей. При утворенні 1 т органічної маси виділяється в середньому 1,3-1,5 т кисню.

Найбільшу кількість кисню виділяють середньовікові насадження (від 30 до 60-80 років). Соснові насадження I класу бонітету з повнотою 0,8 виділяють в рік 10,9 т/га кисню, березові – 10,8, осикові – 9,7 т/га.

На основі даних потреб людини в кисні при диханні розроблені норми зелених зон міст. З врахуванням споживання кисню 165 кг/люд. (за 150 днів) і 400 кг/люд. (за 365 днів) встановлені мінімальна і оптималь-

на норми насаджень на людину, що дорівнюють при II класі бонітету відповідно 0,05-0,06 і 0,12-0,15 га.

Вплив лісу на іонний режим повітря. Ступінь іонізації характеризується кількістю позитивних і негативних, легких і важких іонів в 1 см³ повітря. В природних умовах спостерігається невелика перевага позитивних іонів над негативними, а важких – над легкими. Їх відношення (коефіцієнт уніполярності) для нижніх шарів атмосфери складає 1,1-1,2.

Для визначення гігієнічного ефекту іонізації особливого значення набуває концентрація легких позитивних і негативних іонів у повітрі. Чим менший коефіцієнт уніполярності, тим чистішим і сприятливішим у гігієнічному відношенні вважається повітря.

Середня кількість легких іонів в міському повітрі значно нижча, ніж у замському. У промислових містах, в багатолюдних приміщеннях їх концентрація коливається в межах 100-500, а іноді сягає десятка іонів у 1 см³. За містом вона вища в 2-3 рази і більше. Вважається, що 25 легких негативних іонів в 1 см³ повітря – мінімальна межа.

Дуже характерним для іонізації атмосфери в містах є переважання важких іонів над легкими. Концентрація легких іонів в соснових лісах в два рази вища, ніж в листяних, а коефіцієнт уніполярності завжди менший одиниці (0,7-1,0), а в листяних лісах – більший одиниці. На безлісних полях концентрація легких іонів в середньому в 2-2,5 рази менша, ніж у лісі, а коефіцієнт уніполярності значно більший за одиницю.

На іонізацію повітря в лісі впливають смолисті та ароматичні речовини, які виділяються деревними рослинами в процесі їх життєдіяльності. Іонізація повітря – одна з причин сприятливого впливу лісів на самопочуття людини. Лікувальні властивості іонізованого повітря використовують при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, бронхіальній астмі, легеневому туберкульозі, безсонні, перевтомі та ін.

Водоохоронні функції лісу різноманітні. Вони впливають на випадання і переміщення рідких і твердих атмосферних опадів, на вологість, покращують водо регулюючу роль, якість води та ін.

Вплив лісу на атмосферні опади і вологість повітря може відбуватися в кількох напрямках:

- а) збільшення кількості вертикальних опадів, що випадають над лісом і суміжних ділянках;
- б) утворення конденсаційних осадів;
- в) затримка кронами і деяке перехоплення рідких опадів;
- г) перехоплення і перерозподіл твердих опадів.

На основі даних багатьох метеорологічних станцій встановлено, що із збільшенням лісистості території кількість вертикальних опадів, що випадають, збільшується як по сезонах, так і протягом року. Із збільшенням лісистості на 10% кількість опадів зростає в середньому на 2 %.

Вологість повітря як екологічний фактор має велике значення для всього живого. Вона сильно змінюється в добовому, сезонному і річному циклах погоди. Ліс має суттєвий вплив на вологість повітря в теплий період року. В зимовий час і в літні холодні хмарні дні різниця у вологості повітря на відкритих ділянках і в лісі невелика.

Внаслідок ослабленого турбулентного обміну повітря, знижених температур під покрівлею лісу, а також за рахунок постійного надходження вологи від випаровування і транспірації вологість повітря в лісі звичайно вища, ніж на відкритих ділянках, на 2-10 %. Різниця температур залежить від будови насаджень, їх повноти, складу, стану природи, радіаційної ситуації. В спекотні дні літа пом'якшена під покрівлею лісу сонячна радіація і підвищена вологість повітря сприяють комфортності відпочинку.

Вплив лісу на вологість ґрунтів. Найважливішим фактором біологічної продуктивності ґрунтів є їх вологість. Ліс серед всіх фітоценозів відіграє важливу роль у водному балансі ґрунтів і як накопичувач, і як найбільший споживач вологи. Загальновідомо, що лісові насадження витрачають набагато більше води, ніж трав'яні ценози. Ступінь сухості ґрунтів в лісі залежить від багатьох кліматичних факторів, від сезону року, а також від будови, складу, повноти і віку деревостоїв. Поверхня ґрунту найбільше висушується там, де вона зовсім відкрита і менше захищена лісом.

Вплив лісу на гідрологічний режим річок. Ліс має водоохоронне значення як акумулятор вологи і розподільник водного балансу ґрунтів. Він суттєво впливає на інфільтрацію води в ґрунт, на поверхневий стік, що сприяє поступовому поступленню вологи в річки, підвищує їх водність в меженний період.

Встановлено багатогранний вплив лісів на гідрологічні умови території, виявлено особливості цієї дії різними за складом, структурою і віком насадженнями. Наприклад, зменшення лісистості на 1 % у водозбірному басейні викликає скорочення постійного стоку в річках на 2-2,5 %. Це дає змогу з допомогою лісистості регулювати гідрологічний режим річок і всієї місцевості.

Водоохоронна роль лісів залежить від кліматичних умов, рельєфу, ґрунтів та інших природних факторів, тому кожній природній зоні повинна бути властива своя оптимальна лісистість.

Захисні функції лісу.

Ґрунтозахисна роль лісів. У процесі господарської діяльності людини відбувається ерозія ґрунтів, що приводить до втрат на тривалий час цінних для сільського і лісового господарств земель. Розрізняють два типи ерозії ґрунтів – водну і вітрову. В свою чергу, водну поділяють на поверхневу, або площинну, і лінійну, при якій відбувається глибоке розмивання ґрунту і порід підстилки з утворенням ярів. Водна ерозія викликає за-

мулення озер і річок, знижує рівень ґрунтових вод, порушує нормальну роботу гідротехнічних споруд. Тому в системі заходів по боротьбі з ерозією значна роль відводиться системі полезахисних насаджень.

Пило- і газозахисна роль лісів і зелених насаджень. Від чистоти повітря залежить фізичний і духовний стан людини, її здоров'я. Ліси і зелені насадження відіграють велику роль в поглинанні пилу, очищенні повітря від шкідливих газів. Затримуючи тверді і газоподібні домішки, вони є своєрідним фільтром, особливо для атмосфери міст і селищ. В 1 м³ повітря деяких індустріальних міст може міститися від 100 до 500 тис. частинок пилу і сажі, в лісі їх майже в 1000 разів менше. Гектар лісу здатен затримати від 32 до 68 т пилу.

Запиленість повітря серед міських зелених насаджень в 2-3 рази менша, ніж на міських вулицях і площах. Навіть невеликі ділянки насаджень здатні знизити запиленість міського повітря в літній період на 30-40 %.

Фільтруюча роль зелених насаджень по відношенню до шкідливих газів пояснюється тим, що частина їх поглинається листям рослин у процесі фотосинтезу. Деяка кількість газів розсіюється кронами дерев у верхні шари атмосфери завдяки вертикальним і горизонтальним повітряним потокам, які виникають у зв'язку з перепадом температур повітря на відкритих ділянках і під покривом насаджень. Ці потоки сприяють відведенню забрудненого повітря з територій, які примикають до промислових підприємств і житлових кварталів.

Ліс проявляє захисну функцію і в радіобіологічному відношенні. Завдяки здатності зелених насаджень відділяти і частково поглинати продукти радіоактивного розпаду, повітря в лісі, в порівнянні з навколишньою місцевістю, має меншу радіоактивність.

Шумозахисна роль лісів і зелених насаджень. Однією з важливих функцій лісів і зелених насаджень є їх здатність знижувати рівень шуму. Крупні лісові масиви знижують шумовий фон на 19-20 дБ.

Добре розвинуті деревні захисні насадження шириною до 40-45 м знижують рівень шуму від міського транспорту на 17-23 дБ, смуга шириною 30 м при рідкій посадці дерев – на 8-11 дБ, невеликі сквери і рідкі внутріквартальні зелені насадження – на 4-7 дБ. При наявності трав'яного покриву в кварталі шум на 6-11 дБ нижчий, ніж при його відсутності.

Вплив лісу на біотичні фактори середовища.

Ресурсоохоронні функції лісу. Говорячи про вплив лісу на біотичні фактори середовища, слід перш за все виділити їх ресурсоохоронні функції, оскільки лісові ландшафти є незамінним зосередженням життя багатьох рослин і тварин. Широке господарське використання лісів як джерела деревини, використання недеревних рослинних ресурсів приводить до глибоких змін лісового середовища, збіднення природної флори і фауни,

руйнування місць мешкання тварин і проростання рослин. Запобігти руйнуванню лісових екосистем можна шляхом бережного їх використання, створення науково обґрунтованої мережі заповідних територій.

Заповідними територіями вважають природні об'єкти, вилучені із сфери господарського впливу, в межах яких досліджуються різнобічні взаємовідносини між компонентами екосистем, стійкість і продуктивність біогеоценозів, розробляються наукові основи оптимізації ландшафтів, визначається система заходів з охорони природи. Вони є природною базою, природною лабораторією для тривалих комплексних системних досліджень виробничих сил природи. Разом з тим вони служать зосередженням генофонду живих істот.

Лікувально-оздоровчі властивості лісу. Важливим фактором, що обумовлює лікувально-оздоровчі функції лісів, є їх фітонцидність.

Фітонциди – речовини, які продукуються рослинами і мають бактерицидну, фунгіцидну і протистозидну дію. Це комплекс органічних сполук (твердих, рідких і газоподібних), які належать до біологічно активних речовин. Фітонцидні властивості мають всі рослини. Ступінь фітонцидності досягає максимуму у весняно-літні місяці, особливо в період цвітіння і активного росту рослин, і знижується до осені, причому фітонцидна активність молодих листків і хвої, як правило, вища, ніж старих. Серед деревних рослин за своїми фітонцидними властивостями особливо виділяються хвойні дерева.

Другим важливим проявом сприятливого санітарно-гігієнічного впливу лісу є стерилізуюча дія фітонцидів на мікрофлору повітря. В лісовому повітрі міститься значно менше мікроорганізмів, ніж у місті, житлових і промислових приміщеннях. В 1м³ міського повітря нараховують в середньому 30-40 тис. бактерій та інших мікроорганізмів, лісового повітря – від 30 до 400, тобто в сотні разів менше. Навіть в повітрі міських парків міститься в 200 разів менше бактерій, ніж у повітрі вулиць.

Естетичні функції лісів. Ліс є невичерпним джерелом краси і разом з тим позитивно впливає на естетику інших ландшафтів – природних, окультурених, урбанізованих.

Основу краси лісу становлять оптимальне співвідношення його різноманіття в просторі і в часі, а також гармонія. Відносно монолітними первинними одиницями лісового ландшафту є групи дерев, пейзажні групи можуть об'єднуватись в крупніші одиниці – ділянки лісу. Естетичність лісу може оцінюватись за такими критеріями, як склад і вік насаджень, вологість умов зростання, а для гірських умов – експозиція і крутизна схилів.

6.3 Рекреаційні функції лісів

Короткий аналіз корисного впливу лісових біогеоценозів на абіотичні і біотичні фактори середовища дає загальне уявлення про їх велику

роль у формуванні в лісах комфортних умов для рекреаційної діяльності населення. Рекреаційну діяльність в лісах можна поділити на організовану, що базується переважно на стаціонарних об'єктах, і неорганізовану.

З врахуванням періодичності вільного часу рекреацію поділяють на щоденну, щотижневу і щорічну. Відповідно формуються і лісові рекреаційні системи:

- внутріміські (маленькі ліси, парки, сади, сквери) і ближні приміські (парки і лісопарки, дендросади і ботанічні сади), які забезпечують щоденне використання вільного часу після роботи;
- заміські – для реалізації потреб в заміському відпочинку у вихідні дні (ліси зелених зон);
- автономні стаціонарні системи, що використовуються в період відпусток і канікул.

В процесі лісоустрою приміських лісів використовується функціональне зонування їх територій:

- паркова;
- лісопаркова;
- лісова.

Основна відмінність зон – різна інтенсивність відвідування.

За функціональними особливостями рекреаційну діяльність в лісах можна поділити на наступні види:

- лікувальну;
- оздоровчу;
- спортивну;
- туристичну;
- утилітарну;
- пізнавальну.

В залежності від виду вона може проходити організовано з використанням стаціонарних закладів-санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку, дачних та садових ділянок, спортивних і туристичних баз і неорганізоване.

Дуже розповсюдженою є рекреаційно-оздоровча діяльність. Вона охоплює всі вікові групи населення. Сприяє зниженню нервових і фізичних втом, профілактиці захворювань, відновленню фізичного і духовного потенціалу людини. Відбувається в парках, лісопарках, лісах зелених зон, а також в приміських і інших лісах, що використовуються для відпочинку. Базується на стаціонарних об'єктах відпочинку, а також може здійснюватись неорганізоване. Рекреаційно-оздоровча діяльність тісно переплітається з іншими видами відпочинку.

Рекреаційно-спортивна діяльність об'єднує заняття спортом, включаючи спортивно-утилітарні види – мисливство, риболовлю, і здійснюється в лісах (водоохоронних і експлуатаційних), в основному закріплених за мисливськими, риболовними і лижно-спортивними базами.

Рекреаційно-туристична діяльність пов'язана з подорожами і походами з метою активного відпочинку і пізнання природи.

Рекреаційно-утилітарна діяльність – це поєднання відпочинку із збиранням грибів, ягід, заняття садівництвом і городництвом на садово-дачних ділянках. Це наймасовіший вид відпочинку. Організовано він відбувається на стаціонарних об'єктах – ділянках колективних садів, неорганізоване – в приміських і інших лісах в сезон збору ягід і грибів.

Рекреаційно-пізнавальна діяльність здійснюється в дендраріях, ботанічних садах, інших цінних природних об'єктах, де людина може підвищити свій рівень знань у сфері природничих наук і охорони природи.

З точки зору рекреаційного лісовикористання найбільш важливіми характеристиками є лісистість, породний склад, бонітет, різноманітність ландшафтів, рослинного покриву, його ярусність, фітонцидність, естетичність пейзажів, частота їх змінюваності, заболоченість територій, рельєф, наявність грибних і ягідних місць, водойм, транспортна та пішохідна доступність, наявність елементів рекреаційного благоустрою, медико-географічні особливості району.

Лісові ресурси використовуються для наступних основних занять:

- туризм і спорт – масовий пішохідний і лижний туризм, види лижного спорту, автотуризм, кінний спорт, спортивне та ліцензійне мисливство, спортивне орієнтування, радіо орієнтування;
- загальнооздоровчий відпочинок пішохідні прогулянки, спортивні ігри, пікнік, лижні прогулянки;
- любительські промисли – збір грибів, ягід, лікарських рослин, колекцій лісових порід;
- лікування кліматичне, фітолікування, відтворення фізичних і моральних сил шляхом споглядання естетичних пейзажів (відеорекреація).

6.4 Економічна оцінка лісів рекреаційного призначення

Реформування лісового господарства унеможлиблюється без створення ринку лісових ресурсів. Тому виникає необхідність пошуку нових науково обґрунтованих методів оцінки земель лісового фонду, лісових насаджень, продуктів життєвого і побічного користування, соціальних та захисних функцій лісу. В умовах реструктуризації економіки це дасть змогу залучати різні компоненти лісу в ринкові відносини, науково обґрунтувати стартові ціни на лісові землі, лісові насадження різного призначення, які можуть вилучатися для передачі у власність, користування, оренду, заставу, а також для визначення розміру втрат, що завдаються лісовим ресурсам стихійними явищами та нераціональними методами лісоексплуатації.

До лісів рекреаційного призначення відносяться зелені зони, міські ліси, курортні та інші, які використовуються для масового відпочинку і оздоровлення населення.

Споживча цінність рекреаційного лісу, як і іншого товару, визначається кількістю суспільно необхідної праці на його утримання та поліпшення. Тому закономірно вимірювати рекреаційні функції лісу через співставлення величини приросту продукції в промисловості (соціальний ефект) за рахунок підвищення продуктивності праці, з витратами, пов'язаними з впорядкуванням лісів рекреаційного призначення.

В загальному вигляді економічна оцінка рекреаційного лісокористування (R_p), яке щорічно приносить народногосподарський ефект з урахуванням періоду ротації лісових насаджень, визначається формулою:

$$R_p = \frac{rq [(1 + E_{pr})t - 1]}{E_{pr} (1 + E_{pr})T} \quad (1)$$

де r – рента від рекреаційного лісокористування, грн.;
 q – коефіцієнт ефективності рекреаційного лісокористування;
 t – середньозважений вік насаджень, років;
 T – вік лісового насадження у віці природної стиглості, років;
 E_{pr} – норматив дисконтування (0,03).

Рента від рекреаційного лісокористування визначається різницею між цінністю лісу як рекреаційного ресурсу, яка встановлюється величиною допустимих витрат на приріст ефекту (замикаючих оцінок) і індивідуальних зведених витрат на відновлення і вирощування лісових насаджень. Рента розраховується за формулою:

$$r = Z_p K_p - Z \quad (2)$$

де Z_p – замикаючі витрати на вирощування 1 га рекреаційного лісу, грн.;
 K_p – коефіцієнт якості лісових насаджень ($K_p = 0,95$);
 Z – індивідуальні зведені витрати на відновлення, вирощування лісових насаджень рекреаційного призначення, грн.

Замикаючі витрати відбивають ефект, який досягається в результаті поліпшення лісу як засобу праці в сфері рекреації. Останні представлені витратами на відновлення і вирощування рекреаційних насаджень, впорядкування території, формування ландшафтів тощо. Рівень їх залежить від умов розташування ділянок лісу, структури насаджень, придатності їх для рекреації. Аналогічно розраховуються індивідуальні зведені витрати на вирощування конкретних насаджень рекреаційного призначення.

Коефіцієнт якості лісових насаджень характеризує рівень їх придатності для рекреації. Він визначається на підставі співвідношення існуючих показників ландшафту, до нормативних параметрів, що відображають потребу в необхідних елементах рекреації (впорядкування території, формування ландшафтів тощо).

Коефіцієнт ефективності (q) рекреаційного лісокористування вираховується на основі співвідношення фактичного відвідування лісу рекреантами (чол./га) до гранично допустимих навантажень (чол./га), які визначають рекреаційну місткість лісових насаджень як просторово-територіального об'єкта.

Норми рекреаційних навантажень встановлюються для кожної ділянки окремо. Вони залежать від породного складу лісових насаджень, типів умов їх зростання, ґрунту, експозиції тощо.

На основі рекреаційних навантажень визначається характер заходів щодо впорядкування території, приведення її до необхідного рівня, регулювання відвідування лісових насаджень.

Результати економічної оцінки, що одержані за формулою 1, застосовуються для встановлення нормативів плати за користування лісами в цілях рекреації.

Економічна оцінка лісових ресурсів зараз не здійснюється, що є причиною зниження заінтересованості їх охорони і раціонального використання. Ціни на продукти і корисні природні властивості лісу значно занижені, в результаті чого лісове господарство, яке їх відтворює, опинилося не в дохідній, а у витратній частині державного бюджету. Відсутність реальної економічної оцінки лісових ресурсів стримує темпи розвитку лісогосподарського виробництва та переходу галузі на нові форми господарювання.

ЛЕКЦІЯ 7. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ

План

7.1 Історико-культурні туристські ресурси: сутність, класифікація та методика оцінки.

7.2 Загальна характеристика історико-культурного потенціалу України.

7.3 Стан та перспективи розвитку пам'яткоохоронної справи.

7.4 Облік пам'яток архітектури та історичних міст.

7.1 Історико-культурні туристські ресурси: сутність, класифікація та методика оцінки

У комплексі туристських ресурсів особливе місце посідають історико-культурні ресурси, що являють собою спадщину минулих епох суспільного розвитку. Вони є передумовою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційної діяльності, оптимізують рекреаційну діяльність у цілому, виконуючи досить серйозні виховні функції. Утворені культурно-історичними об'єктами атракції певною мірою визначають розташування рекреаційних зон і напрямки екскурсійних маршрутів.

Культурно-історичні об'єкти поділяються на матеріальні й духовні. Матеріальні – це сукупність засобів виробництва й інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії його розвитку, а духовні – це сукупність досягнень суспільства у творчості, науці, мистецтві, літературі, в організації державного й громадського життя, у праці й побуті.

Але не вся спадщина минулого належить до культурно-історичних ресурсів. До них прийнято відносити тільки ті культурно-історичні об'єкти, які досліджені й оцінені науковими методами, мають суспільне значення й можуть бути використані для задоволення рекреаційних потреб деякої кількості людей протягом певного часу.

Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'яткам історії й культури, які вирізняються найбільшою привабливістю і слугують для задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Залежно від їхніх основних ознак пам'ятки історії й культури поділяються на 5 основних видів:

- історії;
- археології;
- містобудування й архітектури;
- мистецтва;
- документальні пам'ятники.

Пам'ятки історії. До них належать будинки, споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, а також з розвитком науки й техніки, культури й побуту народів, з життям видатних постатей держави.

Пам'ятки археології. Це городища, кургани, залишки древніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, доріг, місця поховань, кам'яні статуї, наскальні зображення, стародавні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів.

Пам'ятки містобудування й архітектури. Це архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, спорудження цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними здобутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, приміські ландшафти.

Пам'ятки мистецтва. До них відносяться здобутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятки. Це акти органів державної влади й управління, інші письмові й графічні документи, кіно фотодокументи, звукозаписи, а також старовинні рукописи та архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання.

До історико-культурних передумов рекреаційної галузі можна віднести й інші об'єкти, пов'язані з історією, культурою і сучасною діяльністю людей: підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, театри, наукові й освітні установи, спортивні споруди, ботанічні сади, зоопарки, етнографічні й фольклорні визначні пам'ятки, кустарні промисли, народні звичаї, святкові обряди і т.д.

Всі об'єкти, що використовуються в пізнавально-культурній рекреації, поділяються на 2 групи – рухомі й нерухомі.

До першої групи належать пам'ятки мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні й зоологічні колекції, документальні пам'ятники та інші речі, предмети і документи, які можна легко переміщати. Споживання рекреаційних ресурсів цієї групи пов'язане з відвідуванням музеїв, бібліотек і архівів, де вони зазвичай концентруються.

До другої групи відносяться пам'ятки історії, містобудування й архітектури, археології й монументального мистецтва та інші споруди, у тому числі й ті пам'ятки мистецтва, які є невід'ємною частиною архітектури. З погляду пізнавально-культурної рекреації важлива та обставина, що об'єкти цієї групи являють собою самостійні поодинокі або групові утворення.

Аналіз величезної кількості різноманітних об'єктів, що становлять історико-культурні рекреаційні ресурси, з погляду рекреаційної галузі господарства повинен включати їхній облік, характеристику й типологію. При обліку й характеристиці історико-культурних об'єктів треба вказати назву об'єкта, його місце розташування, маркування, власника, літературні та інші джерела, що стосуються об'єкта, схему місця розташування, скласти його коротку характеристику.

Наступним, більш важливим етапом оцінки історико-культурних об'єктів, є їхня типологія за рекреаційною значимістю. За основу типології приймаю інформаційну сутність історико-культурних об'єктів: унікальність, типовість серед об'єктів даного виду, пізнавальне й виховне значення, аттрактивність (зовнішня привабливість).

Інформативність історико-культурних об'єктів для рекреаційних цілей обчислюється кількістю необхідного й достатнього часу, відведеного на їхній огляд.

За ступенем організації об'єкти поділяють на спеціально організовані й неорганізовані для показу. Організовані об'єкти потребують більше часу для огляду, тому що вони є метою огляду й становлять ядро екскурсії. Неорганізованим об'єктам не приділяють належної уваги під час проведення екскурсії, вони не потребують детального огляду.

За місцем знаходження екскурсантів об'єкти підрозділяють на інтер'єрні (внутрішній огляд об'єкта) і екстер'єрні (зовнішній огляд об'єкта). Огляд екстер'єрних об'єктів завжди займає більше часу, ніж огляд інтер'єрних об'єктів (мабуть, лише за винятком музеїв і деяких інших сховищ історичних цінностей).

Існує наступна класифікація пам'яток історії і культури:

Пам'ятки культової архітектури. Пам'ятки культової архітектури – найбільш стародавні, з тих, які дійшли до нашого часу. Це церкви та монастирі різних конфесій (релігій): православні храми, католицькі собори, лютеранські кірхи, єврейські синагоги, буддистські пагоди, мусульманські мечеті.

Зараз, у період відродження релігійності, паломництва стають дуже актуальними. Подорожі до культових комплексів можуть здійснювати різні групи з різними цілями. Розрізняють кілька форм таких подорожей.

Екскурсійні поїздки – знайомство з монастирями та іншими об'єктами культури, з їхніми художніми цінностями.

Релігійний тур – це екскурсія для набожних людей, які відвідують святі місця, поклоняються місцевим святим, можуть брати участь у богослужіннях. При цьому, екскурсанти знайомляться з історією монастиря, зі священнослужителями, які прославили монастир своїми вчинками, з архітектурою й іншими художніми цінностями даного культурного комплексу.

Паломництво – подорож вірян до святих місць. Прочани здійснюючи паломництво до святих місць, перебувають там кілька днів, протягом яких живуть у монастирі, де поклоняються святим мощам, беруть участь разом із ченцями у богослужінні, харчуються в монастирській трапезній, допомагають ченцям по господарству або будівництву.

Під час відвідування святих місць важливо зберегти історичний ландшафт. З цією метою створюють рекреаційні природно-історичні монастирські парки, на території монастирів і прилеглих околиць. У монас-

тирському парку мають бути відроджені традиційні форми господарювання: екологічно чисте сільське господарство, заготівля грибів, ягід, лікарських рослин, приготування їжі за стародавніми рецептами монастирської кухні, розвиток народних промислів і виготовлення сувенірів.

Для дітей організують недільні школи і художні майстерні, що спеціалізуються на виготовленні різних іконостасів, кахлів, окладів ікон, золотому шиттю та ін.

Пам'ятники цивільної архітектури. Пам'ятники цивільної архітектури – це міські забудови – цивільні й промислові, а також заміські палацово-паркові ансамблі. З найбільш стародавніх споруд до наших днів збереглися кремлі й боярські палати. Міська архітектура зазвичай представлена палацовими спорудами, будинками адміністративного призначення (громадські місця дворянських й купецьких зборів, торговельні ряди, будинки губернаторів), будинками театрів, бібліотек, університетів і лікарень, які найчастіше будувалися коштом меценатів за проектами знаменитих зодчих.

До промислової архітектури належать будинки фабрик і заводів, рудники, каменоломні та інші споруди. Заміська архітектура представлена садибами й палацово-парковими ансамблями.

Археологічні пам'ятки. До археологічних пам'яток відносять селища, кургани, наскальні малюнки, земляні вали, давні каменоломні, рудники, а також останки стародавніх цивілізацій і розкопки ранніх періодів.

Археологічні пам'ятки привертають увагу фахівців – істориків і археологів. Туристів приваблюють наскальні малюнки, розкриті археологічні шари, а також археологічні експозиції.

Етнографічні пам'ятки. Етнографічна спадщина, що входить до туристських маршрутів, представлена двома видами. Це музейні експозиції в краєзнавчих музеях, музеях народного побуту й дерев'яного зодчества або існуючі поселення, що зберегли особливості традиційних форм господарювання, культурного життя й обрядів, притаманних даній місцевості.

Музейні експозиції складаються з колекцій народних костюмів, предметів селянського побуту й народної творчості, характерних для населення певних регіонів. Вони знайомлять туристів з історичним минулим.

У кожній місцевості протягом історичного розвитку виробляється свій особливий архітектурний стиль, пов'язаний з національними й природними особливостями краю. Зразки народної архітектури представлені в музеях дерев'яного зодчества. Вони мають у своєму розпорядженні зразки житлової забудови, господарських служб (млина, комори і т.д.) та культових споруд. Сюди експонати звезені з різних районів області і в музеях вони зберігаються у природних умовах, близьких до реальних. Дерев'яне зодчество представлене окремими об'єктами в містах і селах.

Цікавий етнографічний матеріал представляють місця розселення малих народів. Так можна познайомитися зі своєю культурою, різ-

номанітними формами жител (чуми, вігвами, саклі та інші), обрядами, традиціями.

Етнографічні пам'ятки відносять до культурної спадщини за наступними критеріями: унікальність і своєрідність етнокультурних і соціокультурних умов; компактне проживання нечисленних народів і старожилів, де традиційний устрій, звичаї та форми природокористування збережені найповніше.

Народні промисли. Народні промисли історично належать до найдавніших видів мистецтва. Своім корінням вони сягають селянського побуту, народних ремесел. Деякі види художніх промислів зародилися в церковному мистецтві й у дворянській поміщицькій культурі. У селянському побуті беруть свій початок ручне візерункове в'язання, ткацтво й вишивка. Із сільськими ремеслами пов'язані: ковальська справа, теслярське різьблення по дереву, малюнки на тканинах, багато видів гончарства. З часом ці ремесла, перетворювалися на промисли. У містах зародилися такі види народних промислів, які користувалися попитом серед привілейованих замовників. У поміщицьких майстернях розвивалися вишукані види вишивки. Ремесла традиційно були представлені у монастирях: ковальська справа, столярна, теслярська, а також іконопис і ювелірна справа у чоловічих, жінки займалися художньою вишивкою, створювали вишиті ікони, завіси, покривала та ін.

Роль народних промислів у культурному потенціалі туризму надзвичайно велика. Центри народного мистецтва – це не тільки об'єкти пізнавального туризму, але й основа сувенірної промисловості.

Історико-культурний потенціал є основою пізнавального туризму. Він представлений різними видами історичних пам'яток, меморіальних місць, народними промислами, музеями, тобто поєднує об'єкти матеріальної й духовної культури.

Культурна спадщина – це свідоцтво історичного розвитку цивілізації на даній території.

Кожна епоха залишає свій слід, який виявляють у культурних шарах при археологічних розкопках. Практично кожна місцевість може бути цікавою з точки зору пізнавального туризму. Але місця, де протягом багатьох років (століть) жили люди, зберігають більше слідів матеріальної культури.

Загалом, серед пам'яток культурної спадщини можна виділити:

- пам'ятки археології;
- культову й цивільну архітектуру;
- пам'ятки ландшафтної архітектури;
- малі та великі історичні міста;
- типові сільські поселення;
- музеї, театри, виставкові зали та інші об'єкти соціокультурної інфраструктури;

- об'єкти етнографії, народні промисли й ремесла, центри декоративно-прикладного мистецтва;
- технічні комплекси й споруди.

До історико-культурного потенціалу входить все соціокультурне середовище з традиціями і звичаями, особливостями побутової та господарської діяльності. Туристи, відвідуючи ту чи іншу країну, сприймають культурні комплекси в цілому.

До культурних комплексів належать природа:

- у містах це парки й сквери, зелені насадження на подвір'ях і вулицях;
- у сільській місцевості – присадибні ділянки;
- у стародавніх садибах і монастирях – ландшафтні рукотворні пейзажні парки й сади.

Порушення історичного ландшафту негативно впливає на аттрактивність культурного об'єкта.

Існує безліч форм включення історико-культурних ресурсів до системи рекреаційного туристського обслуговування. Найпоширеніша форма – організація музеїв і екскурсійно-історичних маршрутів. Аттрактивність культурних комплексів визначається їх художньою та історичною цінністю, модою і доступністю.

Оцінку культурних комплексів для рекреаційних цілей проводяться двома основними методами:

- 1) ранжируванням культурних комплексів за їхнім місцем у світовій і вітчизняній культурі. Проводиться шляхом визначення об'єктів світового, регіонального й місцевого значення;
- 2) необхідним і достатнім часом для огляду. Цей метод дозволяє порівнювати різні території з точки зору перспективності історико-культурного потенціалу місцевості для туризму.

Для культурних комплексів, так само як і для природних, важливими характеристиками є надійність і ємність.

Надійність культурних комплексів зумовлена двома чинниками:

- стійкістю до рекреаційних навантажень;
- відповідністю ціннісним критеріям, що сформувалися у населення.

Перший фактор визначає, який потік туристів може витримати даний культурний комплекс. Це важливо для музеїв, де необхідно підтримувати певну температуру і вологість для збереження експонатів. Актуальною є проблема застосування сучасних технічних засобів для підвищення стійкості культурних комплексів до рекреаційних навантажень і регулювання потоків екскурсантів.

Другий чинник пов'язаний з інтересом туристів до даного культурного об'єкта. Зберігається стабільність туристського інтересу до об'єктів світової спадщини (єгипетських пірамід, античної архітектури Афін, архітектурних та історико-культурних пам'яток Парижа та ін.).

Ємність культурного комплексу визначається тривалістю періоду, протягом якого туристи можуть сприймати інформацію про об'єкт огляду і залежить від його аттрактивності та індивідуальних й психофізіологічних можливостей людини.

7.2 Загальна характеристика історико-культурного потенціалу України

Становлення України як незалежної держави нерозривно пов'язане з плеканням національної культурної спадщини. Це одна із передумов нашого шляху в майбутнє.

Конституцією України, чинним законодавством визначено, що усі пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території України, охороняються Державою.

Україна, як член Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» зобов'язалася забезпечувати охорону, збереження в належному стані культурної спадщини, що розташована на її території.

На сьогодні відомо, що держава охороняє понад 150 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі 15 600 пам'яток архітектури і містобудування, з яких Софійський собор з ансамблем споруд і Києво-Печерська лавра, а також історичний центр м. Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а 3541 об'єкт належить до категорії пам'яток національного значення.

Враховуючи численні пропозиції вчених, архітекторів та реставраторів, Указом Президента України від 23 серпня 1999 р. встановлено День пам'яток історії та культури, який щорічно відзначається 18 квітня – у Міжнародний день пам'яток і визначних місць, який був проголошений ЮНЕСКО у 1984 р.

У цьому контексті встановлення Дня пам'яток історії та культури сприятиме консолідації всіх політичних сил України довкола справи, яка об'єднує всіх – нашої спільної культурної спадщини, необхідності її збереження, популяризації та примноження.

Україна має багатий історико-культурний потенціал, який покликаний відігравати велику роль у відновленні духовності та історичної пам'яті українського народу, відродженні його культури та вікових традицій, патріотичному вихованні громадян, становленні незалежності та державності України.

Важливими туристично-екскурсійними об'єктами в Україні є численні та різноманітні історико-культурні пам'ятки археології, історії, архітектури, мистецтва та меморіальні, а також палацово-паркові ансамблі, музеї та картинні галереї.

Пам'ятки археології представлені в Україні досить широко. Це залишки давніх городищ, курганів, поселень, укріплень тощо. Найвідоміші

серед них – заповідники «Кам'яні Могили» на Запоріжжі та «Ольвія» на Миколаївщині.

Пам'ятки історії це місця, де відбувались певні історичні події, а також пов'язані з ними пам'ятники, монументи та меморіали. Вони відображають багатовічну історію нашої країни, її окремих міст і селищ: Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Канева, Новгород-Сіверського, Путивля, Білої Церкви, Любеча та ін. що збереглися з часів Київської Русі та були свідками зародження і формування України як держави, становлення національної свідомості українського народу.

Поряд з давньоруськими пам'ятками, що є надбанням як української, так і світової історії та культури, епоха Київської Русі постає в пам'ятниках і монументах, таких як:

- пам'ятник Володимиру-Хрестителю та пам'ятний знак на честь заснування Києва (м. Київ);
- меморіал «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський);
- монумент до 1000-річчя м. Лубен та багато інших.

Визначними віхами в історії України були козацька доба та період визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

Великим туристичним центром є острів Хортиця, де у 50-ті роки XVI ст. український магнат, князь Дмитро Вишневецький заснував фортецю, яка тривалий час була опорним пунктом і столицею козацтва.

Експозиції музеїв м. Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Новгород-Сіверського, Полтави, Черкас, Ніжина, Білої Церкви висвітлюють героїчну боротьбу українських козаків з польсько-шляхетськими військами. Туристські маршрути прокладені в місцях, пов'язаних з життям і діяльністю уславлених героїв – гетьманів України (Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Петра Дорошенка, чернігівського полковника, гетьмана України Павла Полуботка, останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського).

Подвиги героїв визвольної війни, народних ватажків-соратників Б. Хмельницького – С. Наливайка, І. Богуна, М. Кривоноса, Д. Нечая – відображено у пам'ятках м. Києва, Чернігова, Чигирини, Переяслава-Хмельницького, Корсуня-Шевченківського, Черкас, Полтави, Жовтих Вод, с. Суботова.

Туристсько-екскурсійні маршрути проходять там де у XVIII ст. прокотився гайдамацький рух, на чолі з Максимом Залізником. Похід, що почався на Черкащині в Мотрониному лісі та селі Медведівці, пройшов через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Умань. Побувати в цих місцях – означає краще пізнати славетне минуле України, віддати шану її героям.

Глибокий слід в історії України залишила Друга світова війна. Численні пам'ятники, монументи, меморіали, музеї розповідають про оборону Києва, Корсунь-Шевченківську битву, бої за Канів, Запоріжжя, Жито-

мир, Коростень, розкривають інші сторінки героїчної боротьби за визволення нашої держави. В Україні створено також величні меморіальні ансамблі:

- комплекс пам'ятних знаків на місці, де відбулася Корсунь-Шевченківська битва;
- парк Вічної Слави у м. Києві;
- діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм» в с. Нові Петрівці Київської області;
- Пояс Слави та обеліск Невідомому матросові в м. Одесі;
- Меморіальний комплекс у Спадщанському лісі на Сумщині;
- пам'ятник легендарному командирі партизанського загону С. А. Ковпаку в м. Путивлі Сумської області;
- монументи Вічної Слави в мм. Житомирі, Запоріжжі, Сумах, Черкасах;
- діорама «Битва за Дніпро» в м. Дніпропетровську тощо.

Ці місця скорботи та пошани відіграють велику роль у патріотичному вихованні громадян України.

Пам'ятки архітектури різних часів і стилів – культові, оборонні, інженерні, житлові та громадські споруди – кам'яний літопис історії України. Найбагатшими в архітектурному плані є мм. Київ, Чернігів, Одеса, Ніжин.

Всесвітньо відомі давньоруські храми Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир, неповторні архітектурні ансамблі міст, створені руками народних майстрів, нова архітектура сучасних міст і сіл. Ця велика культурна спадщина – важлива складова туристичних ресурсів України.

Найціннішими є пам'ятки давньоруської архітектури або їхні фрагменти (X – XIII ст.). Більшість з них – високохудожні твори. Це залишки фундаменту Десятинної церкви (X ст.), Софійський собор, Золоті ворота, руїни Успенського собору, Ближні та Дальні печери, Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (XI ст.), церква Спаса на Берестові, Кирилівська церква (XII ст.) у м. Києві; Спаський собор (XI ст.), Борисоглібський собор і Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква (XII ст.), П'ятницька церква (XII – XIII ст.), Антонієві печери (XI – XVIII ст.) у м. Чернігові; фрагмент храму Спасо-Преображенського монастиря (XII ст.) у м. Новгороді-Сіверському; залишки валів (X ст.), фрагменти Спаської та Михайлівської церков (XI ст.) у м. Переяславі-Хмельницькому; Юр'єва божниця (XI ст.) у м. Острі; фрагмент Юр'ївської церкви (XII ст.) у м. Каневі; Василівська церква (XII ст.) у м. Овручі; руїни Любецького замку (XI – XII ст.) у смт. Любечі, останки фортифікаційних споруд (X – XIII ст.) у с. Білогіродці. Наявність цих пам'яток сприяє розвитку туристично-екскурсійної діяльності.

Шедеврами національної архітектури є пам'ятки, які споруджені у другій половині XVII – на початку XVIII ст. в стилі українського бароко. Це

переважно храми: Георгіївський собор у Видубичах і Всіхсвятська церква над Економічною брамою Києво-Печерської лаври в м. Києві, Катерининська церква в м. Чернігові, Миколаївський собор у м. Ніжині, а також цивільні споруди у цих та інших містах України: корпуси Києво-Могилянської академії, бурси, колегіуми, магістрати, ратуші, будинки канцелярій козацьких полків тощо.

В Україні збереглися споруди, створені видатними українськими та російськими архітекторами XVIII – XIX ст. І. Григоровичем-Барським, С. Ковніром, І. Мічуріним, В. Растреллі, Й. Шеделем, А. Квасовим.

Широко представлені також архітектурні стилі XIX – XX ст.:

- модерн (найоригінальніший зразок в Україні – житловий будинок по вулиці Банковій (будинок Городецького) у м. Києві);
- неокласицизм (будинки банків на вулицях Хрещатик та Інститутській, Педагогічний музей, а також житлові будинки на вулицях Банковій і Чкалова у м. Києві; будинки банків і житлові будинки в м. Одесі);
- неукраїнський (будинок губернського земства у м. Полтаві, житлові та адміністративні споруди у мм. Києві, Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, Миргороді та ін.).

Ці пам'ятки – цікаві як туристсько-екскурсійні об'єкти.

Палацово-паркові ансамблі – рідкісні пам'ятки культури, своєрідне поєднання архітектури та паркового мистецтва. Серед них найвизначнішими туристичними об'єктами є палацово-паркові ансамблі в селищі Качанівці та селі Сокиринцях.

Пам'ятки мистецтва – це, насамперед, шедеври монументального образотворчого мистецтва, що створюють гармонію та витонченість архітектурних ансамблів: давньоруські фрески та мозаїки Софії Київської, фрагменти фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору, фрески Кирилівської церкви, а також широко відомі монументальні розписи Володимирського собору та Кирилівської церкви у м. Києві художників В. Васнецова, М. Врубеля, М. Нестерова.

Дзеркалом душі та творчої наснаги українського народу є невмируще народне мистецтво. Воно яскраво представлене в музеях мм. Полтави, Миргорода, Києва та Василькова традиційними вишиванками, мереживом, різьбою по дереву, живописом, керамікою тощо. Твори народного мистецтва мають великий естетичний і патріотичний виховний потенціал.

Поряд з музеями, осередками історико-культурного потенціалу, важливими екскурсійними об'єктами є картинні галереї. Шедеври образотворчого мистецтва дають уявлення про історичні події, національні культурні надбання та мають велике естетичне значення.

Численні меморіальні пам'ятки – це місця, пов'язані з іменами видатних людей України: поетів, письменників, вчених, педагогів, політичних діячів, акторів, серед яких К. Білокур, В. Бородай, С. Васильківський, М. Гоголь, М. Грушевський, О. Довженко, М. Заньковецька, І. Карпенко-

Карий, І. Козловський, С. Корольов, І. Котляревський, М. Коцюбинський, М. Лисенко, А. Макаренко, Є. Патон, О. Петрусенко, Л. Симиренко, В. Симоненко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, Леся Українка, Богдан Хмельницький, Т. Шевченко та багато інших. Вони – цвіт і гордість нації, їхній життєвий приклад має велике виховне значення, сприяє формуванню національної свідомості та піднесенню духовності українського народу. Їхні імена вшановують меморіальні музеї, пам'ятники та меморіальні дошки.

До меморіальних пам'яток належать також меморіальні ансамблі, комплекси, монументи на честь воїнів-визволителів у багатьох населених пунктах України.

Найсерйознішою проблемою пам'ятко охоронної сфери сьогодні лишається її правове забезпечення, у тому числі й гарантії недержавних інвестицій у справу охорони, утримання, реставрації, використання пам'яток історії та культури.

Вирішення цієї проблеми на сучасному європейському рівні має забезпечити Закон України «Про охорону культурної спадщини», прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 р. Цей закон забезпечує не тільки правові й організаційні засади охорони пам'яток, але й створює економічне підґрунтя для ефективної пам'ятко охоронної та реставраційної діяльності.

Збереження культурної спадщини як основи національної культури, подальшого розвитку традиційних культур народів, які населяють Україну, формування національної самосвідомості та патріотизму вимагає створення принципово нових умов для збереження пам'яток архітектури та історичних міст з метою їх подальшого використання як органічної складової сучасного життєвого середовища та забезпечення певної економічної вигоди.

У реалізації цих завдань беруть участь не лише органи виконавчої влади, але й громадські організації охорони пам'яток, творчі спілки, благодійні фонди, інші об'єднання.

7.3 Стан та перспективи розвитку пам'ятко охоронної справи

Згідно чинному законодавству, в Україні державному обліку й охороні підлягає широкий спектр об'єктів, комплексів та визначних місць історико-архітектурної спадщини: окремі будівлі, їхні комплекси та ансамблі, монастирі і фортеці, квартали, площі й історичні центри стародавніх міст, сади і парки, історико-меморіальні будинки, городища і вали тощо. Охорона цієї спадщини включає облік (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, а також захист традиційного характеру архітектурного середовища історичних міст.

7.4 Облік пам'яток архітектури та історичних міст

Відповідно до законодавства України про культуру, з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності Постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12 серпня 1992 р. затверджено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. Однак, при розробці і ухваленні Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) поняття Державного реєстру національного культурного надбання було зведено до реєстру лише нерухомих пам'яток. Рухомі пам'ятки, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і зберігаються у музеях або приватних колекціях підлягають занесенню до Музейного фонду України.

Згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147 «Про затвердження Положення про Музейний фонд України», Музейний фонд – це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення незалежно від їх виду, місця створення і форми власності, що зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, які знаходяться в музеях України і обліковані в порядку, визначеному Міністерством культури.

Об'єкти культурної спадщини занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за рішенням Кабінету Міністрів України щодо об'єктів національного значення або за рішенням відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини регіону та об'єктів місцевого значення.

Усім пам'яткам у разі занесення до Реєстру присвоюються охоронні номери, що не можуть дублюватися. Охоронний номер пам'ятки національного значення складається з цілого числа та літери «Н» (наприклад: 8-Н). Охоронний номер пам'ятки місцевого значення складається з цілого числа (наприклад: 128).

Комплексам (ансамблям), визначним місцям присвоюється єдиний охоронний номер. Кожному об'єкту культурної спадщини у складі комплексу (ансамблю) або визначного місця присвоюється охоронний номер, що складається з охоронного номера комплексу (ансамблю) або визначного місця та номера об'єкта у складі комплексу (наприклад: 128/3). Охоронний номер пам'ятки, виключеної з Реєстру, не може бути використаний повторно.

На кожен об'єкт культурної спадщини, що пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, яка підлягає постійному зберіганню в цьому органі: Облікова картка і Паспорт об'єкта культурної спадщини.

Облікова картка об'єкта культурної спадщини повинна містити його найменування, відомості про розташування, дату утворення, первісне призначення, характер сучасного використання, ступінь збереженості, тип і вид об'єкта, наявність науково-проектної документації, а також стислий опис, фото загального вигляду, план, охоронний номер об'єкта, дату і номер рішення, відповідно до якого об'єкт поставлено на облік.

Паспорт об'єкта культурної спадщини повинен містити:

- історичні дані про об'єкт;
- відомості про його сучасний стан;
- функціональне використання;
- роль у навколишньому середовищі;
- територію, а також про ландшафт;
- витвори мистецтва;
- результати попередньої оцінки антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього значення;
- про основні археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали;
- наявність науково-проектної документації, місце її зберігання та зони охорони.

У паспорті зазначаються тип і вид об'єкта культурної спадщини, пропонується чи затверджена категорія пам'ятки, охоронний номер з посиленням на рішення, відповідно до якого пам'ятку поставлено на державний облік. До паспорта додаються матеріали фото фіксації, генеральний план з позначенням зони охорони, поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів (у разі потреби).

Облікова картка і паспорт об'єкта складаються у чотирьох примірниках, один з яких передають до відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, другий зберігається у відділі охорони культурної спадщини обласної державної адміністрації чи Київської міської державної адміністрації, третій – в іншому уповноваженому органі охорони культурної спадщини, четвертий – в органі місцевого самоврядування.

Вищевказані документи складаються українською мовою і зберігаються на паперових носіях.

Перелік пам'яток, занесених до Реєстру з їх найменуванням, часом створення, місцем розташування та охоронним номером доступний в електронному вигляді на сайті Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень (<http://www.heritage.com.ua/reestry/index>). Проте, роль сучасних інформаційних технологій в інвентаризації та обліку об'єктів культурної спадщини залишається незначною.

За даними органів охорони культурної спадщини, в Україні на державному обліку перебуває 131 тис. пам'яток, з них 57206 – археології,

51364 – історії, 5926 – монументального мистецтва, 16293 – архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафті.

Залежно від археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкти культурної спадщини (КС) поділяють за категоріями національного та місцевого значення. В Україні налічують 4145 пам'яток національного значення, з них пам'яток археології – 418, історії – 142, монументального мистецтва – 44, архітектури та містобудування – 3541.

Функціонує 63 історико-культурні (історико-архітектурний, історико-меморіальний, історико-археологічний, історико-етнографічний та ін.) заповідники. До складу заповідників входять комплекси (ансамблі) пам'яток, що мають особливу культурну цінність, 14 заповідникам надано статус національних.

Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік. До Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, включено 401 населений пункт.

Територіальний розподіл об'єктів культурної спадщини національного значення в розрізі адміністративних областей характеризується нерівномірністю додаток.

До регіонів, у яких сконцентровано найбільше пам'яток у розрахунку на 1 тис. км², належать: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Волинська області, міста Київ та Севастополь. Найменше пам'яток на 1 тис. км² – у Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Кіровоградській та Миколаївській областях.

Регіональні особливості має як розміщення пам'яток культурної спадщини, так і їхня структура. Зокрема, у західній і північній Україні переважають пам'ятки архітектури, а центр, схід і південь України багаті на пам'ятки археології та історії.

Завдяки зусиллям Міністерства культури відбулося включення об'єктів України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

За участю науковців та фахівців-практиків у сусідніх країн опрацьовуються пропозиції щодо включення до згаданого Списку транскордонних проектів таких номінацій: «Археологічна культура «Кукутені – Трипілля»» (Україна, Молдова, Румунія) та «Дерев'яні церкви Карпатського регіону» (Україна, Польща, Словаччина).

ЛЕКЦІЯ 8. ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СПЕЛЕОРЕСУРСІВ УКРАЇНИ

План

8.1 Історія досліджень печер в Україні.

8.2 Спелеоресурси Тернопільської області.

8.3 Печери Прикарпаття.

8.1 Історія досліджень печер в Україні

Небагато місць на Землі залишились недослідженими, потаємними і загадковими. Чи не найцікавішими з них є печери. Їх загадковий підземний світ завжди приваблював до себе людей. Спелеологи – відважні люди, які поповнюють Книгу рекордів Гіннеса новими відкриттями, досліджують печери, шукають нові ходи і роблять доступним для нас знайомство із неповторною красою печер.

Україна – одна з найцікавіших країн, печери якої добре відомі спелеологам світу. Поділля – основна територія, де знаходяться горизонтальні печери лабіринтового типу. Кожна з них унікальна і своєрідна.

Історія вивчення карстових печер України тісно пов'язана з історією географічних, геологічних, біологічних, археологічних, картознавчих досліджень. Карстова комісія НАН України в 1993 р. виступила з ініціативою підготовки питання про історію дослідження карстових печер України. Вона використала архівні матеріали, численні літературні посилання, а також свідчення багатьох дослідників (С. Альбов, О. Бадер, Г. Бачинський, М. Гвоздецький, О. Домбровський, Б. Іванов, О. Ломаєв, В. Пчелінцев тощо).

Головні спелеорегіони України – Карпати та Поділля.

Карпати. Печера Молочний камінь у пізньому палеоліті використовувалась як короткочасний табір мисливців, що полювали на печерного ведмедя; карстовий міст вперше описаний послами Івана IV (1558 р.).

Поділля і Буковина. У печері Баламутівка описані мезолітичні малюнки. Печеру Вертеба використовували з культовою метою. Багато невеликих печер межиріччя Дністер – Прут слугували в якості житла монахів та сховища місцевих жителів. У 1721 р. П. Ржончинський згадує про печеру біля с. Кривче (нині – Кришталева). У 20-80-х рр. XIX ст. проводилися археологічні дослідження в печері Вертеба (Я. Хмелецький, А. Кіркор, А. Завадський, Г. Осовський, В. Деметрикович), яку називали «Наддністрянською Помпеєю». Понад 40 ящиків цінних знахідок з неї вивезено до музеїв Кракова. У 1896 р. А. Ломницький надрукував схематичний план та опис печери Локітки під Тлумачем.

В 1900 – 1939 рр. дослідження печер Вертеба, Кривченська, Угринь проводили К. Гутковський, М. Орлович, В. Нехай, А. Маліцький тощо. За завданням Львівського комітету охорони природи детально досліджена Кривченська печера: складено її перший план, надруковано путівник.

Ближня частина печери пристосована для екскурсій. У 1939 – 1950 рр. дослідження печер не проводилися, проте їх використовували як сховища, полігони, укриття для місцевих жителів. У печері біля с. Стрільківці (зараз – Озерна) у 1944 р. ховалися 38 жителів навколишніх сіл.

14 квітня 1949 р. у Львові започаткована перша в Україні молодіжна печерна організація. Її керівники – Г. Бачинський і М. Савчин проводили дослідження Страдчанської та Медової печер, а також невеликих порожнин біля м. Миколаєва. Подальший розвиток ці дослідження отримали лише в 1958 р.

Інші райони. Неолітичні крем'яні штольні відомі у с. Кримка (Донецчина) та в с. Біла (Хмельницька обл.). З XI ст. почалося будівництво штучних печер під Києвом. У XIII ст. лаврські печери сильно постраждали від землетрусу. 1661 р. в Київсько-Печерському патерику було надруковано перший в Україні план Дальніх печер. В XI – XIII ст. багато штучних печер споруджено біля Михайлівського, Кирилівського, Софійського монастирів (Київ), в м. Чернігів, Кам'янець-Подільський тощо. У XVI – XVIII ст. в багатьох областях України будують підземні ходи. Наприкінці XIX ст. Н. Веселовський дослідив давні (від палеоліту до VII ст. н.е.) малюнки на стінах гротів Кам'яної могили (Приазов'я); А. Нордманн виконав археологічні дослідження печер біля Одеси, Б. Антонович – у Негінських печерах; Д. Яворницький та Н. Соколов описали невеликі печери в неогенових вапняках басейнів Дніпра та Інгульця.

Під час з проведення геологічних та археологічних досліджень описано невеликі печери поблизу Одеси, у Приазов'ї, на Донеччині (О. Бадер, Т. Грицай, П. Кумпан, І. Лобанов, М. Рудинський, Б. Чернишов). Найцікавішими є знахідки давніх карстових порожнин з кістковими залишками верблюдів, гієн, лисиць, страусів тощо в катакомбах під Одесою, а також невелика стаття П. Тутковського про необхідність охорони цінних геологічних пам'яток України, зокрема – печер та печерних відкладів. У першій половині XX ст. катакомби Одещини широко використовувалися підпільниками, партизанами, криміногенними елементами.

Завдяки дослідженню карстових порожнин України в XVII, XVIII, XIX та першій половині XX ст. закладено надійну основу для розгортання активних спелеологічних досліджень. На початку 1958 р. в Україні було відомо 87 карстових порожнин загальною довжиною 15250 м та глибиною 970 м, проте тоді вони були вивчені неповно та нерівномірно: для 26 порожнин були тільки схематичні плани, для 25 – розрізи. І плани, і розрізи, що давали більш-менш вірогідну уяву про розміри та морфологію порожнин, були складені лише для 19 печер та шахт. Графічні матеріали склалися за різними методиками, у різних масштабах та одиницях виміру (кроки, аршини, фути, метри). Не існувало ані розробок щодо організації досліджень складних порожнин (спуск у природні шахти завглибшки 50-100 м, подолання сифонів, проходження лабіринтів), ані мето-

дик комплексного наукового дослідження печер. Найбільшою в Україні була печера у Нижньому Кривчі (Поділля).

У 50-х рр. ХХ ст. зародився «печерний туризм» – молодіжний рух, спрямований не лише на використання печер для туризму, але й на їх дослідження, йшло становлення спортивного напрямку – у містах Київ, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Харків формувалися карстові секції, клуби, групи.

Перші карстові порожнини Українських Карпат були відкриті лише в 50-х роках ХХ ст. (геолог В. Славін, зоологи В. Абеленцев, І. Колющев, туристи І. Пташнікова та ін.). У 1963 р. краєзнавець П. Сова вже пише про п'ять сталактитових печер Карпат. У 1963 – 1967 рр. ймовірні карстові регіони Карпат дослідила Комплексна карстова експедиція (керівники В. Дублянський, Г. Бачинський). Відкрито та описано 15 порожнин, найбільша з яких шахта Дружба (3,7 км, завглибшки майже 40 м). У 1987 р. В. Антосяк та інші говорять уже про 35 порожнин на території Карпатського заповідника 1990 р. В. Коржик і Б. Рідуш говорять про 100 порожнин різного віку та генезису, загальною довжиною близько 4 км. Зараз печери Карпат досліджують у зв'язку з вивченням зимівлі рукокрилих. В 1968 р. на шахті № 8 Солотвинського солерудника відкрита перша в колишньому СРСР алергологічна лікарня, а в 1976 р. – побудоване підземне відділення республіканської лікарні.

У 50-60 рр. ХХ ст. дослідженню печер Поділля поклали початок сільський вчитель П. Техтілов (печера Вертеба), геолог А. Кучерук та палеозоолог К. Татаринів. Саме доповідь останнього на засіданні Географічного товариства в Москві (1961 р.) привернула увагу спелеологів до цього «нового», але забутого карстового регіону. У 1960 – 70-х рр. дослідження тут проводили польові загопи Карстової експедиції (керівники В. Дублянський, Г. Бачинський, Б. Смольний, Н. Дрозд), а також – спелеологи Тернопільської (керівник В. Радзієвський), Львівської (керівник М. Савчин) та інших спелеосекцій. Загальними зусиллями тут відкриті та досліджені найбільші у світі гіпсові лабіринти – печери Оптимістична (188 км), Озерна (111 км), Попелюшка (88 км), Млинки (24 км), Кришталева (22 км), Вертеба (7,8 км) та ін. Печери Поділля займають перше місце в Європі за довжиною, випередивши славетну Хель-Лох (123,8 км).

На кінець 1996 р. на Поділлі відомо близько 100 карстових порожнин, відкритих або досліджених Тернопільською (43 %), Чернівецькою (34 %), Київською (9 %), Івано-Франківською (5 %), Львівською (4 %) спелеосекціями та працівниками Комплексної карстової експедиції (5 %). За довжиною вони розподіляються нерівномірно: 2 порожнини перевищують 100 км (Оптимістична, Озерна), 1-50 км (Попелюшка), 2-20 км (Млинки, Кришталева), 2-5 км (Вертеба, Славка). Ще 6 порожнин мають довжину більше 1 км, 35 – більше 100 м. Понад 50 % відомих на сьогодні печер Поділля мають довжину менше 100 м.

Географія спелеологічних відкриттів на Україні в 1960 – 1990-х рр. значно розширилася. Цікаві печери з палеозоологічними знахідками відкриті в пісковитих вапняках Кременецьких гір (В. Радзівський, К. Татаринів, Г. Бачинський), ціла низка невеликих, проте цікавих печер відкрита в Товтрах (В. Радзівський), в докембрійських кварцитах Криворізько-Кременчуцького басейну (В. Натаров), в вапняках та гіпсах Донеччини (С. Верболоз, М. Кобельов, О. Клімчук, С. Парфенюк, О. Орлов), в неогенових вапняках межиріччя Дніпра – Дністра (І. Лобанов, Л. Суховей), понтичних вапняках під Одесою (К. Пронін, Л. Суховей), девонських конгломератах брекчіях о. Зміїний (К. Пронін).

В Україні виділяють наступні карстові області:

- ЦК – Центрально-Карпатська;
- ПБ – Подільсько-Буковинська;
- Д – Донбаська;
- ПА – Причорноморсько-Азовська.

8.2 Спелеоресурси Тернопільської області

Надзвичайно багатою на спелеоресурси є Тернопільська область: наразі там відкрито понад 100 печер (найбільше – у Борщівському районі). Незважаючи на це, пошуки не припиняються – на території області постійно працюють експедиції з різних куточків України. Печери можуть бути загальнодоступними для туристів (із обладнанням освітленням) і для професіоналів – вони передбачають спортивне проходження і відкриті лише для спелеологів.

Наддніпрянська Помпея або Вертеба – підземний музей Трипільської культури. Свою назву печера отримала за велику кількість археологічних знахідок. Уперше її почали досліджувати у 1876 р., але тоді практично всі знахідки були вивезені до Європи, як стверджують фахівці. А вже у роки незалежності експедиція під керівництвом директора Борщівського історичного музею Михайла Сохацького знайшла цілісний культурний пласт часів неоліту. Саме тоді виникла ідея створити підземний музей, який повертав би людей на тисячу років назад. Як бачимо, ідея була втілена в життя, і, хоча печера ще не обладнана світлом, велика кількість спелеотуристів із задоволенням відвідує її підземні коридори.

На вході у Вертебу можна отримати ліхтарик, який зробить пересування безпечним, а з собою варто взяти спеціальний одяг, адже стіни печери подекуди обвуглені. Це – свідчення того, що під час Другої світової війни тут переховувалися вояки Української Повстанської Армії та партизани. Особливою тут є атмосфера музею, адже під землею все може залишатися незмінним тисячі років – цьому сприяє стабільність температури (+10-11 °С) та недоступність підземелля для великої кількості людей.

Популярним серед туристів є екскурсійний маршрут у печері Кришталева, довжина якої становить 23 км, відкрили її для широкого загалу

ще у 30-х роках ХХ ст., освітленням обладнали поляки, адже тоді Тернопільська область належала до Польщі. У роки Великої Вітчизняної війни вхід до цієї печери було підірвано і лише на початку 60-х років ХХ ст. її знову відкрили для багатьох туристів. Загальна довжина екскурсійного маршруту – 2,5 км, інша частина відкрита лише для спелеологів.

Якщо ж хочеться відчути себе «справжнім спелеологом» – варто їхати у село Млинки Чортківського району, де знаходиться однойменна печера. Під супроводом кваліфікованих інструкторів можна пройти спортивний маршрут, довжина якого встановлюється відповідно до фізичної підготовки екскурсантів, чисельності групи та інших умов. Відкриття ж печери Млинків було випадковим – місцеві жителі, добуваючи гіпс, несподівано для себе прорубали вхід до підземної порожнини. А вже подальше першопроходження і дослідження здійснювалось тернопільськими спелеологами-аматорами. На сьогодні відкрито близько 25 км лабіринту.

На Тернопільщині є дві печери-гіганти – Оптимістична та Озерна. Оптимістична була відкрита у 1966 р. Львівським спелеоклубом «Циклоп», яким тоді керував Мирон Савчин.

У першій експедиції спелеологи змогли пройти близько сотні метрів, але з надією на те, що це є тільки початком, печеру назвали Оптимістичною. Вона повністю виправдала свою назву і сьогодні є найдовшою печерою Європи та світу в гіпсах. Загальна довжина ходів на сьогодні становить 217 км (найдовша печера світу Флінт – Мамонтова – 536 км). Кожний окремих зал печери має свою назву, серед яких «Зал вічномолодих», «Зал Володимира Висоцького», «Зельдіна», «Авербаха», а також окремі райони: «Озерний», «Києво-Печерська лавра», «Анаконда». Під час досліджень спелеологи живуть у підземних базових таборах (ПБТ), де готують їжу, відпочивають та зберігають речі. На думку спелеологів підземна доба складається з 36 годин, кожні 12 з яких відводяться на роботу, особисті справи та сон.

Печера Озерна не менш відома, ніж Оптимістична, вона знаходиться неподалік села Стрільківці Борщівського району, її довжина 116 км. Характерною особливістю Озерної є підземні озера, які займають близько третини її площі. У Ближньому районі знаходяться озера Немо, Нежданка, Зал грязі, вода в яких є дуже прозорою. Загальна ж довжина досліджених районів печери – 116 км.

Першовідкривачем печери вважається житель села Петро Дичка. Напередодні війни він погнався за лисом, який сховався від нього у великій «дірі». Хід дозволяв пролізти в нього людині, хоч і був надзвичайно брудний. Але здобич була надто близькою, отже Петро поліз далі. Лиса він не знайшов, але зацікавився знахідкою. Після цього, змайструвавши смолоскип, він ще декілька разів потрапляв усередину, і, як розповідає його племінниця, яка ще й досі живе неподалік, чутки про велику «гроту» охопили кілька селищ навкруги.

Існує ідея з'єднати дві печери Оптимістичну та Озерну, тим самим створивши на території України справжню печеру-гігант. Але для цього потрібен час, фінансування та ентузіазм дослідників.

8.3 Печери Прикарпаття

Печери Івано-Франківської області спелеологи досліджують з 70-х років ХХ ст. На сьогодні відомо понад 100 печер. Для 80 з них виконані топографічні і короткі описи. Значна частина цих печер розташована в межах річок Дністра і Пруту (Покуття) (Тисменецький, Тлумацький та Городенківський адміністративні райони). Ряд печер відомий, також, у пісковикових формаціях Карпат (Косівський і Верховинський райони).

Найдовша в Івано-Франківській області – печера Покутянка (Нежданна) (935 м), найдовша печера в пісковиках Тектонічна (Довбуша) – 417 м (м. Яремче), найглибша – печера Стрімка глибиною 37 м. Найгарніша печера Сталактитова, в минулому з дуже багатим кальцитовим оздобленням. У печері зберігся унікальний для регіону сталагміт заввишки 1,5 метри. Досить цікаві вертикальні корозійно-гравітаційні печери глибиною до 40 м в районі с. Одаїв. На даний час Комісія Української Спелеологічної Асоціації (УСА) з кадастрового обліку планує випуск Кадастру печер Івано-Франківської області. Видання кадастру постійно відкладається, оскільки після кожного чергового виїзду з'являються нові об'єкти, що потребують топографічних і дорозвідки. Скільки ще непройдених печер невідомо, під землею можуть бути сховані сотні печер, які чекають на своє відкриття. На сьогодні додаткового обстеження вимагають близько десяти об'єктів.

Для пошуку та дослідження печер найбільш перспективними є Городенківський та Тлумацький райони оскільки там знаходиться більшість відомих печер. Але досить цікавий для дослідження Вовчинецький масив. В 2006 р. спелеоклуб «Protey» відкрив і дослідив печеру «Сенсація» довжиною 148 м, що знаходиться на березі річки Бистриця неподалік села Вовчинці. Ця печера є одним із основних колекторів карстових вод Вовчинецького масиву і являє собою великий спелеологічний інтерес оскільки дає можливість для проходження углиб масиву на кілометри.

Отже, в Івано-Франківській області закарстованість території є досить великою. Більшість печер зосереджена в Прут-Дністерському межиріччі на території Тлумацького, Галицького та Городенківського районів. Печери Придністер'я мають свої привабливі риси для спелеотуристів та певні можливості для оволодіння технікою і тактикою спелеологічних походів.

При створенні спеціалізованої інфраструктури на території регіонів області можливе функціонування туристсько-рекреаційного, лікувально-оздоровчого та краєзнавчо-пізнавального комплексів спелеотуризму.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 9. КИЇВ – ТУРИСТИЧНИЙ ЦЕНТР СВІТОВОГО ЗНАЧЕННЯ

План

9.1 Історико-культурні ресурси Києва. Виникнення міста.

9.2 Ранній розвиток міста Києва.

9.3 Київ у ХХ столітті: історичні аспекти.

9.1 Виникнення і ранній розвиток міста

Сліди первісної людини на території Києва виявлені в північно-західній його частині (Кирилівська стоянка), південно-західній – басейн р. Либіді, поблизу урочища Протасів Яр) і в інших точках міста. Вони сягають палеоліту. В культурних шарах міської території наявні свідчення людської життєдіяльності протягом усіх попередніх епох за 20 тис. років.

У Києві виявлено близько 60 археологічних пам'яток. На жаль, погано зберігся культурний шар Верхнього міста (Гори): інтенсивне будівництво неминуче призводило до руйнування слідів попередніх епох. На відміну від Гори, по всій довжині Подолу – від Поштової пл. до вул. Оболонської – добре зберігся культурний шар. Тут материк залягає на глибині від 8 до 13 м.

На рубежі нової ери на Подолі в районі Старокиївської і Замкової гір виникли поселення, що їх деякі науковці (М. Брайчевський, В. Петров, І. Самойловський та ін.) схильні вважати протокиївськими, результатом злиття яких стало заснування міста. Отже, за їх висновками, точка відліку історії Києва співпадає з початком нової ери і налічує майже два тисячоліття. Інші дослідники (Б. Рибаків, П. Толочко) доводять, що поселення, які з'явилися на території нинішнього Києва у II – I ст. до н.е., досягають найвищого рівня свого розвитку у II – III ст. н.е. (саме на цей період припадає найбільша кількість знайдених римських монет), а з цього моменту кількість археологічних знахідок суттєво зменшується. Предметів же матеріальної культури, датованих IV – V ст., на території Києва практично не виявлено. Виходячи з цього, вчені роблять висновок про наявність в історії цих поселень якоїсь хронологічної паузи, що припадає на неспокійний період великого переселення народів. Але вже на кінець V – початок VI ст. виникають нові поселення, що започатковують безперервну історію м. Києва. Відтоді минуло 1500 років.

Історично перший град Кия розташувався на Замковій горі. Дещо пізніше оборонні укріплення були зведені на невеликій ділянці Старокиївської гори площею в 2 га. Саме з цієї фортеці поступово виріс Київ. Лінія оборонних валів, яка з VI ст. оточувала найдавнішу частину міста, проходила, за припущенням археологів, між фундаментами Десятинної церкви

і нинішнім Національним історичним музеєм. Земляні вали були оточені ровом завглибшки шість метрів. Ці вали і крутий схил гори окреслювали природні межі міста Аскольда, Ольги, Святослава.

Давній Київ був не лише фортецею, а й політико-адміністративним та релігійним центром полянських племен. У 1908 р. на території городища Кия В. Хвойкою розкопане найдавніше капище еліптичної форми з прямокутними виступами на чотири сторони світу. Споруда (VI – VII ст.), від якої зберігся лише фундамент, була виявлена на глибині 2,9-3,2 м. Сьогодні праворуч від входу до Національного історичного музею експонуються залишки стародавнього жертovníка.

У літописних джерелах згадуються київські князі Аскольд і Дір, правління яких припадає на другу половину IX ст. Літописець називає їх варягами, хоча дослідники відносять їх до полянської династії Києвичів. Аскольда вважають одним із перших християн.

У 882 р. Аскольд і Дір були вбиті новгородським князем Олегом, який заснував нову варязьку (норманську) династію. Початковий етап правління династії мало висвітлений у літописах. З ім'ям князя Ігоря пов'язується підкорення слов'янських племен деревлян і уличів; здійснення походів до Візантії – успішного і невдалого. В роки його правління в Києві з'явився перший християнський храм Св. Іллі (місце його знаходження точно не встановлено: це міг бути як Поділ, так і Верхнє місто). Літопис містить свідчення про смерть князя у древлянській землі і жорстоку помсту його дружини, княгині Ольги, що замінила на престолі свого чоловіка. Образ княгині як мудрої правительки овіяний легендами. Історичні джерела містять мало відомостей про її докиївське життя. Найбільш поширеною є версія, за якою її дитинство пройшло під Псковом, у селі Вибути. В 957 р. княгиня Ольга побувала в Константинополі. Про це збереглися згадки візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного. Ольга прийняла хрещення в константинопольському храмі Св. Софії. Її хрещеним батьком був імператор, а хрещеною матір'ю – мати імператора Олена. За іншою версією, Ольга прибула до Візантії вже християнкою разом зі своїм духівником Григорієм, а в Константинополі отримала благословення патріарха. Княгиня Ольга ще в домонгольські часи, п'ятою (після Бориса, Гліба, Феодосія Печерського, Микити Новгородського), була канонізована.

9.2 Ранній розвиток міста Києва

Київ підтримував дипломатичні стосунки з Германським королівством. У 959 р. княгиня Ольга надіслала посольство до германського короля Оттона Великого. В 961 р. у відповідь на цей візит до Києва прибула місія на чолі з єпископом Адальбертом.

Померла Ольга 11 липня 969 р. Існує дві версії стосовно місця її поховання. За першою – княгиня була похована у Вишгороді, а пізніше її ос-

танки перенесли до Десятинної церкви в Києві. За другою версією княгиня-християнка, бажаючи уникнути язичницької тризни, заповіла поховати її в церкві Св. Миколая, побудованій нею на місці загибелі Аскольда (його християнське ім'я – Микола).

В період правління княгині Ольги в місті, на півстоліття раніше від спорудження Десятинної церкви, з'явилися кам'яні споруди, названі археологами «князівськими палацами». Згадку про них містить літопис 945 р. Ліворуч від Національного музею історії України, на відстані 20-30 м від нього, знаходяться відкриті фундаменти однієї з таких споруд, що в плані мають форму кола. Очевидно, це палац княгині Ольги, збудований у формі ротонди (можливо ця ротонда була його частиною, парадною залю, на зразок круглих константинопольських палат). Ще один, за припущенням, княжий терем цього періоду був винесений за кріпосні вали. Його місце позначене кам'яною кладкою між деревами біля північно-східного кута фундаментів Десятинної церкви. Ці споруди були двоповерховими: цокольний поверх – кам'яний, верхній – дерев'яний. Знайдені археологами залишки фресок, полив'яні керамічні плитки, шиферні різьблені деталі, мармурові уламки свідчать про внутрішнє оздоблення і підтверджують висновок про призначення будівель.

Кам'яна кладка посеред Десятинного провулку окреслює місцезнаходження давньої прямокутної будівлі, яку в літературі іменують «Західним князівським палацом» (за його просторовою орієнтацією в забудові Дитинця). Спорудження цього палацу археологи відносять до кінця X ст. – періоду правління Володимира Святославовича. Неподалік від нього, ліворуч від Десятинного провулку, на вулиці Володимирській ще в 1911 – 1914 рр. археологи обстежили фундаменти споруди цього періоду, що здобув назву «Південного палацу». Є припущення, що в період правління Володимира один із цих палаців був князівською резиденцією, а в другому розміщувався парадний зал – гридниця, де проводилися бенкети, згадувані в літописі.

При тому ж таки Володимирі Святославовичі на Старокиївській горі була споруджена нова фортеця, що в літературі здобула назву «місто Володимира». Вона займала площу в 10 га. Лінія укріплень проходила понад Подолом уздовж пагорбів приблизно до того місця, де тепер знаходиться фунікулер, далі – через сучасну Михайлівську площу, уздовж Великої Житомирської, до початку Гончарного яру, і знов схилами Старокиївської гори. В системі валів було кілька воріт, що виходили на Поділ, в напрямку Печерська, в бік майбутнього Софійського собору. Точне місце розташування двох перших досі не встановлено, а фундаменти головного в'їзду до фортеці, що в літературі імеється Софійськими, Градськими, Батієвими воротами, позначені червоним кварцитом на проїжджій частині вул. Володимирської. Перед ним через кріпосний рів був перекинутий міст.

За переказами, на місці сучасної Михайлівської площі Володимир побудував язичницьке капище, а після хрещення Русі звів на цьому місці дерев'яну Василівську церкву. В кінці XII ст. її змінила нова кам'яна, що витримала татаро-монгольську навалу, але з часом дійшла занепаду. Вона була відбудована в 1640 р., за Петра Могили, на честь трьох святих – Василя, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Звідси й нова назва церкви – Трьохсвятительська. В 1658 р. храм був значно пошкоджений під час пожежі і використовувався російським гарнізоном як склад припасів. У 1688 р. збирались навіть розібрати споруду на цеглу для ремонту Софії, але в 1695 р. вирішили відбудувати. В 1888 р. храмові було повернено назву Василівського. Він проіснував до 1935 р., коли й був знищений. Сьогодні на його території розташовано Міністерство закордонних справ.

Головною спорудою міста Володимира була церква Успіння Богородиці (989-996 рр.), на будівництво і утримання якої князь виділяв десяту частину прибутку, одержуваного, ним зі своїх земель. Звідси назва церкви – Десятинна. Перший кам'яний храм вражав сучасників розмірами, пишністю оздоблення. Його прикрашали ікони, дорогий посуд, хрести, вивезені Володимиром із Херсонеса, а також мозаїчні фрески-картини. Церква мала також багате мармурове облицювання, тому її ще називали мармуровою. Десятинна церква була зруйнована в 1240 р. В 1635 р. Петро Могила наказав відбудувати в одному з уцілілих бокових вівтарів невелику церкву на пам'ять про давній храм. У ньому була поміщена старовинна ікона Св. Миколая, і в народі церкву стали йменувати Десятинно-Миколаївською. Протягом 1828 – 1842 рр. на кошти О. Анненкова побудували новий Десятинний Миколаївський храм Успіння Богородиці, знищений у 1935 р. При цьому останки княгині Ольги, князя Володимира, його дружини Анни були вийняті із саркофагів і викинуті на купу будівельного сміття.

Київ традиційно був торговельним центром. На початку XI ст. в Києві діяло 8 ринків, серед яких Бабин торжок у Верхньому місті, Торговище на Подолі. За часів князя Володимира в Києві карбувалися свої гроші – златники, срібники. В XI ст. основною одиницею грошового обміну стала гривня – срібний зливоч вагою близько 160 г.

Знайдені під час розкопок арабські, візантійські і західноєвропейські монети є свідченням того, що в IX – XI ст. Київ був також значним центром міжнародної торгівлі.

Після смерті Володимира розгорнулася кривава боротьба за владу між його синами. В результаті міжусобиць київський трон посів Ярослав, син Володимира і полоцької княгині Рогнеди. За його князювання межі Верхнього міста продовжували розширюватися. При ньому площа Києва збільшилася в 7 разів і досягла 70 га. Навколо міста були зведені нові укріплення довжиною 3,5 км, висотою 16 і шириною понад 25 м. Кріпосний вал міста Ярослава простягався від укріплень міста Володимира в

південному напрямку, доходив до Михайлівської площі, звідти повертав на захід, через вул. Костьольну спускався до майдану Незалежності, звідти по вул. Малій Підвальній піднімався до Золотих воріт, через вул. Ярославів вал досягав Львівської площі, а звідти йшов на південний схід, і паралельно вул. Великій Житомирській прямував уздовж схилів. Вал міста Ярослава з'єднувався з валом міста Володимира поблизу Софійських воріт. Крім них, до міста вели Лядські, Жидівські і Золоті ворота, що уявляли собою парадний в'їзд до міста. Це були дві паралельні стіни висотою 15 і 17 метрів на ширині 7 м, над якими підносились невелика кам'яна церква. Ворота не один раз були зруйновані, після чого щоразу відбудовувались. У 1783 р. вони були засипані землею і розкопані лише в 1832 р., на жаль, вже без вхідної арки і надбрамної церкви. На цю пору ворота являли собою лише дві паралельні стіни неоднакової довжини, заввишки 8 м, над якими до 1500-літнього ювілею міста було споруджено захисний павільйон, де розміщено музейну експозицію.

Домінантна споруда міста Ярослава – тринадцятиглава Свята Софія, що була резиденцією київських митрополитів. Упродовж століть Софійський собор залишався громадським і культурним центром Києва, де відбувалися всякого роду урочисті церемонії, посвячення на великокнязівський престол, збори для розгляду державних справ. При соборі було засновано першу в Київській Русі бібліотеку. Тут був складений найдавніший київський літописний звід (1039 р.).

Собор багато оздоблений фресками, мозаїками. Загальна площа мозаїчних композицій храму в XI ст. досягала 640 м², з яких до наших днів збереглося 260 м².

Одним з найвеличніших творів, датованих XI ст., є мозаїчний портрет Богоматері (Марія Оранта). За мозаїкою закріпилася назва «Нерушимої стіни». Серед киян існує повір'я: доки стоятиме «нерушима стіна», стоятиме й Київ.

Неподалік від Софії в XI ст. стояли ще три храми, зруйновані в 1240 р. Один з них – Георгіївський собор, що знаходився між вулицями Золоторитською, Рейтарською і Стрілецькою. В середині XVIII ст. на його місці був побудований новий Георгіївський храм, знищений у 1934 р. Тут збудували житловий будинок для співробітників Народного комісаріату внутрішніх справ, що закрив вид на Софію від Золотих воріт.

На південь від Георгіївського храму, на перехресті вулиць Володимирської та Ірининської, стояла церква Св. Ірини, її руїни зберігались до самого XIX ст., коли тут було прокладено Володимирську вулицю. Залишки церкви були знесені. Навколо одного стовпа, який уцілів від храму, було збудовано невелику каплицю.

Третій, безіменний, храм знаходився на північ від Георгіївського на перехресті Стрілецької вулиці і Стрілецького провулку.

В середині 1950-х років під час будівельних робіт у дворі теперіш-

нього приміщення Служби безпеки були виявлені фундаменти палацу часів Ярослава Мудрого. Можливо, це був княжий двір, про який розповідає літопис. У 2001 р. в ході будівництва житлового будинку по вулиці Рейтарській, 4 археологи розкопали неподалік споруду, що, можливо, призначалася для бенкетів князівських дружинників.

Після смерті Ярослава Мудрого будівництво продовжували його сини Ізяслав, Святослав і Всеволод. У 1060-ті рр. в південно-східній частині Верхнього міста почалося спорудження архітектурного ансамблю Дмитрівського (пізніше – Михайлівського Золотоверхого) монастиря.

В 1108 р., під час князювання Святополка, був побудований Михайлівський собор, що в літописних згадках йменується Золотоверхим. Дружина Святополка Варвара привезла з Візантії до Києва мощі святої Варвари Ієрапольської, що стали найбільшою святинею Михайлівського собору. Після зруйнування собору у 30-ті роки мощі перенесли до Андріївської церкви, а в 60-ті – до Володимирського собору. Храмові мозаїки і фрески відправили до Київської Софії, Третьяковської галереї, Російського музею в Петербурзі, а собор у 1936 р. підірвали. На його місці планувалося створити Урядовий центр. За проектом лєнінградського архітектора Лангбарда на місці Трьохсвятительської церкви і Михайлівського монастиря передбачалося спорудити дві симетричні будівлі – ЦК КП(б)У і будинку Раднаркому. Між ними на 100-метрову висоту мав піднятися пам'ятник В. Леніну, від якого широкі сходи спускалися б до р. Дніпра (в районі фунікулера). Планувалося знесення Присутственних місць і побудова величезної площі для парадів і маніфестацій з викладеною червоним гранітом величезною зіркою, яку можна було б бачити з повітря. Цей проект був здійснений лише частково: знесено Василівську церкву і Михайлівський собор і побудовано лише одну споруду, в якій нині розміщується Міністерство закордонних справ України.

У 1086 р. князем Всеволодом засновано Андріївський монастир, що був розташований десь неподалік від Михайлівської площі. Черницею цієї обителі була дочка князя Анна (Янка), тому її ще називали Янчиним монастирем.

У 1129 р., за князювання Мстислава, – Гаральда поруч з Андріївським монастирем був заснований монастир Св. Федора (теперішня вулиця Володимирська, 7-9), де була родова усипальниця Мстиславичів.

Найбільшу територію (близько 200 га) займала торговельно-ремісничча частина стародавнього м. Києва – Поділ (Нижнє місто). На Подолі було багато храмів, серед яких – церква Богородиці Пирогощі. Її будівництво розпочато в 1131 р., за Мстислава-Гаральда, на Торговищі – одній з найдавніших міських площ, відомій з X ст. як торговельна, вічова.

Одним торговельно-ремісничим посадом м. Києва був Копирів кінець (район сьгоднішніх вулиць Воровського, Глибочицької, Обсерваторної, Смирнова-Ласточкина, Киянівського провулку), що займав площу

в 40 га. На перехресті вулиць Смирнова-Ласточкина і Глибочицької Копирів кінець з'єднався з Подолом воротами.

Місто Ярослава, Копирів кінець і Поділ склали міське ядро, навколо якого розрослися приміські слободи, села, князівські і боярські двори, монастирські садиби.

Крайній північний район міста простягнувся уздовж так званих Кирилівських висот, де в 1140 р. був побудований Кирилівський храм. Нижче розміщувалося село Дорогожичі, яке неодноразово згадується в літописах.

У долині р. Либіді розміщувалося князівське село Предславино. В 980 р., за літописними свідченнями, Володимир поселив тут Рогнеду. Точне місце розташування села ще не з'ясовано. Його ім'я носить вулиця сучасного міста.

На кілька кілометрів нижче від Києва по Дніпру на його березі стояло князівське село Берестове. Тут було зведено замок, неодноразово згадуваний у літописах. У другій половині XI ст. в Берестові побудовано церкву Спаса, яка частково збереглася до наших днів.

Неподалік на дніпровських схилах знаходиться урочище Угорське. Щодо походження його назви існує кілька версій. Одні пов'язують її зі словом «узгір'я»; інші вважають, що своєю назвою урочище зобов'язане уграм, які в 898 р. проходили повз Київ. У 882 р. в цій місцевості новгородський князь Олег убив київського князя Аскольда, який тут і був похований. Звідси ще одна її назва – Аскольдова могила. На місці загибелі Аскольда було збудовано церкву Св. Миколая (християнське ім'я Аскольда). Є підстави для висновку, що в XI – XII ст. тут було багатолюдне київське передмістя. В літописі є згадка про Угорські ворота. Це має означати, що від Дніпра йшла якась дорога чи підйом, який замикався воротами в районі Угорського урочища.

У південній частині міста знаходились Печерський, Кловський і Видубицький монастирі.

Перша згадка про Печерський монастир у «Повісті времен них літ» відноситься до 1051 р. З XI ст. він став іменуватися лаврою (від грецького слова, що буквально означає: вулиця, забудований міський квартал). Починаючи з VI ст. лаврами називають багатолюдні монастирі на Сході. В Росії найбільші монастирі теж іменувались лаврами. З XVII ст. ця назва стала свого роду титулом, який надавався найбільш привілейованим монастирям. Києво-Печерський монастир здобув статус Лаври в 1688 р.

Історія монастиря почалася з того, що на цій території пресвітер церкви Святих апостолів із князівського села Берестового, майбутній митрополит Іларіон викопав печеру в лісі, де часто молився. Пізніше в цій печері оселився Антоній з Любича. До нього почали приходити ченці, що викопали нові печери, в яких розмістилися келії та підземні церкви. Згодом ченці отримали дозвіл князя на будівництво наземних споруд.

Києво-Печерська Лавра була одним з найвизначніших осередків давньоруської культури. З нею пов'язаний початковий період руського літописання. Лавра була також центром іконопису. Тут працював відомий майстер Алімпій, який не тільки писав нові, а й реставрував старі ікони. Можливо, Алімпій брав участь в оздобленні Михайлівського Золотоверхого собору.

В монастирі розвивалась медицина. В «Києво-Печерському патерику» згадуються «лічці» Агапіт, Петро, Вірменин. У 1070 р. при Лаврі було відкрито богадільню для інвалідів та хронічно хворих, яку можна вважати першою лікарнею в Києві. У XII ст. на кошти ченця Миколи Святоші (колишнього чернігівського князя) був створений Микільський лікарняний монастир. З Миколою Святошею пов'язують назву київського району Святошин, де йому належали земельні володіння. На його кошти було побудовано також Троїцьку надбрамну церкву в Лаврі.

Головним храмом монастиря був Успенський собор (1073 – 1078 рр.). Після 1240 р. він був частково розібраний до висоти вікон і відбудований лише в 1470 р., за князя Семена Олельковича. Відтоді він неодноразово піддавався ремонту і перебудові. Після фундаментальної перебудови в 1721 – 1729 рр. після пожежі в Лаврі він набув рис українського бароко. В 1941 р. храм був зруйнований у результаті вибуху.

На 3 км нижче по р. Дніпру, в урочищі Видубичі, в 1070 р. був створений Михайлівський монастир. У 1199 р. Петром Милонєгом тут було споруджено підпірну стіну, своєрідну гідротехнічну систему для захисту Михайлівського собору. Ця споруда захищала храм від повеней протягом століть. Але в XV – XVI ст. східна частина собору обвалилась. Це могло бути результатом землетрусу, що для м. Києва не було рідкісним явищем. У літописах зафіксовані землетруси у вересні 1122 р., взимку 1195 р. 3 травня 1230 р. від землетрусу з'явилися тріщини в стінах Успенського собору Лаври. Про землетрус, що тривав близько 3 хвилин при 17-градусному морозі повідомлялося 11 січня 1838 р.

Поблизу Видубицького монастиря на високому пагорбі князь Всеволод побудував заміський палац – Красний двір.

В останній чверті XI ст. був заснований Кловський, чи Стефаніч, монастир (сьогодні територія сучасної школи № 77 по вул. Шовковичній). Археологічні знахідки давньоруського періоду в районі сучасних сусідніх вулиць дозволяють припустити, що неподалік від Кловського монастиря існував значний населений район.

Унікальною на фоні архітектури Києва X – XIII ст. виглядає цегельна споруда, виявлена в районі вул. Володимирської, № 3 і досліджена в 1975 – 1976 рр. Вона являє собою кругле у плані приміщення – ротонду – діаметром понад 20 м. За припущенням археологів вона мала світське призначення: була свого роду боярським зібранням. Загалом же такі споруди характерні для романської храмової архітектури.

Стародавній Київ був одним із найбільших і густонаселених міст Європи. Він займав площу в 400 га, яку населяло близько 50 тис. чол. За чисельністю населення Київ переважав не тільки всі давньоруські міста, а й великі центри середньовічної Європи. Так, Новгород того періоду налічував 30 тис. жителів, а Лондон – 20 тисяч.

Стародавній Київ був центром розвитку слов'янської писемності, де створені відомі її пам'ятки – «Остромирове євангеліє» (1056 – 1057 рр.), Ізборники 1073 і 1076 рр., що являли собою зібрання творів грецьких авторів богословсько-філософського, змісту і включали деякі відомості природознавчого характеру (наприклад, назви місяців у різних народів світу). В них наводились також чисельні малюнки, (наприклад, знаків зодіаку).

Перша з відомих на Русі бібліотека була створена при Софійському соборі.

У Києві перекладалась література з інших мов. Це були твори із всевітньої історії, а також розважальна література («Хроніка» Георгія Амартола, «Історія Іудейської війни» Йосипа Флавія, – «роман» «Олександрія» про Олександра Македонського та ін.). Серед киян користувались популярністю збірки під назвою «Бджола», що вміщували уривки творів Арістотеля, Платона, Сократа, Епікура, Плутарха, Софокла, Геродота та інших античних авторів. В Києві були освічені люди. Так, князь Всеволод Ярославович знав п'ять мов. Свідченням розвитку письменності серед киян є не лише книжкові пам'ятки, а й численні епіграфічні матеріали (написи на ремісничих виробах, стінах храмів тощо).

Літописи містять відомості з географічної сфери. В них наводяться назви далеких і близьких країн: Бактрія, Британія, Ефіопія, Єгипет, Індія, Крит, Кіпр, Сицилія та багато інших.

У практичному вжитку використовувалися знання з математики, необхідні в торговельних операціях і будівельних розрахунках.

Фресковий живопис, мозаїка, виготовлення скла, різнокольорових емалів, поливи для керамічних виробів вимагали знання хімічних і фізичних властивостей матеріалів.

Високого рівня досяг розвиток художніх ремесел: виготовлення ювелірних виробів із золота, срібла, металевих сплавів. Відомі високохудожні вироби київських майстрів із перегородчастої емалі – князівські діадеми, колти, хрести, намисто, дорогоцінні книжкові оправы. Збереглась велика кількість ювелірних виробів, виконана в техніці філіграні (або скані) і зерні.

У стародавньому Києві значного розвитку набуло виробництво скла. Виготовлялися смальта, віконне скло, браслети, а також скляний посуд – кубки, келихи, чарки, штофи. Вони продавались не лише на київських базарах, а й далеко за межами міста. Особливою популярністю користувались різноколірні браслети. Київським майстрам були відомі та-

кож секрету виготовлення кришталю. Всі ці вироби сьогодні можна побачити в Національному історичному музеї, музеї історичних коштовностей та інших київських музеях. У ХІІ ст. Київ вважався загальнодинастичною спадщиною всього давньоруського князівського роду Рюриковичів. За нього йшла постійна боротьба між чернігівськими, суздальськими, смоленськими, волинськими, галицькими та ін. князями. Це неодноразово приводило до збройних сутичок, що супроводжувались руйнуваннями. Тричі захоплював місто Юрій Долгорукий, востаннє – в 1154 р. Невдовзі – в 1157 р. він був отруєний. У 1169 р. місто захопив син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський. Але Київ швидко загоював рани і зберігав свій статус головного економічного і культурного центру давньоруських земель.

9.3 Київ у ХХ столітті: історичні аспекти

Свідченням успіхів м. Києва у всіх галузях господарства і культури стало проведення в місті Всеросійських виставок у 1897 і 1913 роках. Основні павільйони розміщувались на Троїцькій площі і на схилах Черепанової гори. У 40 відділах виставки 1913 р. (промисловості, повітроплавання, освіти, прикладного мистецтва, санітарному та ін.) було представлено близько 2 тис. експонатів. Ще понад 30 павільйонів представляли продукцію окремих підприємств.

Найбільш розвинутою галуззю економіки на початку ХХ ст. залишалась торгівля. В 1914 р. в місті налічувалось понад 10,5 тис. торговельних закладів. Київ перетворився на головний у Росії центр торгівлі цукром.

Зростала чисельність міського населення. За період з 1897 до 1914 рр. вона збільшилась з 248 до 626 тисяч чоловік. Відповідно розширювалась територія міста. В 1910 р. до нього були приєднані передмістя: Солом'янка, Протасів Яр, Батієва гора, Шулявка. Міські райони Святошин і Деміївка теж виростили з київських передмість. Лівобережні поселення Микільська Слобідка і Дарниця, територіально включені до складу сусідньої Чернігівської губернії, в адміністративному відношенні були підпорядковані земській управі Київського повіту.

Напередодні першої світової війни Київ займав площу близько 170 км². Продовжувалось інтенсивне будівництво, передусім житлове. В архітектурі цей період представлений різними стилями. Так, у класицизму, побудовані приміщення Комерційного інституту (педагогічний університет), Вищих жіночих курсів (редакція Української енциклопедії), Центрального телеграфу, комплексу Політехнічного інституту, університетської бібліотеки, Педагогічного музею, Ольгинської гімназії, пасажу, іподрому (вул. Суворова) та ін.

Стиль модерн виражений у будівлі Бессарабського ринку, житлових будинках на вул. Житомирській, 8, Круглоуніверситетській, 7, Лютеран-

ській, 22, Рейтарській, 20, а також ряді будинків на вул. Гончара, Великій Васильківській, Городецького.

Декор будівлі на вул. Ярославів Вал, 40, спорудженої в 1905 – 1907 рр. на кошти М. Терещенка як приміщення зразкового училища, був стилізований у дусі старовинного зодчества. В радянські часи тут розміщувалась артилерійська спецшкола, в повоєнні роки тут містилась консерваторія, а з 1950 р. – театральне училище (нині – інститут театального мистецтва).

На вул. Рейтарській, 22 збереглась одна з найкрасивіших будівель м. Києва, споруджена в 1912 – 1914 рр. для Товариства швидкої медичної допомоги. Товариство існувало за рахунок членських внесків, міських субсидій і пожертвувань.

Поруч знаходилась лікарня швидкої допомоги. (Проект комплексу був розроблений архітектором Й. Зекцером).

Комплекс 6-7-поверхових будівель, споруджених у стилі модерн протягом 1908 – 1911 рр., розташований на Ярославому валу, 14.

Цікавими архітектурними спорудами того часу є приміщення Державного банку, музею ім. Богдана і Варвари Ханенко.

Будинок № 15 на Андріївському узвозі, побудований у 1902 – 1904 рр. і стилізований у дусі англійської готики, кияни з легкої руки В. Некрасова називають Замком Ричарда.

Цікава також архітектура будинку Маріїнського товариства Червоного Хреста на Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського, 75) вулиці.

Своєрідністю архітектурного вирішення відзначаються будівлі, споруджені за проектами В. Городецького. Випускник імператорської художньої академії в м. Петербурзі, він працював у різних містах Росії, але розквіт його мистецтва пов'язаний з м. Києвом. Він був одним з авторів проекту будинку Національного художнього музею, стилізованого в дусі давньогрецької архітектури. В 1899 р. розпочато будівництво римсько-католицького костюлу Св. Миколая. За основу було взято проект студента С. Валовського, майже повністю перероблений В. Городецьким, якого запросили керувати будівництвом. Миколаївський костюл представляє готичний стиль. У мавританському стилі збудовано приміщення караїмської кенаси (нині – Будинок актора по вул. Ярославів вал, 7). Караїмська громада в Києві була нечисленною, але до неї належав тютюновий «король» Соломон Коген, на кошти якого й було споруджено цю будівлю.

В лютому 1901 р. В. Городецький придбав ділянку землі на дуже крутому схилі і взявся звести будинок там, де ніхто з архітекторів не наважувався розпочати будівництво. Будівництво було закінчено у 1903 р. Фасади прикрашені скульптурними зображеннями різних напівміфічних істот роботи скульптора Е. Саля. Виконані з бетону, вони рекламували продукцію цементної фабрики «Фор», співвласником якої був В. Городецький. Сьогодні будівля відома серед киян під назвою «будинку з химерами».

В. Городецьким зведені також основні корпуси Південно-руського машинобудівного заводу (нині «Ленінська кузня»).

Збереглися 3 мавзолеї, споруджені за проектами архітектора: склеп, у якому похований інженер М. Лялевський, на території Видубицького монастиря; склеп графів Вітте на лютеранській ділянці Байкового кладовища; склеп на Байковому кладовищі, неподалік від Вознесенської церкви.

1913 – 1914 рр. споруджений будинок губернської земської управи. Після 1917 р. тут був Палац праці – міський профспілковий центр. З 1934 р. тут розташовувався ЦК більшовицької партії, в роки другої світової війни – гестапо. Історія споруди по вул. Володимирській, 33 пов'язана в основному з діяльністю КДБ і Служби безпеки України (СБУ).

Приймальня СБУ розташована в сусідньому будинку № 35, що був особняком О. Беретті і збудований архітектором у 1848 р. Протягом 1927 – 1934 рр. тут містилась історична секція Всеукраїнської академії наук.

По вул. Володимирській, 39 на початку ХХ ст. був побудований найвищий на той час в м. Києві житловий будинок. Популярним серед киян було кафе-кондитерська «Маркіза» (пізніше ресторан «Лейпциг») на першому поверсі.

В будинку № 43 по вул. Володимирській у 1889 р. народився О. Вертинський. У цьому ж будинку знаходився винний льох «Замок Тамари», описаний М. Булгаковим у романі «Белая гвардия».

30 серпня 1911 р. у присутності російського царя Миколи II, прем'єр-міністра П. Столипіна, представників іноземних консульств був урочисто відкритий пам'ятник Олександрю II на Європейській площі. В радянський період пам'ятник було знищено, а майданчик з постаментом пристосовано для оформлення входу в Пролетарський парк. У 1943 р., після звільнення м. Києва від німецьких загарбників, на старому постаменті деякий час стояв пам'ятник Й. Сталіну.

В 1913 р. на Хрещатику перед будинком Думи відкрито пам'ятник П. Столипіну роботи італійського скульптора Е. Ксименеса, автора і пам'ятника Олександрю II на Європейській площі. 16 березня 1917 р. пам'ятник було скинуто з п'єдесталу і переплавлено в цехах «Арсеналу». Скульптури «Витязь» і «Жінка-Росія», що входили до скульптурного ансамблю, були збережені і в 1928 р. передані до лаврського музейного містечка як твори мистецтва, але звідти вони зникли і знайдені не були.

В 1911 р. встановлено пам'ятник княгині Ользі (відновлений у 1996 р.). Він був частиною проекту так званого «історичного шляху», запропонованого київським відділенням Російського військово-історичного товариства. Проектом передбачалось зробити алею і встановити на ній статуї великих київських князів та інших видатних людей, за зразком берлінської «алеї героїв». Проект був підтриманий місцевою адміністрацією і громадськістю Києва.

Спочатку передбачалося встановити статуї на Бібіковському бульварі (бульвар Шевченка), але потім місцем для реалізації проекту було обрано Михайлівську площу на території давнього міста. Центральною фігурою ансамблю мав стати пам'ятник княгині Ользі, який був споруджений першим.

У 1914 р. біля київського «Арсеналу» з'явився пам'ятник Кочубею та Іскрі (в 1921 р. на його постаменті встановлено гармату).

На початку ХХ ст. проблемам міського благоустрою приділялася значна увага. Так, довжина водопровідної мережі в 1913 р. збільшилась до 185 км, а її річна потужність складала понад 900 млн відер (на добу на кожного киянина припадала в середньому 4,3 відра води). В 1910 р. стала до ладу нова лінія каналізації, що досягла вже й деяких околиць міста.

З'являлись нові бруковані вулиці, ремонтувалися старі мостові в центрі міста. Хрещатик, Олександрівська, Миколаївська і частково – Фундуклеївська, Велика Васильківська і Володимирська вулиці були вимощені шматочками граніту на бетонній основі. Таке мозаїчне покриття вперше з'явилося у Росії в 1909 р. і саме в Києві. В 1912 р. вже половина київських вулиць була брукованою.

На фоні широкого благоустрою центру міста його промислові райони не відповідали елементарним санітарним нормам і були постійним вогнищем виникнення всіляких захворювань і епідемій. У більш як 50 міських нічліжках теж панували бруд і хвороби. Але навіть такими нічліжками місто не могло забезпечити всіх бездомних, які знаходили притулок серед портових дров'яних складів чи просто на схилах р. Дніпра.

Продовжувала розвиватися міська транспортна мережа. В місті налічувалося 20 трамвайних ліній, трамвайний парк складався з 300 вагонів. У місті працювало також близько 3 тис. візників. У 1905 р. став до ладу фунікулер довжиною 200 м, що називався спочатку михайлівським підйомником і з'єднував верхню терасу Володимирської гірки з вулицею Боричів тік. У 1938 р. фунікулер було реконструйовано, його лінію продовжено на 38 м (до вул. Сагайдачного).

В 1914 р. в місті було 5 міських і 1 приватний автобус, які курсували від Царської площі через Троїцьку до вокзалу.

На початок ХХ ст. в місті налічувалося 139 початкових шкіл. Доросле населення навчалось грамоті в 29 (14 чоловічих і 15 жіночих) безкоштовних вечірніх класах для робітників. Хоча близько 40 % населення займалось неписьменним. Для виправлення становища протягом 1900 – 1904 рр. при Київському товаристві грамотності працювали недільні школи, в яких навчалось понад 700 чоловік. Діяльність київського товариства грамотності поширювалось також на три інші губернії Правобережної України. В 1902 р. на зібрані громадськістю кошти збудовано Троїцький народний дім, у якому проводились концерти, вистави, науково-популярні лекції.

В місті було 35 гімназій, з яких 20 – жіночі (приватні). На початок ХХ ст. провідною серед них була приватна гімназія В. Науменка, розташована на вул. Володимирській, 25 (нині тут дитяча школа мистецтв). Діяли також 2 реальних і 7 комерційних училищ, військово-фельдшерська школа, військове училище, будівельно-технічне училище, учительський інститут, жіноча учительська семінарія.

Професійно-технічну підготовку здійснювали:

- реміснича школа, що готувала слюсарів, столярів, електромонтажників;
- ремісниче училище, де навчались водії, майстри з ремонту автомобілів;
- залізничне училище служби руху;
- річкове училище;
- школа десятників з дорожньої і будівельної справи;
- майстерні з друкарської справи.

В місті функціонувало більше 40 приватних курсів (іноземних мов, стенографічні, креслярські, сільськогосподарські, рахівництва, зуболікарські, фельдшерські, акушерські та ін.).

З 1905 р. до навчання в університеті Св. Володимира були допущені жінки. В цьому самому році відкрито вищі приватні жіночі курси Жекуліної.

Діяли також загальноосвітні вищі курси з історико-філологічним і економіко-комерційним відділеннями (з 1908 р. – Комерційний інститут), музично-драматична школа М. Лисенка (з 1904 р.), консерваторія (з 1913 р.).

Товариство сприяння вихованню і захисту дітей (з 1907 р. – Товариство народних дитячих садків) займалось організацією дитячих закладів. Своєрідним поєднанням дитячого садка з початковою школою були притулки, засновані Товариством денних притулків для дітей робітничого класу. Власники деяких великих підприємств відкривали дитячі садки. Зокрема на заводі Гретера і Криванека (завод «Більшовик»).

Жіночий фребелівський педагогічний інститут здійснював підготовку виховательок дитячих садків.

Насиченим було мистецьке життя Києва. Тут діяли Товариство київських художників і Товариство художників-киян. Щорічно в місті відбувалося більше 10 виставок. Окремі з київських художників були відомі в Європі. Академік живопису Н. Пимоненко брав участь у міжнародних виставках у м. Мюнхені, Парижі, Римі, Лондоні, був членом Товариства мюнхенських художників, Паризької інтернаціональної спілки мистецтв і літератури. В 1909 р. один з варіантів його картини «Гопак» був придбаний Лувром. До групи художників, близьких до художнього об'єднання «Мир искусства» (з 1914 р. – об'єднання «Кольцо»), входив К. Малевич.

З Києвом початку ХХ ст. пов'язані імена Лесі Українки і Олени Пчілки. В 1913 р. з Чернігова сюди приїхав на навчання П. Тичина, що вступив

до Комерційного інституту. В м. Києві написала свої перші вірші Анна Ахматова. В м. Києві жили М. Булгаков, К. Паустовський.

На вечорі «нового мистецтва», що відбувся в 1907 р. в оперному театрі, читали свої вірші О. Блок і А. Бєлий. У 1914 р. в м. Києві виступав В. Маяковський.

В 1907 р. в приміщенні Троїцького народного дому почав працювати перший стаціонарний український театр М. Садовського. Одним із кращих у місті був театр Соловйова. В приміщенні театру Бергоньє у 1913 р. діяв театр мініатюр, а в 1917 р. – Молодий театр Леся Курбаса. На території Всеросійської виставки в театральних павільйонах «Вар'єте», «Мистецтво», «Мозаїка» з оперетами і фарсами виступали вітчизняні і зарубіжні артисти. Популярним центром розваг залишався «Шато-де-Флер».

На початку ХХ ст. в м. Києві набувало популярності кіно. Перші кінострічки, що демонструвались на київських екранах, були переважно французькими. Фірма «Брати Пате» навіть організувала свою київську філію, що продавала фільми і кіноапарати. В 1911 р. в центрі міста було вже 30 «Ілюзіонів», «сінематографів», кінотеатрів. Кіносеанс тривав 25-40 хвилин і складався з невеликих кінострічок різного змісту.

Одна з перших вітчизняних сюжетних стрічок, створених в ательє фотографії на Хрещатику в 1907 р., називалась «Кочубей у в'язниці».

В 1911 р. власник кінотеатру «Експрес» Шанцер створив студію з виробництва хронікальних фільмів. Тут уперше в Російській імперії було створено фільм з використанням повітряної зйомки, виконаної фотографом В. Добржанським з літака П. Нестерова між мм. Києвом, Ніжином, Остром, Козельцем.

У 1912 р. фірма «Тіман і Рейнгард» відкрила на Сирці павільйон для зйомки фільмів, у яких брали участь артисти театрів Садовського і Соловцова. Тут працював відомий режисер Я. Протазанов. Художником-гримером був І. Кавалерідзе, що згодом став відомим скульптором.

У 1914 р. на Лук'янівці була створена кіностудія «Світлотінь», основним напрямом діяльності якої була екранізація літературних творів. Тут поставлені фільми «Прийняті і ображені» за Ф. Достоєвським, «Рабиня розкоші і моди» за «Дамським щастям» Е. Золя та ін.

Київ був одним із центрів розвитку повітроплавання. В 1908 р. в політехнічному інституті почав діяти авіаційний гурток, на основі якого було створене Київське повітроплавальне товариство (1909 р.). Членом товариства був військовий льотчик П. Нестеров, який у 1913 р. вперше у світі виконав над м. Києвом одну з найскладніших фігур вищого пілотажу – «мертву петлю».

Перший політ над м. Києвом було здійснено в 1910 р., членом Одеського аероклубу С. Уточкіним.

Гідролітак типу «літаючий корабель», створений Д. Григоровичем незадовго до першої світової війни, вважався найдосконалішим у світі.

Київським конструктором І. Сікорським (1889 – 1972 рр.) створені перші у світі надпотужні багатомоторні літаки «Русский витязь» та «Илья Муромец». У 1912 р. студент політехнічного інституту І. Сікорський на 2-й міжнародній виставці за літак С-6 був удостоєний Великої золотої медалі, після чого, ще не здобувши диплому інженера, був запрошений на посаду головного конструктора авіаційного відділу Російсько-Балтійського заводу. В тому ж 1912 р. він поставив літак на поплавки, поклавши тим самим початок російській морській авіації. В 1914 р. ним було встановлено серію світових рекордів. І. Сікорський був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня. Для одержання цієї нагороди необхідно було мати 5 орденів, а для молодого авіаконструктора було зроблено виняток. Щоб переконати Державну Думу в доцільності прийняття літаків на озброєння армії, І. Сікорський на своїй машині разом із 5 впливовими депутатами здійснив переліт мм. Петербург – Київ – Петербург. Під час першої світової війни він очолював ескадрилью бомбардувальників. Після революції емігрував за кордон.

Протягом 1909 – 1912 рр. у м. Києві було сконструйовано близько 40 типів літаків.

На рубежі XIX – XX ст. у м. Києві починає розвиватися спорт. Виникають спортивні гуртки, товариства, організуються змагання. В 1899 р. на базі Київського атлетичного гуртка, заснованого в 1895 р., було створене Київське атлетичне товариство, що мало атлетичне і гімнастичне відділення. До його складу входили уславлений борець І. Піддубний, а також артилерійський капітан О. Купрін, що став відомим письменником.

У 1909 р. гімнастичне відділення було перетворене на гімнастичне товариство «Русский сокол», яке відвідувало 650 чоловік, у тому числі 60 жінок. Товариством проводились масові показові виступи (один з них був знятий на плівку і демонструвався у всіх кінематографах міста), організовувались курси викладачів гімнастики. В місті існували й інші спортивні товариства («Спортивний клуб», «Спорт», «Санітас», «Клуб любителів спорту»), представлені різними видами спорту – легкою і важкою атлетикою, гімнастикою, футболом та ін. З футболом кияни познайомились у 1901 р., коли чехи і словаки – службовці заводу Гретера і Криванека – розпочали тренування на Сирецькому полі (нині – територія кіностудії ім. О. Довженка). Перша київська футбольна команда «Юг», що також складалась із чехів, почала виступати в 1904 р. В 1906 р. було створено команду зі студентів київського політехнічного інституту «Політехніки». Невдовзі виникли команди «Славія», «Любителі спорту», «Сокіл», які в 1911 р. об'єднались у футбольну лігу. У 1913 р. до неї входило понад 500 футболістів із 7 клубів. Перший міжміський матч за участю київських футболістів, де їх суперниками були харків'яни, проведено в 1911 р. Незабаром відбулися зустрічі киян з командами мм. Москви, Петербурга, Миколаєва, Курська, Гомеля.

В м. Києві проходила I Всеросійська олімпіада 1913 р., в якій взяли участь близько 580 спортсменів з м. Петербурга, Москви, Варшави, Самари та інших міст. Змагання проводилися з 14 видів спорту. Київські спортсмени успішно виступили і на II (що стала останньою всеросійською) олімпіаді в м. Ризі у червні 1914 р.

В 1917 р. було обрано Українську Центральну Раду (засідання якої проводилися спочатку в будинку по вул. Володимирській, 42, а згодом – у приміщенні Педагогічного музею).

Після жовтневого перевороту 1917 р. в м. Петербурзі звідти перебравось до м. Києва багато людей, серед яких банкіри, підприємці, міністри, генерали, артисти.

8 лютого 1918 р. більшовицькі війська на чолі з Муравйовим при підтримці міських повстанців зайняли м. Київ. Протягом трьох тижнів у місті загинуло понад 5 тисяч чоловік.

1 березня 1918 р. м. Київ був взятий військами Центральної Ради та її союзниками – німцями. З 29 квітня до 14 грудня 1918 р. місто було столицею Української гетьманської держави. В цей період почали діяти українські Академія Наук, Національна бібліотека, гімназія.

7 лютого 1919 р. м. Київ знову перейшов до рук більшовиків. У результаті загинуло ще кілька тисяч киян. У цей період цілодобово працювала ЧК в будинку по вул. Ярославів вал.

7 травня 1919 р. було видано декрет «Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених царям і царським слугам». Натомість на Думській площі було встановлено бюст К. Маркса. На Софійській площі (в 1920 р. – площа Червоних героїв Перекопу) поруч з пам'ятником Б. Хмельницькому з'явився дерев'яний обеліск, присвячений перемозі Жовтневої революції, і бюст В. Леніна. На Караваївській площі встановлено колону на честь вождів революції, на Троїцькій – бюсти Ф. Енгельса і Л. Троцького, на Контрактовій – бюст Р. Люксембург. На перехресті Микільської (Січневого повстання, І.Мазепи) і Московської вулиць з'явився бюст Я. Свердлова. Перед оперним театром зведено пам'ятник К. Лібкнехту, а театрові присвоєно його ім'я. Театр Соловцова став носити ім'я В. Леніна. У приміщенні театру Бергоньє діяв театр Червоної армії, а в кафешантані «Аполло» – клуб Першого комуністичного червоноармійського полку.

30-31 серпня 1919 р. до міста з двох боків майже одночасно увійшли українська (від Поста Волинського) і денікінська (від Дарниці) армії. Під натиском денікінців українські війська відступили до Василькова.

16 грудня 1919 р. місто знову захопили більшовики, хоча вже 7 травня 1920 р. вони були вибиті з м. Києва українською армією і союзними польськими військами.

12 червня 1920 р. місто черговий раз перейшло під владу більшовиків. Чисельність міського населення значно зменшилось – частина його

го була перебита, частина залишила місто. В 1920 р. у м. Києві було 376 тис. жителів.

Київ втратив статус столичного міста. З 1917 по 1934 рр. столицею радянської України був м. Харків.

12 жовтня 1923 р. площа міста розширилась майже удвічі за рахунок включення в межі м. Києва 20 прилеглих населених пунктів: Дарниці, Микільської слобідки, Біличів, Соков та інших передмість.

У 1920-ті роки торгівля втратила свою провідну роль в економіці міста, натомість почала розвиватися промисловість.

У 1920 р. було закрито університет і створено інститут народної освіти, що готував учителів для загальноосвітніх і професійних шкіл. Діяльність університету була відновлена лише в 1933 р.

29 вересня 1926 р. Києво-Печерська Лавра була оголошена Всеукраїнським музейним містечком, метою діяльності якого була атеїстична пропаганда. Його філіалом став Володимирський собор, оголошений антирелігійним музеєм. У приміщенні лютеранської кірхи, побудованої в 1857 р., у 30-ті роки ХХ ст. діяв клуб воєвничих атеїстів.

Конфісковані у церкви і окремих громадян цінності продавались на європейських аукціонах (1920 – 1923 рр., 1928 – 1934 рр.), а на виручені гроші здійснювалась закупівля продовольства, верстатів, машин.

У середині 1930-х років у зв'язку з поверненням м. Києву статусу столиці радянської України було знищено багато церков. Для цього висувались найбезглуздіші причини: наприклад, залізна церква Іоанна Златоуста на Галицькій площі (площа Перемоги) нібито заважала рухові трамваїв. На Печерську під виглядом «соціалістичної реконструкції» були знищені особняки, що мали архітектурну цінність, а на їх місці зведені безликі сірі коробки житлових будинків для урядових чиновників. У 1938 р. було споруджено десятиповерховий будинок Раднаркому УРСР, що на той час був найбільшим у місті. В 1939 р. поруч з Марійським палацом було споруджено будівлю Верховної Ради, що закрила собою палацово-парковий ансамбль з боку вул. Грушевського. Неподалік від цього місця було знищено Олександрівську церкву (тепер на її місці стоїть пам'ятник Н. Ватутіну).

Кілька старих будинків, на сусідній вул. Банковій були надбудовані і об'єднані новим фасадом з ордерним членуванням і карнизом, що підкреслював головний вхід. Тут розміщувався штаб Київського військового округу, пізніше – ЦК КПУ. Сьогодні тут міститься адміністрація президента.

На Подолі зруйновані Богоявленська церква Братського монастиря, церква Успенія Богородиці (Пирогоща).

Наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. комунальне господарство міста не піддавалось реконструкції. Вулиці в багатьох районах залишалися неможливіми, слабо освітленими в нічний час. Зношеними і перевантаженими були водопровід і електромережа. Міській транспорт не

забезпечував потреб пасажирів. Не було постійного транспортного зв'язку з Чоколівкою, Шулявкою, Дарницею. Тільки з поверненням м. Києву статусу столичного міста питанням його розвитку стали приділяти увагу. В 1935 р. було створено спеціальну комісію, в компетенцію якої входили питання розширення житлового будівництва, спорудження таких об'єктів, як новий водопровід, нові трамвайні і тролейбусні лінії, набережної р. Дніпра, стадіонів, Центрального універмагу, адміністративних будинків тощо.

В 1927 р. розпочалось будівництво найбільшої в Радянському Союзі кінофабрики (з 1936 р. – Київська кіностудія художніх фільмів) площею понад 20 га. З кінця 1926 р. існував мультиплікаційний кабінет. З кінця 1939 р. діє Київська студія хронікально-документальних фільмів.

В 1933 р. почав діяти аеропорт, було відкрито регулярний поштово-пасажирський рух на повітряній лінії Київ-Харків. Незабаром з'явилися і нові лінії.

В 1936 р. по Хрещатику був пущений перший тролейбус.

В 1936 р. був споруджений стадіон «Динамо», а в наступному році розпочалось будівництво республіканського стадіону.

В 1937 – 1938 рр. побудовано гранітну набережну довжиною 3 км з широкими кам'яними сходами і масивними парапетами з граніту і чавуна.

У 1939 р. стала до ладу система центрального опалення будинків.

Значних руйнувань зазнало місто під час Великої Вітчизняної війни. З наближенням ворожих військ почали вивозити у східні райони країни устаткування промислових підприємств та інші матеріально-культурні цінності. Люди працювали цілодобово, протягом кількох днів, а то й тижнів не виходячи з цехів підприємств. До вересня 1941 р. було евакуйовано 197 великих підприємств, 32 вищих і середніх навчальних заклади, ряд науково-дослідних інститутів. З м. Києва виїхало 335 тис. чоловік із загального числа 846 тис.

Оборона м. Києва тривала 71 день. 19 вересня 1941 р. радянська армія залишила місто. Фашистська окупація продовжувалася 778 днів.

24 вересня 1941 р. деякі житлові будинки і будівлі громадського призначення були підірвані мінами, закладеними радянськими підпільниками. Величезна пожежа охопила Хрещатик і прилеглі вулиці, знищивши довкола майже всі будинки. В листопаді 1941 р. був зруйнований Успенський собор у Лаврі. Залишаючи місто, радянські війська знищили всі мости через р. Дніпро, електростанції, залізничні віадуки.

Після окупації м. Києва німцями було зроблено спробу відродити українське життя. Проте взимку 1941 – 1942 рр. цей рух був придушений. Уже в 1941 р. німці розстріляли близько 100 тис. чоловік, серед яких було чимало українських націоналістів.

Німецька окупація Києва тривала більше двох років. Залишаючи місто, німці спалили багато будівель, у тому числі будинок університету, зруй-

нували мости, вивезли музейні і бібліотечні зібрання, інше цінне майно.

За роки війни було зруйновано 940 державних і громадських будівель, 1742 комунальних і 3,6 тис. приватних житлових будинків загальною площею понад 2,5 тис. м², тобто майже половина довоєнного житлового фонду міста.

Після звільнення м. Києва в листопаді 1943 р. населення міста складало 305 тис. чоловік (проти 846 тис. у 1939 р.).

В основному м. Київ був відбудований до початку 1950-х років. У 1948 р. в квартири киян було підведено газ. У 1951 р. в місті став до ладу телевізійний центр. У 1960 р. здано першу чергу (п'ять станцій) київського метрополітену, від «Вокзальної» до «Дніпра», довжиною 5,2 км. У 1961 р., вперше у країні, в м. Києві було створено бюро добрих послуг (з 1966 р. – фірма побутових послуг «Світанок»). Згодом такі фірми відкрились у мм. Москві, Ленінграді. В 1967 р. відкрився найбільший в Україні торговельний заклад – універмаг «Україна». В 1970-ті роки збудовані готелі «Либідь», «Славутич», «Київ», у 1980-ті – «Київська Русь», «Хрещатик», «Салют».

У 70-ті роки ХХ ст. розпочато забудову Борщагівки, Воскресенки, Оболоні, Русанівки, Березняків, Теремків, у 80-ті – Вигурівщини, Троєщини, Новобіличів, Харківського масиву, в 90-ті – Осокорків, Позняків та інших районів.

Екскурсійні бюро і культурні установи столиці здатні забезпечити щорічне обслуговування більше як 2 млн. чоловік. В м. Києві діють понад 30 театрів, цирк, Національна філармонія, палац «Україна», Міжнародний центр культури і мистецтв. Також у м. Києві діє 35 музеїв, що мають 21 філіал і відділ і володіють фондами, які перевищують 900 тис. одиниць зберігання. Найвідоміші серед них – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (заснований 1926 р.), Національний заповідник «Софія Київська» (заснований 1934 р.) з філіалами – музеями «Золоті ворота», «Кирилівська церква», «Андріївська церква».

Національний музей історії і Національний художній музей належать до числа найстаріших в Україні і діють з моменту заснування в 1899 р. міського музею старожитностей і мистецтв, який у 1936 р. було поділено на два окремих музеї.

Зібрання історичного музею налічує понад 600 тис. експонатів – від археологічних знахідок, що відносяться до первісного суспільства, предметів матеріальної трипільської культури, скіфських і ранньослов'янських племен, пам'яток періоду Київської Русі до матеріалів кінця ХХ ст.

Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії, створений у 1963 р. В ньому зберігаються і експонуються художні вироби з дорогоцінних металів і коштовного каміння, що дозволяють простежити історію ювелірного мистецтва упродовж майже трьох

тисячоліть і включають шедеври світового значення. Такою є, зокрема, пектораль із кургану Товста могила (друга половина IV ст. до н.е.). Значну історичну і художню цінність має колекція єврейського культового срібла (XVIII – XX ст.).

Зібрання Художнього музею налічує понад 20 тис. творів мистецтва. В його експозиції досить широко представлений український іконопис, де однією з найстаріших є ікона «Святий Георгій з житієм» (XII ст.). Тут експонуються також картини відомих живописців – М. Пимоненка, О. Мурашка, К. Малевича, А. Маневича та ін.

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» заснований у 1974 р. Він включає споруду власне музею, над якою підноситься монумент висотою 62 м, а також скульптурну галерею на честь героїв фронту і тилу, «Вогонь Слави» (чаша діаметром 16 м), алею міст-героїв і виставку військової техніки.

Музей історії міста Києва відкрито у 1982 р. у Кловському палаці, що є пам'яткою архітектури XVIII ст. Його відділ, Літературно-меморіальний музей М. Булгакова, функціонує з 1991 р. у відреставрованому будинку, в якому в період між 1906 і 1919 рр. наїздами жив відомий письменник. Саме тут відбувається дія роману «Біла гвардія» і п'єси «Дні Турбіних». Основу експозиції склали особисті речі письменника, подаровані музею його рідними та колекціонерами.

Музей російського мистецтва заснований у 1922 р. як картинна галерея, в якій експонувалися твори з приватних зібрань. Музей розміщений в особняку відомого цукрозаводчика і мецената Ф. Терещенка. Його фонди складають 12 тис. творів живопису, графіки, скульптури, прикладного мистецтва, датованих у межах історичного відрізка від часів Київської Русі до наших днів. Тут, зокрема, зберігається одна з найдавніших пам'яток вітчизняного іконопису – ікона «Борис і Гліб» (XII ст.). В музеї представлені картини І. Айвазовського, В. Боровиковського, В. Верещагіна, М. Врубеля, М. Ге, О. Корейського, І. Крамського, Б. Кустодієва, Д. Левицького, В. Перова, М. Реріха, І. Рєпіна, В. Тропініна, І. Шишкіна, скульптурні твори В. Мухіної та ін.

Київський музей Т.Г. Шевченка заснований відразу після звільнення м. Києва від німецької окупації в 1943 р. Він розмістився в іншому особняку сім'ї Терещенків і налічує близько 70 тис. експонатів, що висвітлюють життєвий і творчий шлях поета і художника. Тут зібраний майже весь його живописний доробок, а також прижиттєві видання його поетичних творів, архівні документи. Музей має філіал – літературно-меморіальний будинок-музей (пров. Шевченка, 8-а) – і відділ – меморіальний будинок Т. Шевченка (вул. Вишгородська, 5).

Музей видатних діячів української культури (створений у 1987 р.) об'єднує 4 меморіальні будинки-музеї, пов'язані з іменами Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького. Тут представлено понад

40 тис. експонатів, що містять біографічні свідчення або знаменують віхи їх творчого шляху.

Музей народної архітектури і побуту України заснований у 1969 р. Він розмістився на площі у 150 га, де в мальовничі ландшафти природно вписуються понад 300 пам'яток народного зодчества. В експозиції – предмети побуту, знаряддя праці, одяг, зразки прикладного мистецтва загальним числом близько 80 тис. одиниць. Експозиція музею згрупована у відповідності з історико-етнографічним поділом: Середня Наддніпрянина, Південь, Полтавщина, Слобожанщина, Полісся, Поділля, Карпати.

ЛЕКЦІЯ 10. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

План

10.1 Туристичні ресурси історичної Київщини.

10.2 Київська область.

10.3 Черкаська область.

Назва «Правобережна Україна» бере свій початок від поділу українських земель у XVII ст. між Росією і Польщею. Після включення регіону наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії він називався Південно-Західним краєм.

Правобережна Україна включає такі історико-географічні краї, як Київщина, Волинь і Поділля.

10.1 Туристичні ресурси історичної Київщини

Історична Київщина охоплює територію сучасних Київської і Черкаської областей і входить до Придніпровського рекреаційного району Дніпровсько-Дністровського рекреаційного регіону.

В IX – XI ст. правобережжя р. Дніпра від р. Прип'яті на півночі до р. Рось і верхів'їв р. Південного Бугу па півдні, Случі і Горині на заході мало назву Київської землі. З XII по XV ст. це територія Київського князівства. В результаті подальших політико-адміністративних перетворень ці землі здобувають статус воєводства, полків Київського, Черкаського та інших, намісництва, губернії, округ Київської, Черкаської та ін. В радянський період на цій території створені Київська і Черкаська області.

Київщина історично склалася як політичне ядро України. Перші поселення з'явилися тут ще в епоху палеоліту. Саме ці землі стали центром Давньоруської держави. Після розпаду її наприкінці XI ст. на окремі державні утворення Київське князівство зберігало свою силу і могутність до самої татаро-монгольської навали. В середині XIV ст. Київщина увійшла до складу Литовської Русі. З 1470 р. цій території надано статус воєводства.

Люблінська унія поклала початок активному переселенню на київські землі польської шляхти. В результаті ревізії так званих «пустих» земель, тобто таких, що не перебували в феодальному володінні, поляки одержали грамоти на володіння ними. Подвійне пригноблення, феодальне і національне, стало причиною зростання визвольного руху, очоленого козаками. Повстання проти польського гніту під проводом К. Косинського (1591 – 1593 рр.) розпочалося нападом на Білоцерківську фортецю і охопило Київщину і Волинь. Це був рух, що переріс у Визвольну війну українського народу. Одна з вирішальних її битв відбулася під Корсунем в урочищі Горохова Діброва, 16 (26) травня 1648 р., в якій армія Б. Хмельницького здобула блискучу перемогу.

На той час саме тут, на Київщині, були гетьманські столиці Суботів і Чигирин.

Середня і південна Київщина майже обезлюдніли внаслідок подій Руїни. Польща всіляко намагалась повернути собі владу над цими землями. Король Ян Собеський універсалом від 1684 р. відновив на Правобережжі козацтво. Сеймом у 1685 р. були підтверджені козацькі права і привілеї. Правобережна Україна почала інтенсивно заселятися. Були створені Богуславський, Корсунський, Фастівський полки. Успішність колонізації пов'язана, зокрема, з ім'ям Семен Палія.

Після підписання миру з турками (1699 р.) і повернення під владу Польщі Правобережної України польським сеймом були скасовані усі рішення стосовно козацьких прав і привілеїв. В результаті спалахнуло козацьке повстання, що здобуло назву Паліївщини. Центром подій знову стала головна польська фортеця на Київщині – Біла Церква. На підкріплення полякам проти правобережних козаків виступили лівобережні козацькі полки на чолі з І. Мазепою, які окупували Київщину і Волинь (1704 – 1711 рр.).

В результаті двох останніх поділів Польщі Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. була приєднана до Росії.

10.2 Київська область

Київська область розташована на Півночі України в басейні середньої течії р. Дніпра, в межах лісової і лісостепової географічних зон. Площа її становить 28,1 тис. км² (близько 4,8 % території країни). Річки, що пересікають сучасну Київщину, належать до басейну р. Дніпра, який тече в межах області на протязі 246 км. Всього в області 177 річок, серед яких – Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Стугна, Рось. На її території 55 водосховищ (найбільші з них Київське, більша частина Канівського), 2383 ставки. Річкові заплави утворюють понад 750 невеликих озер.

В області налічується 85 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. дендрологічний парк Олександрія і пам'ятки садово-паркового мистецтва – Згурівський і Кагарлицький парки.

Сприятливі кліматичні умови, наявність численних водних об'єктів визначають роль Київської області як важливого рекреаційного регіону, де функціонують санаторії, будинки і бази відпочинку, дитячі табори. Серед курортів найважливіші – Біла Церква, Ворзель, Ірпінь, Конча-Заспа, Миронівка. Рекреаційно-оздоровче значення мають також курортні місцевості – Піритове, Лютіж, Клавдієво-Тарасове, Буча. В області є 30 готелів.

Крім того, в області функціонують 16 музеїв, у тому числі три заповідники – історико-етнографічний «Переяслав», музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.» у с. Нові Петрівці, історико-культурний заповідник у місті Вишгороді.

Цікавий і цінний матеріал зібраний у Білоцерківському і Фастівському краєзнавчих, Яготинському історичному музеях. У с. Мар'янівка створено музей-садиба видатного співака І. Козловського.

211 нерухомих пам'яток області внесено до Державного реєстру національного культурного надбання. Багато населених пунктів Київщини мають давню історію, насичену подіями.

Біла Церква є спадкоємницею міста Юріїв, заснованого Ярославом Мудрим у 1032 р. В 1050 р. було збудовано Георгіївську церкву. Серед археологічних пам'яток міста – городище XI – XIII ст.

Фортеця неодноразово зруйновувалась і відбудовувалась. Після татаро-монгольської навали вона довгий час лежала в руїнах. У XIV ст. починається відродження міста. Перша документальна згадка про його нову назву – Біла Церква, пов'язану можливо з руїнами давньої церкви, датується 1331 р. У середині XVI ст. воєводою Ф. Пронським тут побудований замок. Стимулюючи заселення цього важливого опорного пункту боротьби з татарами, польські королі надають міщанам пільги, звільнивши їх від податків. Натомість на них покладаються витрати на утримання замку і обов'язок польової варти. В 1589 р. місто здобуло Магдебурзьке право.

В період Паліївщини Біла Церква була фактично другою столицею Гетьманщини (1704 – 1711 рр.). У 1706 р. І. Мазепою та К. Мокієвським тут закладено Миколаївську церкву, що збереглася до наших часів.

У 1774 р. Біла Церква була подарована королем Станіславом Августом Понятовським коронному гетьману Польщі Ф. Браницькому. В 1793 – 1799 рр. Олександра Браницька на місці діброви на лівому березі р. Рось заклала ландшафтний парк, який здобув назву «Олександрія». Він створений за проектом і під безпосереднім керівництвом італійця Д. Ботані. В паркових композиціях природні пейзажі органічно поєднуються з архітектурними спорудами – павільйонами, альтанками, колонадами, містками, побудованими в романтичному стилі. Деякі з них збереглися до наших днів. Це – колонада «Відлуння», «колона чалі», водоспад «Руїни», а також інші численні ставки з водоспадами, каскадами і фонтанами. Флора парку представлена місцевими та екзотичними видами.

На кошти Браницьких протягом XVIII – XIX ст. споруджені зимовий і літній палаци, будинок дворіського зібрання, торговельні ряди (Гостиний двір із 85 крамницями), поштова станція, костьол Св. Іоанна Предтечі на Замковій горі (1789 – 1812 рр.), Преображенський собор (1833 – 1839 рр.), церква Св. Марії-Магдалини (1843 р.). Все це приваблює туристів.

Перша письмова згадка про Білогородку (колишній Білгород), володіння князя Володимира, датована 980 роком. Вона була однією з найбільш укріплених фортець у руських землях і входила до числа найбільших міст, перевищивши за чисельністю населення м. Чернігів, Переяслав, Рязань. Могутня фортеця, розміщена на підступах до столиці, не раз

вирішувала долю Києва в битвах з ворогом. Після татаро-монгольської навали втратила своє колишнє значення і перетворилася на село. Від давнього Білгорода залишилось велике городище, що охороняється як археологічна пам'ятка.

Васильків заснований Володимиром у 988 р. і названий на честь Св. Василія. Першу згадку про Василів містить літопис 996 р. у зв'язку з описом битви з печенігами, в якій князь Володимир зазнав поразки. Він дав обітницю побудувати церкву, якщо врятується. Через рік у Василеві була зведена Преображенська церква, яка, на жаль, не збереглася. В 1157 р. місто було перейменовано у зв'язку із зміною володаря, яким став син Юрія Долгорукого князь Василько.

Історики висловлюють припущення, що у Василькові народився Феодосій Печерський (близько 1036 – 1074 рр.). У 1756 – 1758 рр. С. Ковнір спорудив у місті Собор Св. Антонія і Феодосія.

Вишгород був одним із найбільших і найважливіших за своїм політико-економічним значенням міст Київської Русі. Він уперше згадується в літописах від 946 р. як «Ольжин град», резиденція київської княгині Ольги. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний називає Вишгород у ряду таких руських міст, як Київ, Чернігів, Новгород, Псков. У період між 946 і 1314 рр. літописи 38 разів згадують місто у зв'язку з різними політичними подіями.

У Вишгороді в 1054 р. помер Ярослав Мудрий, похований у Борисоглібському соборі (пізніше його прах був перенесений у м. Київ до Софійського собору).

До найстаріших міст Київської області належить Переяслав-Хмельницький (до 1943 р. – Переяслав). Його назва вперше письмово зафіксована в договорі між Руссю і Візантією від 907 р. Там він згадується в числі трьох найбільших міст-фортець Київської держави. У XI – XII ст. Переяслав був столицею великого князівства, що межувало на півночі і заході з Чернігівським і Київським князівствами, очолюваного в різний час Володимиром Мономахом, Юрієм Долгоруким.

У ході археологічних розкопок на території міста виявлено Переяславський дитинець, оточений валами (висотою 17-18 і шириною – 18 м) і кріпосними ровами. Знайдено також залишки кількох церков (зокрема, храму Св. Михаїла), князівських палаців й помешкань простого люду.

У XVII – XVIII ст. місто було центром Переяславського полку. В цей період (1646 – 1666 рр.) було збудовано церкву Св. Михаїла, що збереглася до наших днів. Споруджено також ансамбль Вознесенського монастиря, від якого уцілило Вознесенський собор (1695 – 1700 рр.), побудований на кошти І. Мазепи, колегіум (1753 – 1757 рр.) і дзвіниця (1760-ті рр.). Збереглось також Борисоглібська церква, споруджена в 1839 р. В колегіумі, відкритому в Переяславі в 1738 р., викладав Г. Сковорода. В місто двічі приїздив Т. Шевченко, і в один із цих приїздів ним був написаний «Заповіт».

У Переяславі-Хмельницькому діє національний історико-етнографічний заповідник, до складу якого входять Музей народної архітектури і побуту і Музей Трипільської культури (в с. Халеп'я). Функціонують також історичний і кілька меморіальних музеїв – Г. Сковороди, Т. Шевченка, Шолом Алейхема та ін.

Період заснування і походження назви міста Фастів не встановлено. Перша документальна згадка про нього відноситься до 1390 р.

У XVI ст. Андрій Івашенцевич-Макаревич, що володів фастівськими землями (головний його маєток був розташований у Макарові), заповів Фастів київському біскупу (римо-католицькому єпископу). Відтоді Фастів перетворився на офіційну резиденцію єпископів. Тут було засновано католицьку друкарню, побудовано костьол. У місті діяли єзуїтський колегіум (1612 р.), монастир бернардинців (1638 р.).

Внаслідок подій Визвольної війни і Руїни містечко було спустошене. Відродження в ньому економічного і політичного життя наприкінці XVII ст. пов'язане з ім'ям Семена Палія.

Після Паліївщини місто знов спорожніло, і для заохочення переселенців польський уряд впровадив для них ряд пільг.

У місті збереглися Покровська церква (1779 – 1781 рр.) і Костьол (1903 – 1911 рр.).

У селі Пархомівка в 1903 – 1906 рр. була споруджена Покровська церква, мозаїка якої виконана за ескізами М. Реріха.

10.3 Черкаська область

Черкаська область розташована в центральній частині України. Її площа – 20,9 тис. км² (3,4 % території країни).

Черкащина лежить у лісостеповій зоні. Тут зберігся останній великий суцільний лісовий масив українського лісостепу площею 40 тис. га – реліктовий Черкаський бір, що є пам'яткою природи. Його територія включає заповідник «Мошногір'я». Всього в області налічується 381 територія і об'єкт природно-заповідного фонду, в т.ч. Канівський заповідник, дендропарк Софіївка, Черкаський зоопарк, а також 6 парків, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва (в місті Корсунь-Шевченківському, Тальному, Кам'янці, в с. Козацькому, Великій Буримці, Синицях).

У Канівському заповіднику, розташованому неподалік від м. Канева, природні об'єкти поєднуються з пам'ятками історії, археології, геології, палеонтології.

В області досить густа річкова мережа, яку складає 181 річка. Тут також понад 650 заплавних озер і ставків, 33 водосховища. Найважливішою водною артерією є р. Дніпро, в який у межах області вливаються притоки рр. Рось, Вільшанка, Тясмин та ін. Річки, що пересікають західну частину Черкащини – Гірський Тікич і Гнилий Тікич, – належать до басейну р. Південного Бугу.

Рекреаційні ресурси області визначаються м'яким кліматом, мальовничими пейзажами на прирічкових ділянках, наявністю радонових і гідрокарбонатних натрієво-магнієво-кальцієвих вод. Основні курортні місцевості – Прохорівка і Сокирна. В області діють 27 готелів.

На Черкащині 25 музеїв, серед яких 6 історико-культурних заповідників:

- національний заповідник «Чигирин»;
- Шевченківський національний заповідник у м. Каневі;
- історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському;
- історико-культурний заповідник «Трахтемирів»;
- історико-культурний заповідник у м. Кам'янка;
- історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка».

В с. Моринці 9 березня 1814 р. народився Тарас Шевченко. Його дитинство пов'язане з сусідньою Кирилівкою (нині Шевченкове).

Т. Шевченко похований у м. Каневі на Чернечій горі, де в XVI ст. оселялися доживати віку літні запорожці, що вже не могли брати участі в походах. Вони знаходили притулок у монастирі, спаленому в 1678 р.

Місто Канів розташований на горах (Княжій, Московці, Пипенківій). Тут ще в епоху бронзи існувало поселення. Одні дослідники виводять його назву від слова «канюка» (хижий птах), інші обстоюють її татарське походження («ханський перевіз», «місто крові»). Перша літописна згадка про Канів датується 1144 р., до якого відноситься спорудження київським князем Всеволодом церкви Св. Георгія (пізніше вона була перейменована на Успенський собор). На початку XIX ст. храм був перебудований у стилі класицизму.

У м. Каневі функціонує музей відомого дитячого письменника Аркадія Гайдара, який перебував у партизанському загоні, що діяв у цих місцях, і в 1941 р. не повернувся з розвідки.

Місто Корсунь-Шевченківський (до 1944 р. – Корсунь) виросло на місці давнього поселення, що належало до трипільської культури (IV – III тис. до н.е.). Поблизу виявлені також сліди скіфської присутності. Збереглися залишки давньої фортеці, спорудженої близько 1032 р. Ярославом Мудрим. Неподалік від міста розташовані так звані «змієві вали».

Польський король Стефан Баторій з метою забезпечення своїх володінь від татарсько-турецьких набігів наказав у 1580 р. збудувати в м. Корсуні укріплений замок і надав корсунцям значні привілеї.

З 1780 р. м. Корсунем володів небіж польського короля Станіслава Понятовського. В його правління зведено палац у романтичному стилі з елементами неоготики, оточений парком. Збереглися в'їзні ворота, флігель, «швейцарський» будинок. Сьогодні це один із кращих садибно-паркових ансамблів в Україні, відомий під назвою садиби Лопухіних.

На початку XVII ст. втікачами з Поділля, північних районів Київщини, Полтавщини на кам'янистих берегах р. Тясмина засноване місто Кам'янка. Наприкінці XVIII ст. маєток у Кам'янці був придбаний князем Г. Потьомкіним, який подарував його своїй небозі К. Самойловій, дружині Л. Давидова – героя війни 1812 р., декабриста, засудженого до 20 років каторжних робіт, що помер у сибірському засланні. В 1820 – 1822 рр. садибу відвідав О. Пушкін.

Син Давидових був одружений із рідною сестрою П. Чайковського, який, протягом майже 30 років приїздив на відпочинок у м. Кам'янку. Він писав: «Я знайшов у Кам'янці ті відчуття миру в душі, яких марно шукав у Москві та Петербурзі». Тут і в сусідньому с. Вербівка він працював над створенням опер «Мазепа», «Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», балетів «Лебедине озеро», «Спляча красуня». Тут ним написано 2 симфонії, 2 фортепіанних концерти, п'єса «Пори року» та ін. Всього під час перебування в Україні він частково або повністю написав 30 творів. З ім'ям П. Чайковського пов'язані також Низи і Тростянець на Сумщині, Браїлів на Поділлі, Копилів у Київській області. У Кам'янці в «Зеленому будиночку» на території садиби Давидових створено літературно-меморіальний музей О. Пушкіна і П. Чайковського.

Село Суботів виникло на місці поселення епохи бронзи. Перша письмова згадка про нього відноситься до початку XVII ст. і пов'язана з козацьким сотником Михайлом Хмельницьким, що служив при дворі коронного гетьмана С. Жолкевського на Львівщині, а пізніше перейшов на службу до Я. Даниловича. Після призначення Даниловича корсунським, а потім чигиринським старостою М. Хмельницький разом з ним переїхав до Чигирини. Тут на виділеній для нього землі він заклав хутір, що сьогодні має назву Суботова.

В селі за бажанням Богдана Хмельницького в 1653 р. збудована Іллінська церква у стилі українського бароко. Тут у 1657 р. гетьман був похований, на виконання його заповіту. В 1664 р. Суботів був спустошений поляками, які поглумилися над прахом Б. Хмельницького та його сина Тимоша.

Чигирин – давній козацький осередок, одна з гетьманських столиць. У 1655 р. Павло Алеппський записав своє враження від Чигирини: «Міська фортеця не має собі рівної по всій країні козаків».

Занепад Чигирини почався після смерті Б. Хмельницького.

Перша згадка про м. Умань відноситься до 1609 р. Але місто виросло на місці давніх поселень, що належали до трипільської культури. З 1648 р. Умань – центр Уманського полку. Вона була однією з наймогутніших фортець в Україні. Під час Руїни в 1686 р. місто було дощенту зруйноване.

З 1726 р. Уманню володіли магнати Потоцькі. Для охорони своїх володінь вони відбудували фортецю, утримуючи там полк надвірних козаків.

У 1796 р. за розпорядженням графа С. Потоцького в урочищі Кам'янка був закладений парк, названий на честь його дружини Софії.

В основі архітектурних композицій парку – сюжети давньогрецької міфології. Детально продумана система гідроспоруд, серед яких – цілий ряд ставків, розташованих у різних рівнях, водоспади, шлюзи, каскади, фонтани і т.п. В парку створені ландшафти з використанням природного каменю. Це нагромадження величезних кам'яних брил (Долина велетів), мальовничі скелі з вирубаними в них печерами і гротами, кам'яні розсипи (Критський лабіринт) та ін.

В 1832 р. м. Умань разом з усіма іншими маєтками Потоцьких була конфіскована за активну участь їх власників у польському повстанні. Парк «Софіївка» був перейменований на Царицин сад. Будівництво на території парку продовжувалося. В 1852 р. споруджені вхідні ворота, в 1844 р. – павільйон флори, в 1852 р. – рожевий павільйон на острові Коханя, в 1841 р. – Китайська альтанка та ін.

У 1929 р. парку надано статус заповідника, який був переданий у відання Національної академії наук України.

Сьогодні м. Умань є центром прощі хасидів, які щорічно приїздять із різних країн світу до могили цадика Нахмана.

В місті Тальне зберігся мисливський замок, споруджений у 1896 – 1903 рр. за зразком французьких замків епохи Ренесансу. В замку розміщується музей історії хліборобства. На території міста виявлено сліди великого давнього поселення землеробів, вік якого визначається майже 6 тис. років.

В місті Городище народилися Семен і Петро Гулаки-Артемівські, на їх честь створено меморіальний музей.

Варто відмітити, що 312 нерухомих пам'яток Черкащини внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

ЛЕКЦІЯ 11. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

План

11.1 Туристичні ресурси Чернігівської області.

11.2 Туристичні ресурси Полтавщини.

11.1 Туристичні ресурси Чернігівської області

Чернігівщина розташована на півночі України на лівому березі р. Дніпра, в басейні р. Десни, в зоні Чернігівського Полісся. Площа області – 32,9 тис. км² (5,3 % території України). Чернігівщину пересікають 196 річок, серед яких головними є рр. Дніпро, Десна, Сейм. У Чернігівській області налічується 528 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. Тростянецький і Сокиринський парки.

Тростянецький дендропарк розташований на сході Чернігівщини в селі Тростянець Ічнянського району (ще два містечка з однойменною назвою є в Сумській і Вінницькій областях). Перша документальна згадка про Тростянець відноситься до 1549 р. Хутір Крячів біля Тростянця в 1820 р. був куплений Іваном Скоропадським, що походив із гетьманського роду. З 1833 р. розпочато будівництво палацу, закладено парк, що має славу одного з найкращих у Європі. Тростянецький дендропарк створений на безлісній рівнині, якщо в балці не рахувати невеликої діброви посеред степу під назвою Богівщина. З цього місця й бере початок парк. На відведеній для цього території було викопано 4 ставки, навколо яких насажені листяні породи дерев – тополя, клен, липа, дуб, береза, а також хвойні – ялина, сосна. Значну частину території парку займають штучні ставки загальною площею водного дзеркала 10 га.

З 1858 р. увага зосереджена на формуванні штучного рельєфу, на зразок того, який І. Скоропадському довелося бачити у французьких парках. 28 років знадобилося для створення гірського саду на насипних пагорбах заввишки 30-35 м у північно-східній частині парку – так званих «швейцарських Альп».

У парку були споруджені загати, греблі, мости. Його прикрашали скульптури міфічних героїв і богів, альтанки. У 1886 р. в парку налічувалось понад 620 порід дерев і чагарників. Нині в дендрологічній колекції парку ця цифра сягає 1700. Крім місцевої флори, в парку прижились переселенці з інших географічних зон континентів: плакуча ялина, посаджена над могилою І. Скоропадського, коркове, кавове, оцтове та інші рідкісні породи дерев. У 1940 р. Тростянецький парк оголошено державним заповідником. У палаці Скоропадських була картинна галерея, що складалась переважно з полотен із краєвидами України.

Ще один знаменитий парк Чернігівщини – Сокиринський. Перша згадка про село Сокиринці відноситься до 1092 р. В 1716 р. селом володів прилуцький полковник Гнат Галаган. Його онук Павло в 1829 р. збудував

новий будинок, а навколишній ліс упорядкував у стилі англійського парку. Сокиринський палац критими переходами з'єднується з флігелями. Ворота з огорожею, службові приміщення, господарчі двори, оранжерея входять до єдиного на Лівобережжі комплексу подібного типу. Г.Галаган цікавився етнографією рідного краю. В 60 кімнатах сокиринського палацу містилась унікальна колекція старовинних предметів, творів українського і світового живопису.

З 1823 р. почалось формування ландшафту Сокиринського парку, в який гармонійно вписувались паркові споруди: дві альтанки (збереглась одна з них – ротонда), церква із дзвіницею, каплиця, колодязь, греблі, містки (Красний і Готичний), скульптури.

Садиба уціліла, але в ній довгий час функціонувало сільське професійно-технічне училище, що спеціалізувалось на підготовці переважно механізаторів. Це супроводжувалось господарською забудовою, виникненням безсистемних насаджень, що порушувало архітектурну цілісність і об'ємно-просторову композицію парку.

Все нові палацово-паркові ансамблі створювались на Чернігівщині, так само як і по всій Україні, протягом другої половини XVIII – на початку XIX ст. їх власники збирали цінні наукові колекції, засновували картинні галереї, бібліотеки. Сформувався феномен садибної культури на базі культури різних верств населення (аристократії, помісного дворянства, шляхти, козацької старшини) та елементів народної культури. Палацово-парковий комплекс зберігся також у Качанівці, яка знаходиться в Ічнянському районі. Вона була власністю співака Федора Коченовського. З 1770 р. село переходить у володіння графа П. Румянцева-Задунайського, генерал-фельдмаршала, за наказом якого розпочато будівництво палацу і закладення парку.

В 1824 р. господарями Качанівки стали Тарновські. Цей рід походить від козацької старшини. Перший із Тарновських, Григорій Степанович, створив театр, зібрав колекцію живопису, в якій були полотна І. Айвазовського, К. Брюллова, А. Ван-Дейка, О. Іванова, О. Кіпренського та ін. Його гостями були М. Глінка, С. Гулак-Артемівський та інші видатні діячі культури. Г. Тарновський поклав початок збиранню автографів. У сімейному альбомі Тарновських, що нині зберігається в Чернігівському історичному музеї, на його 37 сторінках налічується 604 автографи.

В Качанівці М. Гоголь уперше читав перед поважним зібранням «Тараса Бульбу», «Одруження».

Перше виконання Увертюри і окремих частин опери М. Глінки «Руслан і Людмила» теж відбулось у Качанівці, де вони були зіграні садибним оркестром.

У Качанівці побували М. Костомаров, М. Максимович, Марко Вовчок, І. Репін, М. Врубель, Д. Яворницький і багато інших діячів вітчизняної і світової культури.

Неодноразово бував у Качанівці Тарас Шевченко. Господарями садиби були збережені малюнки, картини, вірші поета після його арешту. Пізніше вони лягли в основу Шевченкіани Василя Тарновського (молодшого), при якому Качанівка досягла свого найвищого розквіту.

У «Лицарському залі» качанівської садиби була створена галерея портретів українських гетьманів, серед яких і портрет І. Мазепи. Більшість експонатів цієї галереї не збереглося. В. Тарновський володів унікальною колекцією козацьких атрибутів, що налічувала близько 1 тис. експонатів: шаблі, хоругви, літаври і навіть гетьманська булава І. Мазепи. Зібрання українських старожитностей зацікавило І. Рєпіна, який у 1880 р. разом із В. Серовим приїхав до Качанівки з метою зробити ескізи до картини «Запорожці».

В 1898 р. міркування матеріального порядку змусили В. Тарновського продати Качанівку. Сам він перевіз свою колекцію до м. Києва і невдовзі помер. В. Тарновський був похований на Аскольдовій могилі, а пізніше його прах був перенесений на Звіринецьке кладовище. Своє зібрання він заповів Чернігівському українському земству, яке в 1902 р. відкрило в Чернігові музей українських старожитностей імені В. Тарновського. Сьогодні колекція не є цілісним зібранням: її експонати входять до 7 розрізнених експозицій.

Новий власник Качанівки, П. Харитоненко, подарував маєток своїй дочці, яка разом зі своїм чоловіком М. Олівою цікавилась мистецтвом. У коло спілкування подружжя входили О. Бенуа, В. Серов, К. Сомов та інші художники, які бували в їх петербурзькому домі. В 1915 р. Качанівку відвідав Петров-Водкін і був від неї у захваті.

Качанівський парк за всіма параметрами витриманий у європейських традиціях садово-паркового мистецтва. Тут є алеї, складна система доріг і стежок, «давні» руїни, галявини, пагорби, озера, острови, мости, скульптури, альтанки і т. ін.

У качанівській садибі в різний час розміщувались дитячий будинок, кліматичний санаторій, евакогоспіталь, туберкульозний санаторій. Пам'ятка зазнала значних руйнувань, що заторкнули не лише дім, а й парк, який перетворився на суцільні лісові хащі. Не збереглися зимовий сад, картинна галерея, скульптури, посуд, меблі. Зруйновані інтер'єри палацу.

В 1981 р. Качанівку оголошено історико-культурним заповідником, розпочалися реставраційні роботи.

Найдавніші поселення людини на території Чернігівщини виникли в епоху палеоліту (близько 100 тис. років тому).

Сучасна Чернігівщина була периферійним регіоном державного утворення, етнічне ядро якого становили іраномовні скіфи (VII – VI ст. до н.е.). Скіфські кургани і городища виявлені в Бахмацькому, Ніжинському та інших районах області.

У II – V ст. басейн р. Десни та її притоків – Сейму, Снову, Остра – населяли ранні слов'яни, що в літописних джерелах іменуються сіверянами.

З IX ст. край перебував під владою київських князів. Міжусобна боротьба між князями-братами Мстиславом і Ярославом завершилась відокремленням Чернігівщини від Києва в результаті Листвинської битви (в с. Листвин поблизу Чернігова, 1024 р.). В 1026 р. в Городці на Десні Мстислав Володимирович і Ярослав Володимирович уклали договір, за яким руські землі були поділені між ними по р. Дніпру. Ярославу дісталось Правобережжя, а Мстиславу – Лівобережжя. Після смерті Мстислава в 1036 р. Лівобережжя знову було приєднане до володінь Ярослава.

Під владою Мстислава були об'єднані Чернігово-Сіверщина і Тмуторокань. Місто Тмуторокань на Таманському півострові вперше згадується в літописах під 988 р., а востаннє – в 1097 р.

Після смерті Ярослава в 1054 р. чернігівський престол посів Святослав Ярославич. Коли в 1073 р. він був посаджений на князівство в Києві, Чернігів перейшов до його брата Всеволода (1073 – 1076 рр.), що пізніше також став княжити в Києві, передавши в 1078 р. чернігівський престол, відвойований у результаті впертої боротьби з нащадками Святослава, своєму синові Володимирі Мономаху. В 1094 р. Олег Святославич у союзі з половцями відвоював у Володимира Мономаха Чернігівську землю, яка була закріплена за Святославичами з'їздом князів 1097 р. в м. Любечі.

У 1098 р. зі складу Чернігівського князівства виділилося Новгород-Сіверське князівство, а в 1127 р. – Муромо-Рязанська земля. Чернігівські князі й пізніше неодноразово посідали київський престол, їх влада деякий час поширювалась також на Переяслав і Галич.

У XII ст. чернігівські князі змушені були відбивати набіги половців на свої землі. Один із таких походів новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. став сюжетною основою «Слова о полку Ігоревім».

Давньоруський період характеризувався високим рівнем розвитку культури краю. Тут склалася власна архітектурна школа. З 19 архітектурних споруд цього періоду, які збереглись на території України, 6 знаходиться на чернігівській землі (Борисоглібський, Спасо-Преображенський, Успенський собори, Іллінська і П'ятницька церкви в Чернігові та Юр'єва божниця в Острі).

Після татаро-монгольської навали 1239 р. південні і північно-східні райони Чернігово-Сіверщини були спустошені, і лише північні лісові масиви стали притулком для уцілілого місцевого населення. Місто Чернігів втратив значення політичного центру. Резиденцією чернігівських князів став м. Брянськ, куди князь Роман переніс у 1246 р. столицю.

В XIV ст. долю Чернігово-Сіверщини вирішила битва на Синіх Водах: територія перейшла під владу великого литовського князя Ольгерда Гедеміновича. Першим удільним князем литовської доби, згадуваним у літописах, був його син Корибут – Дмитро Ольгердович.

З 1500 р. удільні князі Чернігово-Сіверщини перейшли під владу московського князя. Основним політичним наслідком війни між Литовською і Московською Руссю стало укладення в 1503 р. договору, за яким чернігівські землі, за винятком невеликої придніпровської смуги поблизу Остра, були включені до складу Московської держави.

Неодноразові дипломатичні і військові спроби Речі Посполитою повернути чернігівські землі не увінчались успіхом. Тільки за Деулінським перемир'ям (1618 р.) на Чернігівське князівство знов поширилася влада польського короля. У 1635 р. було створене Чернігівське воєводство, яке об'єднало новгород-сіверські, конотопські, путивльські та інші північні землі. Південні ж райони – (Ніжин, Остер, Батурин) – були приєднані до Київського, а Любеч і Стародуб – до Смоленського воєводства.

Під час Визвольної війни Лівобережжя було надійним тилом Б. Хмельницького, що забезпечував народну армію продовольством, зброєю і був значним резервом поповнення її рядів. В 1648 р. були створені Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський полки для безпосередньої участі в бойових діях проти польського війська.

Білоцерківський договір 1651 р. дав змогу польській шляхті повернутись на насиджені місця, і значна частина місцевого населення (2 тис. сімей із мм. Чернігова, Ніжина, Батурина, Борзни) змушена була в пошуках кращої долі переселитися на Слобожанщину, де з ініціативи І. Дзиковського було заснуване місто Острогозськ.

За Андрусівською угодою (1667 р.) Чернігово-Сіверщина переходила під владу Росії.

В 1781 р. адміністративний устрій цих земель був підданий реорганізацій замість козацьких полків були створені Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. Територія Ніжинського, Прилуцького і Стародубського полків, Козелецького і Остерського повітів була включена до Київського намісництва. В 1796 р. землі краю об'єднані у складі Малоросійської губернії з центром у Чернігові. В 1802 р. створена Чернігівська губернія.

В XIX ст. Чернігівщина переживає період національного відродження. Активно діє Чернігівська громада, членами якої в різний час були Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, О. Русов, І. Шраг та ін. У 1861 – 1864 рр. виходить український тижневик «Чернігівський листок», редагований Л. Глібовим. Після виходу валуєвського циркуляру 1863 р. громада була розгромлена, її найактивніші члени заарештовані і вислані в північні губернії Росії.

У радянський період адміністративний устрій території зазнав чергових змін. У 1925 р. було скасовано губернію і організовано 5 округів (Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський), а в 1932 р. створено Чернігівську область.

На Чернігівщині на державному обліку перебувають 5,5 тис. пам'яток історії і культури. 230 пам'яток архітектури внесено до Державного

вного реєстру. В області 5 історико-культурних заповідників, 19 музеїв з 9 відділами. В селі Мезин (Мізин) виявлено одну з найстаріших палеолітичних стоянок в Україні (XV тис. до н.е.) і городище VI – V тис. до н.е. В 1965 р. відкрито Мезинський музей, де представлено 41 тис. експонатів.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського є одним з найстаріших в Україні. Він створений у 1896 р. на основі приватних колекцій любителів старожитностей, меценатів. У фондах музею зібрано понад 150 тисяч пам'яток матеріальної і духовної культури, що відносяться до різних періодів історії Чернігівщини. Музей міститься в колишньому будинку губернатора.

В м. Чернігові є також музей народного декоративно-прикладного мистецтва, художній музей, літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського.

В області є 40 готелів і один готельно-офісний центр. Серед кращих готелів – «Брянськ», «Градецький», «Придеснянський», «Десна».

Історично м. Чернігів був центром, навколо якого зосереджувались поселення слов'янського племені сіверян. Як місто почав формуватися в кінці VII ст. Перша літописна згадка про м. Чернігів відноситься до 907 р.

В XIV ст. тут було споруджено фортецю. В XVI ст. м. Чернігів був прикордонним російським містом, тому тут зводились усе нові укріплення, перебудовувалась і розширювала свої межі міська фортеця. Після включення до складу Росії в кінці XVIII ст. Правобережної України, державні кордони відсунулись далеко на захід, і тому чернігівська фортеця, втративши своє оборонне значення, в 1799 р. була ліквідована.

У м. Чернігові створено історико-архітектурний заповідник, до складу якого входять 22 об'єкти. Серед пам'яток археології – Чорна могила (середина X ст.), де, згідно з легендою, поховано князя Чорного – гіпотетичного засновника міста. Один із найбільших некрополів, який включає близько 230 курганів, знаходиться на Болдіних горах – історичній місцевості на правому березі Десни.

На болдінських терасах розташований ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря (XI – XVIII ст.), заснований Антонієм Печерським у 1069 р. Антонієві печери з часом перетворились на багатоярусний підземний комплекс довжиною 315 м. У XII ст. тут було споруджено Іллінську церкву. В 1239 р. монастир був зруйнований і відбудований лише в 1649 р. До наших днів дійшли трапезна із Введенською церквою (1677 р.), корпуси келій, Троїцький собор (1679 р.), будинок архімандрита (1750 р.), дзвіниця (1775 р.).

На місці розкопаного дитинця (валу) на початку I тис. були поселення, а з VII ст. це – укріплений центр міста. Протягом XI – XVI ст. навколо нього склався унікальний архітектурний комплекс, з якого уціліли Спасо-Преображенський (XI ст.) і Борисоглібський (XII ст.) собори.

На валу збереглись також пам'ятки цивільної архітектури: будинок чернігівського полковника Якова Лизогуба (1690-ті рр.), Чернігівський колегіум (1700 – 1702 рр.), будинки архієпископа (1780 р.) і губернатора (1804 р.).

Неподалік від Дитинця розташована П'ятницька церква (XII – XIII ст.).

Єлецький Успенський монастир був заснований у 1060-ті роки посеред хвойного лісу, звідки виводиться його назва. З 1635 по 1649 рр. монастир належав єзуїтам.

Головним монастирським храмом є Успенський собор (XII ст.). Серед монастирських будівель – дзвіниця, Петропавловська церква з трапезною і келії.

В місті збереглися храми XVIII ст. – Катерининська (1715 р.) і Воскресенська (1775 р.) церкви.

На території сучасного Новгород-Сіверського виявлені археологічні пам'ятки кам'яного віку, епохи бронзи, періоду формування слов'янських племен.

У IX – X ст. на Замковій горі існувало городище. Після пожежі в X ст. на його місці споруджено нове укріплення. З'їздом руських князів у м. Любечі (1097 р.) Новгород-Сіверський затверджено столицею Сіверського князівства, що охоплювало територію в середній течії р. Десни і по річках Снов і Сейму, а також – частково курські землі і володіння в'ятичів.

Спаський монастир заснований в XI ст. Однак монастирський комплекс у його нинішньому вигляді почав формуватися з другої половини XVI ст., коли він був перетворений на резиденцію чернігівського митрополита Лазаря Барановича. В цей же період споруджено Спаський собор, Петропавлівську трапезну церкву, келії, нові мури. Ансамбль набув рис українського бароко.

Протягом 1674 – 1679 рр. при монастирі діяла перша на Лівобережній Україні друкарня, пізніше переведена до Троїцько-Іллінського монастиря в м. Чернігові.

В 1791 – 1796 рр. за наказом Катерини II на місці давнього Спаського храму збудовано Спасо-Преображенський собор за проектом Джакомо Кваренгі – автора Смольного інституту та інших споруд у м. Петербурзі.

З 1979 р. Спасо-Преображенський монастир входить до архітектурно-історичного заповідника.

Успенський собор розташований на місці, де, за переказами, в дохристиянську епоху стояли ідоли. Після хрещення на місці капища було споруджено храм на честь Богородиці (XI – XII ст.). Точний час спорудження міського собору, що дійшов до наших днів, невідомий, хоча існують свідоцтва про закладення храму в XVII ст.

В Новгород-Сіверському збереглись також Михайлівська (1845 р.) і Предтеченська (1834 р.) церкви.

Серед пам'яток цивільної архітектури – триумфальна арка з гербами 10 повітів, споруджена на честь приїзду Катерини II в 1787 р. До цього ж періоду відносяться торговельні ряди, що збереглися в центрі міста. Торговельні склади і будинок земства збудовані в XIX ст.

Місто Батурин заснований на початку XVII ст. Стефаном Баторієм. У 1669 – 1708 рр. місто було резиденцією гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи.

В 1708 р., після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, його столиця Батурин була зруйнована російськими військами.

Свій статус столиці козацького Лівобережжя місто повертає за К. Розумовського в 1750 р.

В 1799 – 1803 рр. за проектом А. Рінальді і Ч. Камерона тут було споруджено палацово-парковий комплекс. Сьогодні палац Розумовського зберігся лише частково.

На кошти Розумовських було побудовано також Воскресенську церкву (1803 р.), у якій похований останній гетьман Кирило Розумовський.

Зберігся будинок Кочубея (XVII – XVIII ст.), в якому розмістився історико-краєзнавчий музей. Уцілів також Покровський собор (1789 р.).

Сьогодні в м. Батурині функціонує історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Історичним містом є також давній місто Любеч, який уперше згадується в літописах під 882 р. Поселення з'явилися на цій території в ранньому залізному віці. Про м. Любеч як значний торговельний центр згадував у 942 р. візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління державою».

Любецький замок був споруджений у другій половині XI ст. на місці давнього слов'янського укріпленого городища. Тоді ж Антип (у чернецтві – Антоній Печерський) поклав початок любецькому Антонівському монастирю, який існував (з перервами) до 1786 р. На сьогодні збереглась лише печера Антонія.

Місто відоме тим, що тут у 1097 р. відбувся з'їзд, який закріпив руські землі за найбільш впливовими князівськими родами.

На початку XVIII ст. на території старої фортеці за наказом гетьмана І. Мазепи була споруджена будівля господарського призначення, що увійшла в історію під назвою кам'яниці Полуботка (з 1709 р. вона знаходилась на землях останнього).

Місто Ніжин розташований по обидва береги р. Остер. У першій чверті XVII ст. на лівому березі Остра була споруджена цитадель. Після входження Правобережної України до складу Росії ніжинський замок втратив своє оборонне значення і почав руйнуватися. Під час пожежі 1797 р. в місті згоріло понад 100 будинків, значної шкоди було завдано замку. Згодом вали були зрівняні, рів засипаний. Планом забудови міста

від 1803 р. тут було передбачено ринок, що існує й сьогодні, хоча на меншій площі. В 1648 р. місто стало центром Ніжинського полку. З 1742 р. через Ніжин проліг поштовий тракт, що з'єднав Глухів з Києвом. У 1770-ті рр. було споруджено приміщення Ніжинської поштової контори (сьогодні діє як музей). Тут зупинялись під час подорожей М. Глінка, О. Грибоедов, С. Гулак-Артемовський, В. Даль, А. Міцкевич, О. Пушкін, Д. Фонвізін, Т. Шевченко та ін.

У м. Ніжині збереглося приміщення готелю «Не минай». Значну роль в історії м. Ніжина відіграла грецька громада, заснована тут у середині XVII ст. В 1675 р. виникло Ніжинське грецьке братство. Діяли грецький монастир, грецька школа. В 1782 р. у м. Ніжині налічувалося 140 грецьких сімей (977 чол.). У кінці XVIII ст. після приєднання до Росії Причорноморських територій, м. Ніжин втрачає значення торговельного центру, і грецькі колоністи починають переселятися в мм. Одесу, Таганрог, Очаків, Херсон. На 1857 р. від місцевої грецької громади залишилося всього 200 чоловік.

Ніжин був єдиним повітовим містом, що мав вищий навчальний заклад – гімназію вищих наук, засновану в 1820 р. на кошти князів О. та І. Безбородьків. Навчальний корпус був споруджений за проектом Л. Руска.

Гімназія здійснила вісім випусків. Серед 228 її вихованців – М. Гоголь, Є. Гребінка, Н. Кукольник.

Після реорганізації в 1832 р. навчальний заклад функціонував як Ніжинський фізико-математичний ліцей. У числі його випускників – М. Міклухо-Маклай, батько відомого мандрівника.

1840 р. ліцей був перепрофільований на юридичний, що готував чиновників для роботи в судових установах. Ніжинський юридичний ліцей закінчили Л. Глібов, В. Тарновський (молодший) та ін.

В 1875 р. в результаті чергової реорганізації ліцей був перетворений на Ніжинський історико-філологічний інститут ім. князя Безбородька. В радянський період – Ніжинський науково-педагогічний інститут (1920 р.), інститут народної освіти (1921 р.). З 1934 р. – Ніжинський педагогічний інститут імені М. Гоголя.

З Ніжином пов'язані дитячі роки С. Корольова, який жив у місті в період з 1901 по 1914 рр. і здобув тут початкову освіту.

В м. Ніжині збереглося багато архітектурних пам'яток: Миколаївський собор (1668 р.), грецька Михайлівська (1731 р.), Троїцька (1733 р.), Преображенська (1748 р.), Покровська (1757 р.), Христовоздвиженська (1775 р.), грецька Всіхсвятська (1786 р.), Іоанна Богослова (XVIII ст.) церкви; Введенський собор (1788 р.). Серед пам'яток цивільного будівництва – купецький будинок (XVIII ст.) і приміщення ліцею вищих наук (1820 р.).

У Ніжині народився відомий мореплавець Ю.Ф. Лисянський (1773 – 1837 рр.), який у 1801 – 1806 рр. разом із І. Крузенштерном здійснив кругосвітню подорож.

Місто Остер – одне з найдавніших міст Придніпров'я, засноване Володимиром Мономахом, що підтверджується літописним свідченням від 1098 р. Місто було закладене як фортеця для захисту руських земель від половецьких набігів. Давнє городище – «Городок Остерський» – є археологічною пам'яткою XI ст.

У південно-східній частині городища збереглася божниця Св. Михаїла, згадувана в літописі. Існує припущення, що вона зведена за Володимира Мономаха. В період князювання його сина Юрія Долгорукого вона була прикрашена фресками (звідси її назва – «Юр'єва божниця»). Пам'ятка частково збереглася.

В 1240 р. місто було спалене. На початку XIV ст. неподалік від нього, ближче до Десни, виросло нове поселення, яке дістало назву Остер.

Палац (1782 – 1787 рр.), побудований фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським, частково зберігся в с. Вишеньки.

У селищі Короп розташована єдина в Лівобережній Україні церква-фортеця – Ільїнська (XVIII ст.). Тут збереглися також Вознесенська церква (1764 р.) і садиба Дараганів (Ю. Дараган був козелецьким полковником).

У Коропі є меморіальний музей народовольця Миколи Кибальчича, що брав участь у підготовці замаху на Олександра II. Він також автор проекту першого у світі реактивного літального апарату.

В с. Густиня на початку XVII ст. у володіннях Вишневецьких було засновано монастир. Його архітектурний ансамбль склався в XVII – XVIII ст. Центром монастирського комплексу є Троїцький собор (1676 р.). У 1994 р. тут відновив своє функціонування жіночий монастир. При обителі є готель для паломників.

У селищі Седнів збереглась садиба Я. Лизогуба (XVII ст.). Уціліли також лизогубівська кам'яниця (1690 р.), Воскресенська (1690 р.), Георгіївська (1747 р., 1852 р.) і Успенська (1860 р.) церкви. Давньоруське місто-фортеця вперше згадується в 1068 р. під назвою Сновськ. Сучасна назва закріпилася за ним із XVI ст.

В містечку Сосниця народився і провів дитячі роки видатний кінорежисер і письменник О. Довженко. Тут створено його літературно-меморіальний музей. У Сосниці тривалий час жила А. Керн, якій присвятив вірші О. Пушкін.

Родом з м. Ічня відомий скульптор І. Мартос, автор пам'ятників А. Рішельє в м. Одесі, Мініну і Пожарському в м. Москві, М. Ломоносову в м. Архангельську, Потьомкіну Таврійському в м. Херсоні, ректор Петербурзької академії мистецтв.

Село Погорільці з кінця XVIII ст. належало Перовським, нащадкам графа О. Розумовського. Тут у садибі свого дядька О. Перовського – літе-

ратора, відомого під псевдонімом Антонія Погорельського – провів свої дитячі роки відомий російський письменник О. Толстой, правнук останнього українського гетьмана К. Розумовського. Флігель-ад'ютант Олександра II, в 1861 р., після виходу у відставку, він жив у Погорільцях або в маєтку Червоний Ріг (нині Почейський район Брянської області). У Погорільцях неодноразово бували Володимир, Олександр і Олексій Жемчужникови – двоюрідні брати письменника.

В селі Шевченкове (колишній хутір Іванівський) протягом 22 років жив і похований видатний живописець Микола Ге. В його маєтку бували І. Рєпін (1880 р.), Л. Толстой (1884 р.), засновник московської картинної галереї П. Третьяков (1887 р.). Перебуваючи в домі М. Ге, тут плідно працював М. Врубель.

У селі Заньки народилась М. Адасовська – Марія Заньковецька, перша народна артистка України. В Заньках діє її меморіальний музей.

В с. Піски, де народився П. Тичина, діє музей поета.

У краї розвиваються традиційні народні промисли. В м. Чернігові на фабриці лозяних виробів виготовляють гарнітури плетених меблів, кошики, декоративні вази. В селищі Дігтярі знаходиться фабрика художніх виробів – відомий центр художнього ткацтва (килими, рушники, плахтові тканини, скатерки, купони для жіночих суконь, спідниць тощо). В Прилуках на фабриці художніх виробів тчуть скатерки, серветки, рушники тощо.

Отже, Чернігівська область володіє значними ресурсами і має необхідні умови для розвитку туризму.

11.2 Туристичні ресурси Полтавщини

Полтавська область займає центральну частину Лівобережної України. Північні райони області розташовані в лісостеповій, південні – у степовій зоні. Площа області становить 28,8 тис. км² (4,8 % території країни).

На Полтавщині налічується 169 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т. ч. дендропарк у с. Устимівка (створений у 1893 р.), Хомутецький парк у садибі Муравйових-Апостолів (початок XIX ст.), полтавський міський сад (парк «Перемога»; заснований у 1803 р. з ініціативи генерал-губернатора князя О. Куракіна). В 1820 – 1841 рр. на території саду діяла Полтавська школа садівництва, яка пізніше разом із прилеглою частиною саду була передана Полтавському інституту шляхетних дівчат, що містився в колишній садибі С. Кочубея. На території міського саду в 1852 р. споруджено будинок Полтавського міського театру.

Основою курортних ресурсів області є джерела мінеральних вод у Миргородському, Великобагачанському, Новосанжарському, Кременчуцькому, Хорольському районах.

Курорт Миргород функціонує з 1914 р. Перше мінеральне джерело було відкрите тут у 1912 р. місцевим лікарем І. Зубковським, який і за-

снував першу водолікарню. В 1916 – 1919 рр. створено курортний комплекс, який включав водолікарню, ідальню-клуб, грязелікарню. Всі ці приміщення були розібрані в 1970 – 80-ті роки.

З 1976 р. функціонує перше в Україні спеціалізоване відділення для лікування хворих на цукровий діабет. На сьогодні «Миргородкурорт» об'єднує санаторії «Хорол», «Миргород», «Березовий гай», «Полтава», які можуть одночасно прийняти 3,5 тис. хворих.

В області є 44 готелі, один мотель і один готельно-офісний центр. У м. Полтаві є готель «Турист», мотель «Полтава». Серед туристських готелів області – «Україна» в м. Миргороді, «Кремін» у м. Кременчуці. Функціонують також туристичні бази «Новосанжарська», «Сонячна», «Бузковий гай», «Кротенківська».

Полтавщина заселена з доби пізнього палеоліту (понад 20 тис. років тому).

На Полтавщині виявлено близько 50 пам'яток скіфсько-сарматського періоду. Серед них виділяється Більське городище – одна з найбільших у Європі скіфських археологічних пам'яток. Деякі дослідники пов'язують його з Гелоном, що згадується Геродотом у його «Історії греко-перських воєн». Городище з прилеглою територією оголошено заповідником.

У VIII – IX ст. територію Полтавщини населяли переважно сіверяни. В IX – X ст. край належав до Переяславської землі. По р. Ворсклі в її нижній і середній течії проходив південний кордон давньоруської держави, що відмежовував її від територій, де безперешкодно пересувались кочові племена – печеніги, половці та ін. Ще за Володимира Святославича розпочато будівництво укріплень по рр. Остру, Трубежу, Сулі, Стугні (Посульська лінія).

Полтавщина входила до складу Черкаського і Переяславського староств Київського воєводства. В той час, за свідченням французького інженера Г.-Л. де Боплана, на Полтавщині існувало понад 300 поселень. Великі земельні наділи мали тут польські магнати – Жолкевські, Конєцпольські, Потоцькі та ін. Найбільшими землевласниками були князі Вишневецькі. Яремі (Єремії) Вишневецькому належали на Лівобережжі – переважно на Полтавщині – 53 великих населених пункти (Ромни, Лохвиця, Лубни, Пирятин, Глинськ, Хорол, Полтава). Столицею володінь Я. Вишневецького були Лубни, де він побудував розкішний палац, зруйнований козаками в 1648 р., в ході боїв з польською армією, оскільки Я. Вишневецький із своїм 6-тисячним надвірним військом воював на боці польського уряду. Його син Михайло в 1669 – 1673 рр. був польським королем.

Після початку визвольної війни були створені Полтавський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький полки. Полтавщина, як і Чернігівщина, була надійним тилом армії Б. Хмельницького.

Після скасування в 1781 р. Гетьманщини територія Полтавщини

входила до складу Київського, Чернігівського, Катеринославського (з 1783 р.) намісництв, а з 1796 р. – Малоросійської губернії. В 1802 р. була створена Полтавська губернія.

В 1925 р., після скасування губернського поділу, Полтавщина складалася з 5 округ. У 1932 р. її територія була поділена між Київською і Харківською областями, а в 1937 р. було створено Полтавську область.

На Полтавщині збереглися давні історичні міста: Хорол, Говтва, Лубни, Пирятин, Полтава та ін. Найдавнішим із населених пунктів Полтавщини є Хорол, який уперше згадується в 1083 р. Там народився відомий фольклорист і літературознавець М. Цертелєв (Церетелі). В місті бували поети В. Жуковський (1837 р.) і О. Пушкін (1820 р., 1824 р.).

Місто Лубни пов'язане з ім'ям А. Керн – уродженої Полторацької, дочки предводителя місцевого дворянства. Тут пройшло її дитинство, пізніше вона теж часто приїздила сюди. На місці колишньої садиби Полторацьких закладено парк. Неподалік від Лубен розташований ансамбль Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, заснованого в 1619 р. на кошти Раїни Вишневецької – двоюрідної сестри Петра Могилы. Тут у чернечому сані в 1663 р. перебував Юрій Хмельницький. Ансамбль складається з Преображенського собору, Благовіщенської церкви, трапезної з келіями, надбрамної дзвіниці, будинку ігумена, двоповерхового готелю.

Місто Полтава розташована по обидва береги р. Ворскли. У письмових джерелах поселення вперше згадується в 1174 р. під назвою Лтава. Після монголо-татарської навали поселення прийшло в занепад. Перша згадка про нього після тривалої відсутності будь-яких відомостей відноситься до першої половини XV ст., коли документи наводять уже назву Полтава. В 1430 р. Полтава була передана великим литовським князем Вітовтом у володіння Лексади Мансурксановича, Лекси – татарського мурзи, що після прийняття православ'я отримав титул князя і родове ім'я Олександра Глинського. Він побудував полтавську фортецю. У 1482 р. її дерев'яні укріплення і земляні вали були зруйновані Менглі-Гиреєм. З 1802 р. м. Полтава – губернський центр. За проектом архітектора М. Амвросимова м. Полтаву передбачалось перетворити на «малий Петербург». Було закладено новий центр – Круглу площу, ансамбль якої вважається найбільш значним в Україні серед архітектурних комплексів, побудованих у стилі класицизму. З 1805 по 1811 рр. споруджено 7 адміністративних будинків за проектами відомих архітекторів А. Захарова, М. Казакова, Л. Руска, Е. Соколова та ін.

У будинку Малоросійського поштамту деякий час містилась губернська канцелярія. В 1822 р. в цьому приміщенні функціонувала міська гімназія і притулок для дітей збіднілих дворян, де працював вихователем І. Котляревський. Пізніше тут була Маріїнська жіноча гімназія, а в радянський період середня школа, міськком компартії. В 1810 р. тут зведено будинок губернатора, потім – генерал-губернатора, віце-

губернатора, приміщення дворянського зібрання. Найбільш масштабною спорудою в ансамблі був Кадетський корпус.

У 1810 р. споруджено будинок Полтавського вільного театру, для трупи якого І. Котляревським написані п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». Першим виконавцем ролей Макогоненка і Михаїла Чупруна був М. Щепкін, який саме тут розпочав свою театральну кар'єру, а також став вільним. Генерал-губернатор м. Полтави князь М. Рєпнін, який ініціював викуплення великого артиста з кріпацтва, був одним із засновників Полтавського інституту шляхетних дівчат, школи садівництва, кадетського корпусу. Історик Д. Бантиш-Каменський видав свою «Історію Малої Росії» за фінансового сприяння князя М. Рєпніна. При Полтавському театрі існував хор хлопчиків, кращі співаки якого відбиралися для участі у придворній співацькій капелі в м. Петербурзі. В 1838 р. з цією метою м. Полтаву відвідав капельмейстер капели М. Глінка.

На Полтавщині діяли численні домашні театри. Театром Трощинських у селі Кибинці керував разом з В. Капністом управитель поміщицького маєтку В. Гоголь-Яновський. У театральних виставах були задіяні члени їх родин, серед яких – М. Гоголь-Яновська.

В полтавській гімназії навчалися відомий математик М. Драгоманов, В. Остроградський, М. Старицький. Полтавську духовну семінарію закінчили В. Гоголь (батько письменника), літератор М. Гнедич (перекладач «Іліади» Гомера). В духовному училищі, а потім у духовній семінарії вчився С. Петлюра, який народився в м. Полтаві.

У 1903 р. в м. Полтаві відбулось урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському, на якому були присутні І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Олена Пчілка, М. Садовський, М. Старицький, В. Стефанік, Леся Українка, Г. Хоткевич та ін.

В Полтаві зберігся також пам'ятник коменданту міської фортеці О. Келіну (1909 р.).

З Полтавою пов'язане ім'я відомого хірурга М. Скліфософського, який починаючи з 1871 р. щоліта відпочивав, а протягом 1900 – 1904 рр. постійно жив у своєму маєтку на околиці міста. Власником маєтку заснована школа для селянських дітей, де їх навчали грамоті, основам городництва і садівництва.

Для розвитку суконного виробництва російським урядом до м. Полтави були запрошені німецькі ремісники з Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії. В 1809 р. на північно-східній околиці міста осіли перші німецькі поселенці – 54 сім'ї (249 чоловік). Німецька слобода протягом 1810 – 1867 рр. володіла правом на внутрішнє самоврядування.

На початку ХХ ст. в місті споруджено будинок губернського земства, в якому нині міститься краєзнавчий музей, заснований з ініціативи В. Докучаєва. Його експозиція починалася з зібрання вченого, що включало 4 тис. зразків ґрунту, 500 зразків гірничих порід, багатий гербарій.

В 1906 р. музейна колекція була значно поповнена за рахунок зібрання К. Скаржинської, що включала 20 тис. експонатів археологічного, історичного, етнографічного характеру, бібліотеку стародруків і т. ін.

Серед пам'ятних місць м. Полтави – музей-садиба та літературно-меморіальний музей І. Котляревського, музеї Панаса Мирного, В. Короленка.

У місті діє художній музей, де зберігається понад 8 тис. творів мистецтва. Тут експонуються полотна І. Левітана, В. Маковського, І. Рєпіна, Н. Самокиша, В. Сурікова, І. Шишкіна, Т. Яблонської, Н. Ярошенка та ін. У відділі західноєвропейського мистецтва зібрана колекція живопису, графіки, скульптури німецьких, голандських, італійських, французьких майстрів.

Історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» включає музей історії цієї визначної події, польовий укріплений табір російської армії, редути, братську могилу російських воїнів, Сампсоніївську церкву (1856 р.), пам'ятник загиблим шведським солдатам від росіян (1909 р.), пам'ятник шведам від співвітчизників (1909 р.), пам'ятник Петру I (1915 р.).

В м. Полтаві народився і закінчив гімназію один із піонерів ракетної техніки і теорії космічних польотів Ю. Кондратюк (справжнє ім'я – Олександр Шаргей). Зберігся будинок по вул. Сретенській, 4, в якому він жив. В місті діє музей авіації і космонавтики. В м. Полтаві народилась також відома актриса німого кіно Віра Холодна (В. Левченко).

З Полтавщиною пов'язане ім'я М. Гоголя (1809 – 1852 рр.), який народився в с. Великі Сорочинці в будинку військового лікаря М. Трахимовського. Перші згадки про Сорочинці відносяться до початку XVII ст. З поч. XIX ст. Сорочинці стають відомі завдяки своїм знаменитим ярмаркам, що описані М. Гоголем. Тут збереглася Преображенська церква (1727 – 1732 рр.) – місце хрещення письменника. В селі в 1911 р. споруджено пам'ятник М. Гоголю. Тут діє також його літературно-меморіальний музей.

Дитинство М. Гоголя пройшло на хуторі Яновщина, або Василівка (нині Гоголеве), що належав Т. Гоголь-Яновській (уродженій Тетяні Лизогуб) – бабусі письменника. Тут у різний час бували В. Гіляровський (у 1902 р. видав книгу «На батьківщині Гоголя»), П. Куліш, Т. Шевченко. В селі створено державний музей-заповідник.

Селище Диканька вперше згадується у письмових джерелах у 1658 р. Тривалий час вона була власністю Кочубеїв. Палац, побудований наприкінці XVIII ст. за проектом архітектора Д. Кваренгі, був знищений у 1917 р.

У 1709 р. в Диканьці напередодні Полтавської битви діяв штаб І. Мазепи, а в сусідньому селі Великі Будища – штаб шведського короля Карла XII. У Диканьці збереглись Миколаївська (1794 р.), Троїцька (1780

р.) церкви. З останньою, за місцевими переказами, пов'язана дія в повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдом». Збереглася також Триумфальна арка, споруджена в 1820 р. за проектом Л. Руска на честь приїзду імператора Олександра II в маєток міністра внутрішніх справ В. Кочубея. Садиба Кочубея нині оголошена заповідником.

В селищі є чудовий парк, який називають Бузковим гаєм.

У селі Хомутець збереглася садиба Муравйових-Апостолів, (кінець XVIII ст.). Існує припущення, що автором проекту був Б. Растреллі.

Село Чорнухи – батьківщина українського філософа і просвітителя Г. Сковороди, де діє музей-заповідник.

У селі Веселий Поділ (стара назва – Родзянки) народився відомий український байкар Л. Глібов.

Місто Гадяч – батьківщина М. Драгоманова та Олени Пчілки (О. Драгоманової-Косач). Садиба Драгоманових оголошена державним заповідником. Гадяч уперше згадується в документах першої половини XVII ст. як добре укріплений замок-фортеця. Пізніше на місці замка споруджено гетьманський палац – колишня резиденція І. Брюховецького. З 1648 р. місто було центром Галицького полку. В 1658 р. І. Виговський брав участь у підписанні Гадяцького договору. В м. Гадячі діє краєзнавчий музей. У с. Гриньки народився М. Лисенко.

Історія м. Миргорода як сторожового пункту веде свій відлік від XI ст. З містом пов'язані імена багатьох видатних діячів вітчизняної культури. Тут народився відомий художник XVIII ст. В. Боровиковський. Миргород – батьківщина братів-письменників Рудченків – Івана Білика і Панааса Мирного. 32 роки прожив у Миргороді грузинський поет Давид Гурамішвілі (1705 – 1792 рр.). В місті йому споруджено пам'ятник.

У селі Велика Обухівка народився і був похований поет і драматург В. Капніст. У його садибі бували Г. Державін, М. Гоголь та ін.

Уродженцем села Фрунзівка (колишня слобода Миколаївка) є військовий лікар П. Чайка, дід – видатного композитора П. Чайковського, який у 1864 р. відвідав ці місця. До наших днів тут зберігся старовинний будинок з мезоніном, колонами і верандами.

Родом із села Котельва письменник, драматург і перекладач П. Гнедич та письменниця Т. Гнедич – автор перекладу «Дон-Жуана» Байрона. Тут пройшло дитинство М. Гнедича – поета, і перекладача «Іліади» Гомера.

В селі Гавронці в сім'ї предводителя місцевого дворянства народилась художниця Марія Башкірцева (1860 – 1884 рр.).

У с. Пашенівка народився академік Петербурзької академії наук і кількох європейських академій математик М. Остроградський.

Красенівка – батьківщина відомого борця Івана Піддубного.

Лохвиця є рідним містом композитора І. Дунаєвського.

Хутір Пелехівщина Глобинського району – батьківщина братів Майбород.

У с. Ковалівка діє музей-заповідник, відкритий на честь письменника і педагога А. Макаренка.

Музей А. Макаренка є і в м. Кременчуці, в будинку, де з 1901 р. жила його сім'я. Він навчався в місцевому училищі, закінчив педагогічні курси і протягом 1905 – 1911 рр. викладав у кременчуцькому залізничному училищі. У 1917 р. А. Макаренко закінчив Полтавський учительський інститут, працював у різних школах на Полтавщині, а з 1920 р. – у виховних закладах для неповнолітніх правопорушників.

У селі Березова Рудка збереглися садиба і парк (XVIII – XIX ст.). Тут у 1843 і 1846 рр. перебував Т. Шевченко, який написав портрети господарів маєтку – Платона і Ганни Закревських.

Поміщицька садиба (1805 р.) і Троїцька церква (1799 р.) збереглися в с. Вишняки.

На Полтавщині діє 15 державних музеїв. На державному обліку перебуває 3600 пам'яток історії і культури. 199 пам'яток архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

В 1888 – 1889 рр. на Полтавщині побував А. Чехов.

На Полтавщині збереглися давні народні промисли – виготовлення лозяних виробів (Чорнухи), вишивання і килимарство. Історія художньої вишивки на Полтавщині налічує кілька століть. Широко відомими є полтавські мережки і техніка вишивання «білим по білому». Одним із центрів вишивання є селище Решетилівка, де виготовляються орнаментальні килими.

В селищі Опішня, давньому центрі гончарного промислу, створено музей-заповідник українського гончарства. Тут є фабрика художньої кераміки.

Крім того, Полтавщина має необхідні умови для розвитку «зеленого туризму».

ЛЕКЦІЯ 12. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ СЛОБОЖАНЩИНИ

План

12.1 Загальна характеристика Слобожанщини.

12.2 Харківська область.

12.3 Сумська область.

12.1 Загальна характеристика Слобожанщини

Слобожанщина – це історична область, яка включає територію сучасних областей України – Харківської, східної частини Сумської (до р. Сейм), північних районів Донецької (до р. Бахмутка) та Луганської (до р. Айдар), а також частину Воронежської, Белгородської, Курської областей Росії. Регіон склався протягом XVII – XVIII ст. на роздоріжжі Дикого степу між неусталеними політичними кордонами трьох держав: Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханства.

Слобідська Україна отримала свою назву від типу поселень, які засновували тут у XVII ст. втікачі з Придніпров'я. Жителі слобід тимчасово звільнялися від повинностей з метою інтенсифікації заселення цих територій. Але вже у XVIII ст. слободи втратили свої тимчасові привілеї, злившись із містами або перетворившись на звичайні села і селища.

Ландшафт цієї території горбкувато-рівнинний, із численними річками, що течуть у південному напрямку серед широких долин, гаїв і дібров. Але в міру просування на південний схід ландшафт змінюється, переходячи з лісостепового в степовий, із численними крутими ярами, а уздовж річкових русел – із скелястими крейдяними виступами. Всі річки мають крутий і високий правий берег, а лівий – пологий, низинний.

Люди селилися в цьому краю з давніх часів: тут виявлено поселення періоду раннього палеоліту. Археологічні знахідки дають підстави для висновку про поширення на цій території кочової культури, носіями якої були скіфські, сарматські, аланські та інші племена.

В VI ст. край населяло слов'янське плем'я сіверян. Територія Слобожанщини в різні періоди входила до складу Київської держави, а також Чернігівського, Переяславського, Новгород-Сіверського князівств. Після татаро-монгольської навали спустошений регіон перетворився на дике поле.

М'який клімат, повноводні річки з великими рибними запасами, багата наземна фауна приваблювали в ці краї людей, даючи можливість займатися природними промислами – бортництвом, полюванням, рибальством тощо. З другої половини XVI ст. починається посиленна колонізація території, що здійснювалася двома потоками: з півночі, з російських земель, у зв'язку з будівництвом військових оборонних ліній на кордонах із Кримом і Річчю Посполитою; з заходу, де основною масою були українські селяни і козаки, що йшли сюди в пошуку родючих земель, прибутко-

вих природних промислів, а також порятунку від гніту польської шляхти.

Першими були заселені північні райони Слобожанщини, де виникли засновані росіянами сторожові станиці – Орел, Ливни, Вороніж, Єлець, Белгород. За межами цих укріплень майже не було постійних поселень.

Колонізація цих земель українськими козаками відбувалась кількома хвилями протягом XVII – XVIII ст. Активне масове переселення в 1630-х роках було викликане придушенням козацьких повстань у Речі Посполитій. Посилення потоку переселенців спостерігалось також під час національно-визвольної війни і Руїни.

З середини XVII ст. Слобожанщина адміністративно поділялася на 5 полків: Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський. До XVIII ст. слобідські козацькі полки підпорядковувалися спочатку Розрядному, а з 1688 р. – Посольському приказу. З 1708 р. вони були передані у відання азовського генерал-губернатора, з 1718 р. – київського і воронезького, а з 1726 р. – Військової колегії. Козацькі полки підлягали також московському воєводі. На них покладався обов'язок охорони державних кордонів, що гарантувало козакам збереження їх внутрішнього полкового устрою і традиційних порядків.

Заселення Слобожанщини протягом одного століття розширило українську етнічну територію майже на 100 тис. км², відсунувши її межі на схід на 120-200 км. На середину XVIII ст. Слобідська Україна становила майже чверть української етнічної території і близько 10 % населення України.

У 1796 р. в цей регіон було переселено 1,5 тис. калмиків, в 1711 р. – групу селян із Валахії чисельністю 4 тис. чоловік на чолі з молдавським господарем князем Д. Кантемиром. З часом населення цих територій поповнилося за рахунок євреїв, греків, циган.

З середини XVIII ст. козацька автономія поступово обмежувалася, поки не була остаточно ліквідована Катериною II. Козацькі полки були перетворені на регулярні, всі привілеї відібрані, козацька старшина урівняна в правах із російським дворянством. У 1765 р. створено Слобідсько-Українську губернію у складі Харківської, Ізюмської, Сумської, Охтирської, Острогозької провінцій. У 1780 р. губернію ліквідовано і включено до складу Харківського намісництва, за винятком Острогозької провінції. В 1796 р. Слобідсько-Українська губернія, була відновлена як адміністративна одиниця, а в 1835 р. перейменована на Харківську. В 1932 р. створено Харківську, а в 1939 р. – Сумську області.

12.2 Харківська область

Харківська область розташована в північно-східній частині України. її площа – 31,4 тис. км² (5 % території України).

Область розташована в лісостеповій і степовій зонах. Головна річка – Сіверський Донець із притоками, що відносяться до басейну р. Дона.

Всього на території області 156 річок. До басейну р. Дніпра належать рр. Самара, Оріль, Ворскла та ін.

Область має 135 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, серед яких – пам'ятки садово-паркового мистецтва Краснокутський, Наталіївський, Старомерчанський, Шарівський парки.

Харківська область має значні рекреаційні ресурси, основою яких є сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти. Наявність джерел мінеральних вод є базою для розвитку курортів, серед яких – Березівські мінеральні води і Рай-Оленівка.

В області є 39 готелів, 2 мотеля. У м. Харкові прийом туристів здійснюють готелі «Національ», «Мир», «Турист». На Харківщині є також кемпінг (у селищі Високе), 2 турбази (в селищах Васищево і Комсомольське) та ін.

Харківська область має значний історико-культурний потенціал. Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва складає 2535 одиниць. 653 пам'ятки архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

В області діє 15 державних музеїв і заповідників.

Харківський історичний музей засновано в 1920 р. як музей Слобідської України імені Г. Сковороди. За обсягом і науковою цінністю зібрання музей входить до числа найбільших в країні.

Один із найстаріших українських музеїв, що володіє цінною мистецькою колекцією – Харківський художній музей, основу експозицій якого складає зібрання, започатковане в 1805 р. при Імператорському Харківському університеті. Серед його експонатів – полотна І. Айвазовського, В. Боровиковського, А. Дюрера, Д. Левицького, А. Лосенка, Г. Нарбута, М. Пимоненка, Я. Сореля, В. Сурікова, В. Тропініна, Т. Шевченка, І. Шишкіна, Т. Яблонської та ін.

Музей володіє найкращими в Україні колекціями голандської графіки XVII – XIX ст., робіт І. Рєпіна (серед них – «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»).

У зібранні музею народного мистецтва Слобожанщини – твори народного прикладного мистецтва, яке представлено керамікою, малярством, вишивкою, різьбленням і т. ін.

Серед найвідоміших туристичних об'єктів – літературно-меморіальний музей Г. Сковороди в селі Сковородинівка (до 1923 р. – Пан-Іванівка), де він провів останні роки свого життя і де був похований.

Місто Харків (з грудня 1919 р. до червня 1934 р. – столиця радянської України) засноване близько 1654 р. біля злиття річок Харкова, Лопані та Уди переселенцями з Лівобережної України. Місто виросло на Харківському городищі, що залишилось від давнього слов'янського поселення. Пізніше саме на цьому місці був побудований собор, а згодом – університет. Цей пагорб здобув назву університетської гірки.

В середині XVII ст. тут оселилося 587 козацьких сімей загальною чисельністю близько 2 тис. чоловік. Перші жителі майбутнього міста, незалежно від походження і роду занять, записувались до Харківського полку. Центром поселення була фортеця, споруджена близько 1656 р. Після приєднання до Росії в кінці XVIII ст. причорноморських територій Харків втратив значення військової фортеці і став розвиватись як великий ремісничо-торговельний центр.

У XVIII – XIX ст. м. Харків був українським містом. Після скасування автономії слобідських полків у місті стали оселятися російські чиновники, купці, ремісники та ін. Протягом XIX ст. чисельність його населення зросла у 20 разів.

У 1805 р. в м. Харкові було створено перший у наддніпрянській Україні університет. Його засновнику В. Каразину в 1907 р. споруджено пам'ятник у місті.

Діяльність Харківського університету пов'язана з ім'ям П. Гулака-Артемовського, який був його ректором. Саме в цей період м. Харків здобув славу «українських Афін». В університеті починав свою наукову діяльність І. Мечников. Тут працювали відомі математики М. Остроградський, О. Ляпунов, один із засновників фізичної хімії М. Бекетов і багато інших видатних учених. Професором Харківського університету був болгарин Марин Дринов – міністр освіти Болгарії, член Петербурзької Академії наук, автор численних наукових праць з історії південнослов'янських народів. Харківський університет закінчив М. Костомаров.

Становлення української журналістики пов'язане з м. Харковом, Харківським університетом, створення якого супроводжувалось заснуванням у 1805 р. друкарні.

В 1805 р. в м. Харкові було засновано першу гімназію.

У 1789 р. створений Харківський вільний театр, на сцені якого грав М. Щепкін. Директором театру в 1812 – 1821 рр. був Г. Квітка-Основ'яненко – Григорій Квітка, що народився на околиці м. Харкова, на хуторі Основа. Він також один із засновників Харківського інституту шляхетних дівчат.

У Харкові народився письменник, композитор, етнограф, режисер Гнат Хоткевич. Тут він закінчив технологічний інститут (нині – політехнічний університет). У 1895 р. Г. Хоткевич організував селянський театр у с. Деркачі поблизу м. Харкова, в 1901 р. – перший Український робітничий театр.

Найдавнішою спорудою м. Харкова є Покровський собор (1689 р.), збудований у стилі українського бароко. В 1786 р. до Покровського монастиря перенесено чудотворну Озерянську ікону, що вважалася заступницею населення Слобідської України.

До пам'яток XVIII ст. належать Успенський собор, Провіантська

крамниця, Катерининський палац, деякі житлові будинки. Губернаторський палац – перша з великих цивільних споруд міста, зведена в 1777 р. – функціонує як університетський корпус.

В XIX ст. зведено дзвіницю Успенського собору, архієрейський будинок на території Покровського монастиря, церкви Троїцьку, Пантелеймона, Іоанна Предтечі, костюл, караїмську кенасу, комплекси споруд університету і технологічного інституту, будинок міського драматичного театру.

У XX ст. тут були споруджені Благовіщенський собор, Казанська (Серафимівська), Озерянська і Трьохсвятительська церкви, синагога, будинки громадської бібліотеки, художнього училища (нині – художньо-промисловий інститут).

У місті діють літературний, аерокосмічний музеї, музей природи.

В 1663 р. українськими козаками-переселенцями з Черкащини заснована фортеця, названа Балаклією. Фортеця була центром однойменного полку (1668 – 1677 рр.), який пізніше увійшов до складу Харківського.

До найдавніших міст Харківщини належить Ізюм. На цьому місці виявлені стоянки епохи мезоліту і неоліту. В період Київської Русі тут також було поселення, зруйноване кочівниками у XII ст. Ізюмська сакма згадується в літописі під 1571 р., Ізюмський окоп – під 1651 р. У документах 1680 р. поселення іменується Ізюмським городком, що був невеликою фортецею, заснованою українськими козаками на чолі з Яковом Черніговцем. В 1685 – 1765 рр. Ізюм був центром однойменного козацького полку.

У місті діє краєзнавчий музей, заснований у 1920 р. В Ізюмі збереглися три храми: Спасо-Преображенський собор (1684 р.), що є найстарішою в області пам'яткою архітектури такого типу, Миколаївська (1809 – 1823 рр.) та Вознесенська (1819 – 1826 рр.) церкви.

Старовинний Чугуїв, розташований по обидва береги Сіверського Дінця, теж виник як фортеця. Чугуєве городище вперше згадується в 1627 р. Перша спроба заснування на його місці козацького поселення вихідцями з Правобережжя відноситься до 1638 р. Після цього українські козаки з'явилися під Чугуєвом уже після Білоцерківського договору 1651 р.

В 1696 р. за наказом Петра I в цей регіон було переселено 1,5 тис. калмиків, а пізніше – взятих у полон під час Семилітньої війни солдатів пруської армії, які стали займатися ремеслами і сільським господарством. Згодом тут стали селитися колишні каторжани.

В 1662 р. в м. Чугуєві було закладено «Государів виноградний сад» площею понад 5 тис. десятин – один із найбільших в Україні. Значні території були зайняті під баштани.

В 1818 – 1857 рр. м. Чугуїв був центром округу, що складався з військових поселень. Їх мешканці змушені були поєднувати військову службу з веденням сільського господарства. В 1819 р. чугуївські поселенці, протестуючи проти непосильного гніту, підняли повстання.

В 1844 р. в м. Чугуєві в сім'ї військового поселенця народився І. Репін, який здобув у рідному місті початкову загальну і художню освіту. В 1914 р. він заклав тут «Діловий двір», що мислився ним як центр художньої освіти. В будинку, де в 1876 – 1877 рр. жив І. Репін, нині діє художньо-меморіальний музей.

У місті збереглися споруди XVIII ст.: міська управа, колишнє військово училище, казарма. Пам'ятки XIX ст. представлені Покровським собором, Преображенською церквою, приміщеннями штабу військових поселень (1830 р.), школи, житловим будинком, торговими рядами.

У селищі Володимирівна збереглась церква Спаса, споруджена на кошти українського цукрозаводчика П. Харитоненка, відомого мецената, колекціонера. Для експонування свого зібрання давньоруського іконопису він збудував у маєтку Наталка споруду, стилізовану під давньоруську церковну архітектуру, за проектом О. Щусєва.

В числі авторів скульптурного декору, який прикрасив інтер'єр споруди – відомий скульптор С. Коньонков, якому належить рельєф «Розп'яття». У радянський період храм зазнав серйозних пошкоджень, інтер'єри були фактично знищені.

На Слобожанщині збереглось кілька палацово-паркових комплексів. У селі Старий Мерчик уціліла садиба XVIII ст., ансамбль якої включає палац, службовий корпус, два флігелі, комору, парк. Збереглись також кам'яні ворота.

Садиба XIX ст. в м. Люботині оточена мальовничим парком. Крім палацу з елементами класицизму і готики, тут збереглись Миколаївська церква і службовий корпус.

Садиби XIX ст. збереглись також у Рокитному, Володимирівці, Шарівці, Великому Бурлуці, Малижному, Руських Тишках.

12.3 Сумська область

Сумська область розташована на північному сході України. Її площа – 23,8 тис. км² (близько 4 % території України). Територію області пересікають 165 річок, які належать до басейну р. Дніпра. Найбільші з них – Десна, Сейм, Ворскла, Псел, Хорол. В області є численні озера (Журавлине, Довге та ін.) і ставки, що використовуються переважно для розвитку рибного господарства, зрошення і в рекреаційних цілях. На Сумщині 168 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. відділ Українського степового заповідника «Михайлівська цілина». М'який клімат і мальовничі ландшафти сприяють розвитку рекреації і туризму. В лісостеповій зоні Сумщини діє кліматичний курорт «Баси», розташований на території великого хвойно-листяного лісового масиву, що простягнувся уздовж р. Псел. В області є 22 готелі. В області 8 державних музеїв і заповідників.

Краєзнавчий музей заснований у 1920 р. як історико-художній, основу експозиції склали приватні зібрання. Його засновником і директо-

ром був український художник і поет Н. Онацький. Серед експонатів музею – унікальні візантійські вази V ст., слов'янські старожитності (зброя, сільськогосподарське, ремісниче знаряддя, посуд, жіночі прикраси тощо). Музей розташований у приміщенні колишнього земства.

У флігелі колишньої садиби Лінтварьових у передмісті м. Сум, де жив А. Чехов під час відвідування маєтку в 1888 – 1889 рр., діє будинок-музей письменника, що є відділом краєзнавчого музею.

Сумський художній музей імені Н. Онацького, як і краєзнавчий, виділився з історико-художнього музею в 1939 р.

Музейний фонд налічує понад 15 тис експонатів, серед яких – твори українського і зарубіжного образотворчого мистецтва: полотна І. Айвазовського, В. Боровиковського, О. Кіпренського, М. Пимоненка, Т. Шевченка та ін. Музей розташований у приміщенні колишнього казначейства (пам'ятка архітектури початку ХХ ст.).

На державному обліку в області перебуває 7885 пам'яток історії, культури, містобудування і архітектури. 473 пам'ятки архітектури області внесено до Державного реєстру національних культурних надбань.

До складу Сумської області увійшли землі історичної Чернігівщини (на північному сході – Глухів, Кролевець, Путивль), Полтавщини (на заході – Ромни) і Слобожанщини. Місто Суми засноване в 1655 р. на місці поселення, що відноситься до періоду Київської Русі. Дослідники ідентифікують його з літописним Липецьком. Фортеця при впадінні р. Сумки у Псел була споруджена українськими переселенцями з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим. З 1658 по 1765 рр. фортеця – центр Сумського полку. Наприкінці ХVIII ст. вона втратила своє оборонне значення і припинила існування як військовий об'єкт.

У місті збереглися архітектурні пам'ятки ХVIII ст.: Воскресенська церква у стилі українського бароко (1702 р.), де розміщується відділ декоративно-прикладного мистецтва художнього музею, і Спасо-Преображенський собор (1788 р.). ХІХ ст. представлене Іллінською церквою і Петропавлівським храмом.

Місто Охтирка засноване 1641 р. на правому березі р. Ворскли як прикордонна фортеця Речі Посполитої. В 1647 р. у відповідності з до межовим актом вона була передана польським урядом Московській державі. Згодом на лівому березі р. Охтирка українськими переселенцями південніше від старої фортеці була споруджена нова, що стала центром Охтирського полку (1655 – 1765 рр.). Наприкінці ХVIII ст., втративши своє оборонне значення, фортеця припинила своє існування як військовий об'єкт.

Лише дзвіниця (ХVII ст.), з ансамблем Троїцького монастиря збереглась, що є унікальною пам'яткою культурної архітектури оборонного типу.

В місті збереглися також храми ХVIII ст. – Покровський собор (висловлюється припущення, що автором проекту є Б. Растреллі), Воздви-

женська і Введенська церкви. У XIX ст. споруджена Михайлівська, а на початку XX ст. – Георгіївська церква.

В місті діє краєзнавчий музей.

Перша літописна згадка про м. Глухів (історична Чернігівщина) відноситься до 1152 р. Розташоване на берегах р. Есмань («прекрасний шлях») у XIII – XIV ст. місто було центром удільного князівства.

Після зруйнування в 1708 р. Батурина м. Глухів стає столицею Гетьманщини, резиденцією І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського. Тут розміщувались Малоросійська колегія (1722 – 1727 рр., 1764 – 1782 рр.), «Правління гетьманського уряду» (1734 – 1750 рр.).

Архітектурний ансамбль міста у XVIII ст. створювався зусиллями Н. Мергасова, Д. Кваренги, А. Рінальді. Тут збереглися Миколаївська (1693 р.), Спасо-Преображенська (1765 р.) і Вознесенська (1772 р.) церкви. До найцікавіших екскурсійних об'єктів належить Триумфальна арка, споруджена на честь проїзду через місто імператриці Єлизавети (1744 р.).

Будинок Малоросійської колегії (1768 р.) був найбільшою спорудою в Україні. Тут містилися службова резиденція правителя П. Румянцева, Генеральний суд, Генеральна малоросійська рахункова палата, канцелярія малоросійського скарбу, земський суд, Глухівське комісарство і архів. Будівля була пошкоджена під час пожежі в 1784 р.

В 1729 р. за розпорядженням Д. Апостола здійснено набір чоловіків і хлопчиків з метою навчання хоровому співу для поповнення Придворної капели і церковних хорів. Заняття проходили у спеціально відведеному приміщенні – «Північному палаці». В 1730 р. 11 найбільш талановитих співаків було відправлено до м. Москви. В тому ж році вийшов офіційний указ про заснування у м. Глухові співацької школи, до якої щорічно набирали 20 учнів і протягом 1-2 років навчали їх музиці, співу, хореографії. У цій школі вчилися композитори Д. Бортнянський, М. Березовський, директор Петербурзької академії мистецтв А. Лосенко.

Наприкінці XVIII ст. у м. Глухові було відкрито єдину на Лівобережжі книгарню, де продавалися книжкові видання Академії наук та Московського університету.

Після адміністративної реформи 1781 р., що передбачала скасування полків і створення намісництв, і пожежі 1784 р. місто прийшло в занепад. Пожвавлення міського життя, активізація будівництва спостерігались після реформи 1861 р. В цей період м. Глухів перетворився на один із центрів торгівлі зерном. Тут оселяються купці, будинки яких подекуди збереглися.

З 1880-х років внаслідок розвитку в регіоні цукроваріння і завдяки меценатській діяльності сім'ї Терещенків м. Глухів забудовується великими капітальними спорудами громадського призначення. Це учительський інститут (у якому навчався О. Довженко), жіноча і чоловіча гімна-

зії, чотири корпуси двох ремісничих училищ, притулок для дітей, банк, комплекс міської безплатної лікарні (за проектом київського архітектора В. Ніколаєва). На кошти Терещенків споруджено також храм Трьох Анастасій (1886 р.). В цілому на забудову м. Глухова ними пожертвовано 1,5 млн карбованців.

На початку ХХ ст. у м. Глухові було 11 храмів, з яких до наших днів дійшло лише 4. Нині в місті під охороною держави перебуває близько 20 пам'яток архітектури, історії і монументального мистецтва. В 1968 р. м. Глухів був занесений Держбудом України до реєстру історичних місць, планування і забудова яких мають погоджуватися з органами охорони пам'яток. У 1976 р. він включений до списку 39 історичних міст України. З 1994 р. тут діє історико-культурний заповідник.

Історико-архітектурні пам'ятки збереглися в місті Лебедин, заснованому українськими переселенцями в 1658 р. на місці трьох слобід – Лебязь-городище, Кобища і Довгалівка. Місто було могутньою фортецею, яка після Північної війни (1700 – 1721 рр.) прийшла в занепад. У місті уціліли Михайлівська церква (1748 р.), дерев'яна Воскресенська церква (1789 р.). Збереглися храми ХІХ ст. – Вознесенська, Покровська і Миколаївська церкви, а також Гостинний двір – одноповерховий ряд крамниць із відкритою галереєю, споруджений у 1847 р.

На правому березі р. Сейм знаходиться одне з найдавніших українських міст – Путивль (історична Чернігівщина), який уперше згадується в літописі під 1146 р.

Археологічєі розкопки дають підстави стверджувати, що місцевість була заселена ще в ІV тис. до н.е. Путивль входив до складу Київської держави, а у ХІІ ст. перетворився на центр удільного князівства. В місті збереглися залишки давньої фортеці. Путивль згадується в давньоруській літературній пам'ятці «Слово о полку Ігорєвім».

В місті збереглися собор Різдва Богородиці (1591 р.), Спасо-Преображенський собор (1617 – 1698 рр.), церква Миколи Козацького (1737 р.), Воскресенська церква, Молчанський монастир. Останній був заснований у ХVІІ ст. В 1636 р. споруджено кам'яний храм. Саме для його інтер'єру була створена унікальна скульптура ХVІІ ст. – «Христос у темниці». Монастир оточувала кам'яна стіна з баштами і брамою-дзвіницею. Споруда прикрашена полив'яною керамікою яскравого синього, зеленого і жовтого кольорів. В м. Путивлі створено історико-культурний заповідник, до якого включені всі ці пам'ятки.

Поселення на березі р. Боромлі на території нинішнього міста Тростянець виникло в 1650-х роках. Тут частково зберігся палац (ХVІІІ – ХІХ ст.), який належав князівському роду Голіциних. У парку – залишки «Гроту німф». У 1864 р. в садибі побував тоді ще студент Петербурзької консерваторії П. Чайковський. Тут ним написана увертюра до його дебютного симфонічного твору за мотивами драми О. Островського «Гроза».

С. Великий Бобрик стоїть на місці давнього слов'янського городища (VIII – X ст.). Тут зберігся парк, закладений у 1815 р.

В с. Волокитине на території парку, закладеного в 1829 р., уцілили Золоті ворота, збуловані у псевдоготичному стилі.

Двоповерхова споруда у стилі класицизму, зведена в кінці XVIII – на початку XIX ст. за проектом Дж. Кваренгі, частково збереглась у селищі Хотінь. У садибі бували художники Ф. Васильєв, І. Крамської, Г. Нарбут, історик М. Карамзін.

В с. Кулешовка були знайдені кістки мамонта. В 1893 р. поміщик Ю. Головкін встановив пам'ятник у вигляді 3-ступеневої піраміди.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі пейзажі, числені водойми, джерела питної води з цінними лікувальними і смаковими якостями, лісові масиви, значна кількість туристичних об'єктів є складовими рекреаційних ресурсів Сумщини.

ЛЕКЦІЯ 13. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

План

13.1 Загальна характеристика Західної України.

13.2 Туристичні ресурси історичної Галичини.

13.3 Туристичні ресурси Буковини.

13.4 Туристичні ресурси Закарпаття.

13.1 Загальна характеристика Західної України

Західна Україна охоплює територію 4 областей – Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, що складають Карпатський туристичний регіон.

Початок освоєння рекреаційних ресурсів краю відноситься до середини ХІХ ст., коли в ході пошуку нафтових родовищ і соляних покладів були відкриті перші лікувальні джерела.

Регіон відзначається специфічним поєднанням ресурсних факторів, що дозволяють організувати літній і зимовий відпочинок, сприяють розвитку туризму і гірськолижного спорту. Тут освоєно понад 10 гірськолижних трас (Славське, Подобовець, Ворохта, Рахів та ін.). Регіон має мальовничу природу, своєрідні пам'ятки.

Внутрішній історико-географічний поділ: Галичина, Буковина і Закарпаття.

13.2 Туристичні ресурси історичної Галичини

Історична Галичина охоплює територію нинішніх Івано-Франківської, Львівської областей, а також Жешувського і більшої частини Краківського воєводств Польщі.

Львівська область розташована на крайньому заході країни, на її кордоні з Польщею. Площа області становить 21,8 тис. км² (3,6 % території країни). Область лежить у межах лісостепової зони і українських Карпат, вона має сприятливі умови для розвитку рекреаційної галузі. Територію області пересікає 8950 річок, що належать до басейнів річок Дніпра, Дністра і Західного Бугу. Тут багато невеликих озер. Область має 400 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі заповідник Розточчя.

В числі курортних та оздоровчих ресурсів Львівщини – ліси, мальовничі гірські і передгірські ландшафти, мінеральні води, лікувальні грязі, озокерит.

Прикарпатський курорт Шкло, який існує з 1576 р., є найстарішим в Україні.

З ХVІ ст. відомі цілющі джерела і лікувальні грязі в селищі Великий Любінь. Уже в кінці ХVІІІ ст. це – популярний курорт, реконструйований у

середині XIX ст. До цього періоду відноситься спорудження водолікарні, допоміжних приміщень, будинків для відпочиваючих. Селище перетворюється на європейський курорт, куди приїздили на лікування європейські вельможі, і навіть сам цісар Франц-Іосиф. Великий Любінь уперше згадується на початку XIII ст. В XVII ст. тут було споруджено замок, пізніше перебудований на палац.

Селище Моршин відоме з 1482 р. В XVI ст. тут були дві соляні шахти. Про лікувальні властивості місцевої соляної ропи стало відомо набагато пізніше. В 1875 р. до с. Моршина було прокладено залізницю, а в 1877 р. німецький купець Б. Штіллер відкрив тут курорт. Пізніше поблизу від Моршина були виявлені мінеральні джерела. У 1880 р. видали перші брошури – проспекти, які розповідали про новий курорт. Напередодні першої світової війни його називали в числі найкращих європейських курортів. Моршин – бальнеологічний курорт, який базується на мінеральних джерелах, лікувальних грязях, запасах озокериту. Тут лікуються переважно захворювання органів травлення.

Унікальним курортом є Трускавець, розташований у гірській долині на висоті 350-400 м над рівнем моря. Оточений лісами, курорт відзначається м'яким кліматом з відсутністю різких температурних коливань, характерних для гірських місцевостей. Чисте повітря, цілющі мінеральні джерела створюють винятково сприятливі умови для відпочинку і оздоровлення. Трускавець входив до польських володінь. Після першого поділу Польщі він відійшов до Австрії. В 1772 р. його населення складало 990 чоловік. З XI ст. Трускавець був відомий як центр видобутку солі. В 1784 р. австрійським урядом встановлено державну монополію на виробництво солі, і трускавецька солеварня була закрита.

В 1814 р. розпочато видобуток нафти. На початку XX ст. Вориславському нафтовому басейну, до якого входив Трускавець, належало одно з перших місць у Європі за обсягом видобутку нафти. В ході геологорозвідувальних робіт у цій місцевості були виявлені джерела мінеральних вод. У 1827 р. споруджено приміщення для прийняття ванн і 4 пансіонати для поселення приїжджих.

Після 1882 р. Трускавець переходить у віданні спілки, очолюваної шляхтичами Сапегою і Жолтовським. На її кошти споруджено нову водолікарню, приміщення для інгаляцій, готелі, впорядковано територію навколо мінеральних джерел. За рівнем благоустрою Трускавець став в один ряд з відомими європейськими курортами.

В 1895 р. над джерелами було споруджено павільйони, відкрито ресторан, впорядковано центр міста. В 1900 р. тут встановлено пам'ятник А. Міцкевичу. В 1909 р. Трускавець був з'єднаний залізницею зі Львовом, Краковом, Варшавою, Познанню.

У 1911 р. Трускавець переходить у власність нової спілки, очолюваної Раймондом Ярошем. У цей період місто було електрифіковане, споруд-

джено мережу комунікацій, збудовано залізничний вокзал. На курорті зводилися все нові комфортабельні вілли: «Гражина», «Гелена», «Під Білим Орлом», «Саріуш» та ін.

Число курортників, які відвідували Трускавець, продовжувало зростати. Якщо в 1910 р. в місті побувало близько 3500 чоловік, то в 1913 р. – понад 5 тис. У цьому ж році Трускавець за успіхи в розвитку курортної справи був удостоєний Великої золотої медалі.

В роки Першої світової війни курорт призупинив свій розвиток. А після її закінчення Р. Ярошем було модернізовано водолікарню, перебудовано клуб, реконструйовано старі і споруджено нові вілли і готелі. Число відпочиваючих безперервно зросло і в 1933 р. перевищило 17 тис. (проти 12633 чоловік у 1927 р.).

Після приєднання території до радянської України в 1939 р. вілли, пансіонати, водолікарні було націоналізовано і на їх базі відкрито 8 санаторіїв.

В період фашистської окупації майже весь Трускавець був перетворений на військовий госпіталь. У 1945 р. курорт був переданий у колгоспну власність. У 1947 р. Трускавець надано статус міста. В 1952 р., вийшовши з районного підпорядкування, він був перетворений на курорт всесоюзного значення. Так, у період з 1985 по 1990 р. сюди щорічно прибувало понад 350 тис. відпочиваючих.

У місті функціонує 20 санаторіїв, 21 пансіонат, готелі загальною місткістю понад 14 тис. місць. Курорт має 2 бювети з мінеральною водою, 2 курортні поліклініки, 2 бальнеолікарні. Лікувальний профіль курорту – захворювання печінки, жовчних шляхів, нирок, порушення процесів обміну речовин.

Курорт Східниця також розвивався як центр видобутку нафти. В період пізнього Середньовіччя тут стояв замок, на місці якого пізніше було споруджено костьол. На сьогодні збереглися лише земляні укріплення.

Місцева вода типу «Нафтуса» має не менш цілющі властивості, ніж трускавецька.

В області діє 47 готелів, 4 мотеля, один готельно-офісний центр, 2 кемпінга. До послуг туристів у Львові «Гранд готель», «Дністер», «Жорж», «Замок Лева», «Львів», «Карпати», «Тустань» та ін.

В області діє 14 музеїв. Створено 5 державних заповідників: історико-архітектурні у м. Львові і Жовкві, історико-культурні – «Нагуєвичі» і «Тустань», музей-заповідник «Одеський замок». У м. Львові діє найстаріший в Україні музей народної архітектури. Історичний центр м. Львова внесено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Львівській області належить провідне місце в Україні за кількістю, різноманітністю і мірою збереження архітектурної спадщини, яка представлена об'єктами в історичному діапазоні – від періоду Київської Русі

до середини ХХ ст. На державному обліку перебуває 3659 пам'яток архітектури.

Місто Львів займає територію 155 км², чисельність населення – 830 тис. чоловік.

Поселення на місці нинішнього Львова виникло в середині V ст. уздовж берега р. Полтва, біля підніжжя Замкової гори, на перетині давніх торговельних шляхів. Данило Галицький побудував на цьому місці фортецю і назвав її ім'ям свого старшого сина Лева. За іншою версією, засновником міста був сам княжич Лев. Галицько-Волинський літопис містить першу згадку про м. Львів, що відноситься до 1256 р.

До нашого часу зберігся лише один із храмів давнього Львова – Миколаївська церква, споруджена в період між 1264 і 1340 рр.

Перші документальні відомості про церкву Св. Онуфрія відносяться до XIII ст. Кам'яна споруда, зведена в XVI ст., добудовувалась і перебудовувалась протягом століть. У XVII ст. церква і монастир були обнесені оборонними мурами. При монастирі в кінці XVI – на початку XVII ст. діяла друкарня, в якій працював Іван Федоров.

Найдавніша частина Львова – княже місто – включає замкову гору і посад. На його території зберігся костюл Марії Сніжної, споруджений у XIV ст. німецькою громадою. В ході реставраційних робіт 1889 – 1892 рр. був дещо видозмінений.

У середині XIII ст. на головній торговельній площі посаду (сучасна назва – площа Старий Ринок) зведено костюл Іоана Хрестителя.

Магдебурзьке право, надане місту в 1356 р., сприяло його розвитку. Населення м. Львова цього періоду являло собою досить строкатий конгломерат націй, що характеризувався різною конфесійною належністю. Крім корінного населення – українців – правом внутрішнього самоврядування користувались німецька, вірменська та єврейська громади, що були компактно розселені на території міста. Після входження Галичини до складу Польщі і заснування в 1370 р. католицької парафії в місті стали селитись поляки.

В 1772 р. м. Львів стає адміністративним центром «Королівства Галичини і Лодомерії» – однієї з австрійських провінцій. Такий статус забезпечував місту економічний і культурний розвиток, сприяв формуванню його неповторного обличчя. Львів перетворюється на одне з найбільш впорядкованих міст Європи. В його архітектурі поєднуються стилі і традиції місцевої і західноєвропейської культури.

Забудова сучасного центру Львова склалася в загальних рисах у XVI – XVIII ст., хоча основа його планування закладена ще в XIV – XV ст. Територія, що була обнесена міськими мурами, в плані являє собою неправильний квадрат розміром 600х600 м. Сіткою вузьких вулиць він поділений на прямокутні квартали.

Площа Ринок забудовувалась за зразком середньовічних західно-європейських міст і виникла як центр, навколо якого зосереджувалось торговельне і громадське життя. Від площі відходить 8 вулиць. Ансамбль площі створюють 44 кам'яні будинки, розташовані по її периметру, з ратушею в центрі. Від початкової готичної забудови, знищеної під час пожежі 1527 р., збереглись підвальні приміщення будинків і фрагменти стін із готичним декором, що були збережені при відновленні ансамблю площі.

В числі споруд, що представляють особливий архітектурний інтерес, – будинок № 2, що належав флорентійському купцеві Р. Бандіnellі, який заснував тут перший львівський поштамт.

У чорній кам'яниці (будинку № 4, названому так у кінці XIX ст., після перефарбування головного фасаду в чорний колір) одним із його власників, купцем Я. Лоренцовичем, у XVI ст. було відкрито тут одну з перших у місті аптек.

Будинок грецького купця К. Корнякта під № 6 (так звана Королівська кам'яниця) споруджений у 1590 р. Пізніше він перейшов у власність ордену кармелітів, а в 1640 р. був придбаний воєводою Я. Собеським – батьком польського короля Яна III Собеського. В 1686 р. тут у тронному залі було підписано «вічний мир» між Річчю Посполитою і Московською державою, за яким Правобережна Україна без погодження з гетьманським урядом поверталася Польщі.

Будинок неодноразово перебудовувався. Після придбання його в 1909 р. міським магістратом тут створено історичний музей.

Палац Любомирських (будинок № 10) на рубежі XVIII – XIX ст. був резиденцією галицьких намісників. З 1979 р. тут містяться фонди Львівського музею етнографії та художніх промислів.

Будинок ратуші у стилі класицизму споруджений у XIX ст. на місці ратуші XVI ст.

Неподалік від площі Ринок, на вулиці Руській, розташований ансамбль, який включає церкву Успенія Богородиці, каплицю Трьох святих і вежу Корнякта. Перші згадки про цю церкву датовані 1399 р. Кошти на відновлення храму, знищеного в середині XVI ст. пожежею, були зібрані серед міського населення.

Вежа висотою 66 м, споруджена на кошти купця Корнякта, служила дзвіницею і водночас спостережним пунктом. Вона й сьогодні залишається архітектурним символом міста.

Каплиця Трьох святих з двору прилягає до західної стіни дзвіниці. Під час ремонтно-реставраційних робіт у 1847 р. вона була з'єднана з Успенською церквою.

Латинський собор розміщений у прилеглому до площі Ринок кварталі. З 1414 р. він став головним храмом Львівського архієпископства, духовна влада якого поширювалась на галицькі, волинські, подільські

землі і навіть на Київщину. Собор Вознесіння пресвятої Діви Марії, закладений у 1360 р., споруджувався протягом більше ста років. Під час пожежі 1572 р. обвалилося склепіння храму. В ході реставраційних робіт його готична архітектура набула барокових рис. В інтер'єрі костьолю багато цінних пам'яток: скульптура і різьба, фресковий розпис, вітражі. На зовнішніх стінах висять пам'яткові кулі з облог Львова 1672 р. турками, 1919 р. – Українською Галицькою Армією.

Цвинтар навколо Латинського костьолю з XVI ст. до 1765 р. був місцем поховання багатих львів'ян. Після заборони поховань у центрі міста більшість усипальниць і надгробних пам'ятників було знесено. Залишилися дві старовинні каплиці багатих міщанських родин – Боїмів (Боймів) і Кампіанів. Обидві споруджені в кінці XVI – на початку XVII ст.

Ансамбль бернардинського монастиря (1600 – 1630 рр.) включає Костьол Св. Андрія із скульптурами XVIII ст., ротонду. Монастирські будівлі оточені оборонними мурами з бійницями.

Костьол єзуїтів (1610 – 1630 рр.) – є однією з найбільших культових споруд міста, поруч з якою розташований триповерховий будинок колишньої єзуїтської колегії (заснована в 1638 р.). В 1661 р. їй було надано статус академії, при якій відкрито чотири факультети: богословський, медичний, філософський, юридичний. За своїм значенням вона стала другим вищим навчальним закладом в Україні після Києво-Могилянської академії. В 1787 р. академію перетворено на світський університет з німецькою мовою викладання.

Одним із найстаріших у Львові є Вірменський собор. Вірмени стали селитись у м. Львові з XIII ст. їм було виділено під забудову земельну ділянку в північній частині міста. Тут зберігся ансамбль споруд, що формувалася протягом кількох століть. До нього входять Вірменський собор (1363 р.), вежа-дзвіниця (1571 р.), декоративна колона з фігурою Св. Христофора (1726 р.), будинок колишнього вірменського банку (XVII ст.), палац вірменських архієпископів (XVII – XVIII ст.), бенедектинський жіночий монастир (XVII ст.).

Центром комплексу є один із найстаріших храмів старого міста – церква Св. Марії, що була головним храмом новоствореної єпархії всіх вірмен Русі і Валахії. В її архітектурі поєднані риси вірменського і місцевого зодчества. При соборі на початку XVII ст. діяла одна з найдавніших вірменських друкарень.

На Вірменській вулиці зберігся будинок, прикрашений рельєфами на тему пір року і зображеннями знаків зодіаку (XIX ст.).

Середньовічне місто було оточене двома рядами мурів, валом і ровом. Від його оборонних споруд залишилися фрагменти зовнішнього мурів і Королівський арсенал (1639 – 1646 рр.).

У Міському арсеналі (XV – XVI ст.), що був споруджений на кошти міщан, тут діє музей, де експонується колекція холодної і вогнепальної

зброї із 32 країн світу (з 1981 р.).

На оборонному валу побудована Порохова вежа (1554 – 1556 рр.). На Святоюрській горі в центрі Львова підноситься ансамбль собору Св. Юрія-Змієборця. Однією з кращих барокових споруд міста є домініканський костюл (1745 р.).

В кінці ХІХ ст. у Львівській політехниці створено архітектурний факультет, що позначилось на розвитку галицької архітектури.

Для одного із найстаріших технічних вузів України Львівського політехнічного інституту, наступника Львівської політехнічної школи (1844 р.), в 1873 – 1878 рр. було споруджено спеціальне приміщення.

Львівський університет з 1920 р. функціонує в приміщенні Галицького крайового сейму (1877 – 1881 рр.), що є першою урядовою спорудою в Україні. Будинок розташований навпроти найстарішого в місті парку (ХVІ ст.).

В 1891 р. споруджено будинок Галицької ошадної каси, прикрашений скульптурою «статуї Свободи» (нині – музей етнографії і художніх промислів).

Театр опери і балету (1897 – 1900 рр.) має пишно декорований фасад із численними скульптурами.

У 1904 р. зведено будинок промислового музею (зараз – Національний музей).

Серед історичних пам'яток міста – Личаківське кладовище, яке існувало вже у ХVІ ст. Багато надгробних пам'ятників має значну мистецьку цінність. Тут поховані видатні львів'яни: І. Франко, С. Крушельницька, М. Шашкевич та ін.

У м. Львові багато зелених насаджень. До найкращих міських парків належить Високий замок, створений у ХІХ ст. навколо залишків княжого замку.

За горою Лева розкинувся історико-ландшафтний парк «Знесіння», на території якого розташований музей народної архітектури і побуту. Перший експонат – дерев'яну церкву – привезли сюди в 1930 р.

У верхній частині Стрийського парку (1879 р.) збереглось кілька будівель, споруджених у 1894 р. з нагоди проведення в місті крайової виставки.

Ще один міський парк – Залізна Вода.

У м. Львові діють 9 театрів, філармонія, органний зал, цирк. У місті функціонує 24 музеї. Одним із найстаріших і найбільших музеїв України є Львівський історичний музей, розміщений у чотирьох будівлях на площі Ринок.

Фонди Національного музею, заснованого в 1905 р. митрополитом А. Шептицьким, налічують понад 100 тис. експонатів, серед яких – унікальне зібрання українського іконопису ХІV – ХVІІІ ст., рукописи і стародруки, гравюри, твори скульптури, живопису, народного прикладного мистецтва.

Експозиція Львівської картинної галереї започаткована колекцією живопису, зібраною протягом 1903 – 1906 рр. на пожертвування львів'ян. Крім того, львівським магістратом було придбано кілька приватних зібрань.

Сьогодні у фондах галереї понад 53 тис. живописних полотен європейських і вітчизняних майстрів XIV – XX ст., творів декоративно-вжиткового мистецтва. Відділами музею є комплекси Золочівського, Одеського і Підгорецького замків.

Місто Золочів уперше згадується близько 1443 р. З 1634 р. замком-фортецею володів Я. Собеський – батько майбутнього польського короля Яна III.

У 1802 р. замок придбаний поміщиками Комарницькими і перебудований на цивільну споруду. З 1840-х рр. замок – власність австрійського уряду, розпорядженням якого приміщення переобладнано під військові казарми. З 1870-х років замкові будівлі використовувались австрійською владою як в'язниця і приміщення суду.

Золочівський замок майже повністю зберігся до наших днів. Серед пам'яток Золочева – оборонний двір (за іншим припущенням – арсенал), датований XIV ст.

У селищі Олесько уцілів найстаріший в Україні замок. У документах 1327 р. Олесько згадується як володіння князя Болеслава-Юрія П. Тройденовича. В середині XIV ст. замок стає власністю князя Любарта, а пізніше – угорського графа Емерика Бубека. В 1432 р. він переходить до Яна з Сенна, який модернізував замкову споруду, перетворивши її на палац. З XVI ст. замком володіє воєвода Ян Данилович, який оточив його системою валів і ровів, добудував галереї і здійснив внутрішнє перепланування. Паралельно з цим біля замку закладено регулярний італійський парк. У 1629 р. в Олеському замку народився майбутній польський король Ян Собеський, а в 1639 р. – Михайло-Корибут Вишневецький. Олесько дістав назву «колиски королів».

Ян III Собеський у 1683-1687 рр. відремонтував і добудував замок, що перетворився на розкішну королівську резиденцію, оточену парком. Але вже в 1725 р. він був проданий сином короля Костянтином. За наступних господарів, Жевуських, замок прийшов у занепад.

У 1882 р. замок перейшов у власність галицького самоврядування. У 1892 р. він був викуплений і відреставрований польським громадським комітетом опіки над пам'ятками, набувши вигляду, який він мав на початок XVIII ст. Під час Першої світової війни замок був зруйнований. Часткова реставрація була здійснена в 1930-х рр., а повна – в 1963 – 1975 рр. Сьогодні в музеї-заповіднику «Олеський замок» розміщується відділ Львівської картинної галереї, де експонуються твори живопису, скульптури, декоративно-вжиткового мистецтва X – XVIII ст.

В Одеську зберігся також готичний костюл 1481 р.

У селі Підгірці в 1635 – 1640 рр. на місці давніх укріплень споруджено замок за проектом французького інженера Г. Боплана на замовлення коронного гетьмана С. Конєцпольського. Він є центральною спорудою великого архітектурного ансамблю, що включає парк із парковими спорудами XVII – XVIII ст. і костьол Св. Іосифа (1766 р.).

В 1720 р. замок став власністю Вацлава Жевуського, який зібрав велику бібліотеку, цінну колекцію живопису, зброї, меблів.

Наприкінці XVIII ст. замок почав занепадати, багато цінних творів мистецтва було втрачено.

В 1997 р. замок передано Львівській картинній галереї і розпочато реставрацію.

В Підгірцях збереглась пам'ятка дерев'яного зодчества – церква XVIII ст.

Поморянський замок споруджений у першій половині XVI ст. на місці дерев'яної фортеці XV ст. Він не раз витримував тривалу і не раз відбудовувався. Замок був улюбленою садибою короля Яна III Собеського. Після його смерті замок переходив від одних власників до інших і поступово втратив свій початковий вигляд.

Місто Жовква (в 1368 – 1560 рр. – Винники; в 1951 – 1991 рр. – Нестеров).

Село під назвою Винники перейшло у власність магната Жолкевського, який збудував тут замок і перейменував його на свою честь. Невдовзі новостворене місто стало відоме своїми ярмарками і місцевими умільцями – різьбярями, малярами, ювелірами. У Жовкві діяли школи, кілька бібліотек.

У місті збереглась середньовічна забудова його центральної частини.

Серед архітектурних пам'яток міста виділяється костьол Св. Лаврентія, (1606 р.), в якому поховані Жолкевські, Собеські і Даниловичі. Тут збереглись надгробні пам'ятники з червоного, чорного і білого мармуру.

В місті уціліли також замок (1594 р.), домініканський монастир-фортеця з келіями (1653 р.) і стінами (1655 р.), Троїцька церква Василіанського монастиря (1612 р.) із дзвіницею, синагога (1692 р.). Церква Різдва на Винниках (1705 р.) і Троїцька (1720 р.) церква є зразками місцевого дерев'яного зодчества.

У Жовкві, за версією І. Крип'якевича, народився і навчався в місцевій братській школі Б. Хмельницький.

Цінні архітектурні пам'ятки збереглися в Дрогобичі. Місто виникло приблизно в середині XIII ст. як укріплена фортеця. Костьол Св. Варфоломія зведено на місці давнього замку в період з 1392 р. до початку XV ст. В 1548 р. він був оточений валом, ровом і огорожею. Поруч із костьолом у 1551 р. збудовано дзвіницю, що служила також оборонною баштою. Костьол і дзвіниця неодноразово ремонтувались і перебудовувались. Збере-

глась надбрамна башта біля кафедрального костьола, перебудована в XVI – XVIII ст.

У Зваричі, передмісті Дрогобича, поблизу від старих солеварень стоїть дерев'яна церква Воздвиження чесного хреста, збудована в 1613 р. В інтер'єрі зберігся настінний живопис XVII – XVIII ст.

На околиці Старого Дрогобича збереглась дерев'яна церква Св. Юрія, час спорудження якої не встановлено.

Більшість літературних джерел засвідчує, що вона була перевезена у Дрогобич у 1657 р. з с. Надіїв і поставлена на місці старого храму, спаленого в 1499 р. під час татарського набігу. В церкві збереглися монументальний позолочений іконостас і тематичні розписи XVII ст., які суціль вкривають стіни всіх приміщень.

У Дрогобичі уцілів оборонний монастир кармелітів, заснований наприкінці XVII ст. Один із монастирських храмів, перетворений на греко-католицьку церкву Св. Трійці, функціонує й сьогодні.

У Дрогобичі народився Юрій Котермак – професор Краківського, ректор Болонського університетів.

В селі Нагуєвичі (до 1240 р. – Сольне, пізніше – Башево, або Дашево) народився І. Франко. Тут діє його музей-садиба. При в'їзді в село починається «стежка Івана Франка» – художньо-меморіальний комплекс роботи студентів і викладачів Львівської академії мистецтв.

У місті Броди збереглися залишки середньовічних укріплень і палацу XVI – XVII ст. Уцілили земляний оборонний вал, два бастіони, каземати (XVII ст.), а також кілька церков – Пресвятої Богородиці (1600), Св. Юрія (XVI – XVIII ст.), Троїцька із дзвіницею (1726 р.), костюл (1662 р.) і синагога (1742 р.).

У с. Воля-Висоцька є церква Св. Миколая 1598 р. з іконостасом 1655 р. і розписом, виконаним відомим художником І. Рутковичем з м. Жовква.

У с. Івано-Франкове (до 1945 р. – Янів) – колишній фортеці XVII ст. – зберігся лише костюл (1614 р.), перебудований у більш пізній період, у якому похована мати польського короля Станіслава Августа.

У селі Лаврів розташований монастир із церквою та оборонною вежею, де, за переказами, був похований князь Лев Данилович. Монастир зазнав численних руйнувань і пожеж. У монастирській церкві збереглися фрески XV – XVI ст.

Поблизу Крехова розташований Василіанський монастир, заснований близько 1618 р. На його території збереглися Миколаївська церква, келії, оборонна вежа-дзвіниця (XVIII ст.). Тепер на його території діє Вища духовна семінарія. За селом встановлено також пам'ятний знак на честь перемоги в польсько-турецькій війні 1672 – 1699 рр.

Ще один пам'ятний знак на честь перемоги в польсько-турецькій війні 1672 – 1699 рр. стоїть у селі Глинське. Тут збереглось також давньоруське городище.

В селищі Підкамінь зберігся ансамбль домініканського монастиря (XVII – XVIII ст.), який складається з Вознесенського костюлу (1612 – 1695 рр.), келій, оборонних стін з воротами, дзвіницею і баштами. Пам'ятка барокової архітектури – каплиця Параскеви П'ятниці (1739 – 1741 рр.).

Село Кульчиці пов'язане з іменами трьох гетьманів Війська Запорозького: П. Конашевича-Сагайдачного, М. Жмайла, І. Сулими. В селі народився Юрій Франц Кульчицький.

У м. Рудки у Вознесенському костюлі (1728 р.) похований польський драматург О. Фредро.

В с. Муроване є парк XVII – XIX ст., посеред якого збереглися залишки замку XVI ст. з валами, ровами, земляними укріпленнями. В XVII ст. ним володіли Мнішеки. Замок був зруйнований під час Першої світової війни.

В селі Оброшине розташований палацовий комплекс 1730 р., до якого входять палац, службові приміщення, огорожа з воротами і парк. Цей палац був літньою резиденцією львівського римо-католицького архієпископа.

Перші згадки про замок, розташований на околиці села Свірж, відносяться до XV ст., хоча від тих часів залишилися лише фрагменти мурів, зведені в XVI – XVII ст. Під час Першої світової війни замок був пошкоджений, а в 1920 р. відреставрований. На території прилеглого парку зберігся костюл (1541 р.).

Старовинний Самбір (попередні назви – Погонич, Повий Самбір, Нове Місто) багатий на пам'ятки фортифікаційного будівництва. Тут збереглися фрагменти земляного валу, костюл бернардинців з келіями (1751 р.), церква Різдва Богородиці (1728 р.), що була оточена оборонним муром, костюл (XVI – XVII ст.) з бійницями. В кінці XVIII – на початку XIX ст. були перебудовані ратуша (XVII ст.), оборонний двір, міський і цеховий арсенали, домініканський монастир (1406 р.), монастир бригідок та єзуїтський монастир (1680 р.).

У с. П'ятничани збереглася сторожова башта (XV – XVI ст.), в якій функціонує відділ Львівської картинної галереї.

В с. Сусідовичі розташований укріплений монастир кармелітів XVI – XVIII ст. з високим оборонним валом.

У селі Червоне (колишня назва – Ляцьке) зберігся палацовий комплекс XVIII – першої половини XIX ст., збудований у стилі ампір.

Івано-Франківська область розташована на заході країни, в межах Передкарпаття та Українських Карпат. Південні райони області межують з Румунією. Площа області – 13,9 тис. км² (2,4 % території України). Національний склад населення однорідний: українці складають 96,3 % від його загальної чисельності. В гірських районах виділяються етнічні групи – гуцули і бойки.

Територію області пересікає 8286 річок, які належать до басейнів Дністра і Пруту. Річки в основному гірські. Озера нечисленні.

В області налічується 366 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі перший в Україні національний парк – Карпатський, розташований біля верхів'я Пруту. Серед природних рекреаційних ресурсів області – сприятливий клімат, джерела мінеральних вод і запаси лікувальних грязей. Кліматичні курорти (Косів, Ворота, Шешори, Яремча та ін.) зосереджені переважно в південно-східній частині області. Серед них одним із найбільш популярних є Яремча. Тут лікують ревматизм, захворювання опорно-рухового апарату, нервової системи, легенів та ін.

Мінеральні води області різноманітні за своїм хімічним складом:

- у гірській частині – хлоридно-натрієві (Верховинський, Рожнятівський райони), вуглекислі невисокого рівня мінералізації (верхів'я р. Чорний Черемош), типу «Нафтуса» (район Шешорів);
- у Передкарпатті – хлоридно-натрієві і кальцієво-натрієві (Долина, Калуш, Космач, та ін.);
- на рівнинних територіях – йодо-бромні малого рівня мінералізації і сульфідні (Більшівці, Коршів, Городенка, Черче).

Родовища лікувальних грязей відомі в Городенківському, Рогатинському і Долинському районах.

В області є 18 готелів. Туристів приймають готель «Верховина», туристські бази «Прикарпаття» (Івано-Франківськ), «Гуцульщина» (Яремча), «Карпатські зорі» (Косів), «Сріблясті водоспади» (с. Шешори), «Смерічка» (с. Люча), «Гірська» (с. Яблуниця). Турбази «Гірська» і «Гуцульщина» і туристський готель «Верховина» обладнані лижnobуксирувальними підйомниками.

Селище Ворохта є центром підготовки збірних команд України із зимових видів спорту.

В с. Ворохта є збудований у XVIII ст. найменший з усіх гуцульських храмів.

Традиційними стали міжрегіональні гуцульські фестивалі і міжнародні фольклорні фестивалі в Коломиї, міжобласні фестивалі («Покутські візерунки») в Городенці, фестивалі сучасної української пісні («Золотий тік») у Бурштині.

В області діє 11 музеїв із 6 відділами.

Івано-Франківський краєзнавчий музей створено в 1939 р. як історико-краєзнавчий на основі фондів Покутського музею в Станіславі, Жаб'ївського музею «Гуцульщина» та окремих приватних колекцій. Його зібрання налічує близько 120 тис. експонатів, серед яких – археологічні знахідки, природнича, нумізматична колекції, твори живопису, скульптури, іконопису, національний одяг, вишивка, художні вироби з металу, шкіри, зразки художнього різьблення, побутові предмети, документи.

Музей розташований у приміщенні колишньої міської ратуші. Музей має кілька філіалів: літературний музей Прикарпаття, літературно-меморіальний музей І. Франка (с. Криворівня), історико-архітектурний музей «Скит Манявський» (с. Маняви), літературно-меморіальний музей Л. Мартовича (Торговиця).

В с. Криворівня щоліта в період з 1900 по 1914 рр. відпочивав І. Франко. Сюди двічі в (1910 і 1911 рр.) приїздив М. Коцюбинський, якого ці місця надихнули на створення повісті «Тіні забутих предків».

У сусідньому селі Красноїлів Г. Хоткевич у 1906 р. заснував самодіяльний гуцульський театр. Режисером театру був також Лесь Курбас.

На запрошення Г. Хоткевича Криворівню відвідали К. Станіславський і В. Немирович-Данченко.

Поблизу с. Манява на вузькій терасі між горою Вознесінкою і крутим берегом гірської річки Батерс (Скитець) розташований комплекс споруд монастиря-скиту, заснованого в 1611 р. В XVII ст. сформувався ансамбль споруд, від якого до наших днів дійшли фрагменти мурів, в'їзна башта-дзвіниця, оборонна башта, висока башта («Скарбниця»), руїни трапезної, монастирських келій, ще однієї в'їзної башти.

Пам'яткою природи є Манявський водоспад.

Музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Й. Кобринського засновано в Коломиї в 1926 р. Його фонди налічують понад 20 тис. одиниць. В експозиції представлені такі види народного мистецтва, як художня обробка дерева, металу, шкіри, а також гончарні, ткацькі вироби, вишивка, національний одяг, писанки, живопис. Інтерес представляє, зокрема, техніка іконопису на склі.

В області зареєстровано 3477 пам'яток історії і культури. Архітектурна спадщина включає 1359 пам'яток.

В м. Галич у 1994 р. створено національний заповідник «Давній Галич» на базі комплексу пам'яток давньоукраїнської історії і культури. Він включає Галицьке городище X – XIII ст. в с. Крилос, храм Св. Пантелеймона в с. Шевченкове – унікальну пам'ятку архітектури XII – XIII ст. Церква Св. Пантелеймона споруджена близько 1200 р. В середині XIV ст. вона була передана католикам і відтоді відома як костюл Св. Станіслава. Храм неодноразово зазнавав руйнувань. У 1926 р. його частково відремонтували, а в 1997 – 1998 рр. пам'ятка була відреставрована, набувши свого початкового вигляду. Біля храму стоїть дзвіниця (1611 р.). В місті також збереглися церкви Різдва Христового і Успенська, митрополичі палати, фундаменти Успенського собору, відомого з літописів, руїни замку (XIV – XVII ст.).

На території заповідника розташовані також музей історії давнього Галича і музей народної архітектури і побуту.

Івано-Франківськ (до 1962 р. – Станіслав, названий так на честь його власника С. Потоцького) збудований на місці с. Заболотів. Стару міську

фортецю було розібрано і на її місці споруджено єзуїтський костьол (1788 – 1812 рр.). Серед архітектурних пам'яток міста – Костьол Пресвятої Діви Марії (1669 – 1703 рр.), розташований в історичному центрі Івано-Франківська. Під будівлею містилась родова усипальниця Потоцьких. Зберігся в місті також замок Потоцьких кінця XVII ст.

У 1677 р. місцева вірменська громада одержала право на внутрішнє самоврядування. У зв'язку з цим у місті було створено два магістрати: українсько-польський і вірменський. Тривала російсько-турецька війна зруйнувала торговельні зв'язки краю з дунайськими князівствами, в результаті чого в 1769 р. більшість вірменських купців переселилася за Карпати, і вірменська громада втратила своє самоврядування. В місті збереглась вірменська церква XVIII ст.

В містечку Богородчани розташований ансамбль домініканського монастиря, який включає костьол (1742 – 1761 рр.) і палати з келіями (1762 р.).

В с. Гошів зберігся монастир Св. Василя Великого. Він був заснований близько 1570 р. південніше від того місця, де стоїть тепер, і перенесений на нову ділянку в 1780 р. В минулому він був широко відомий у Галичині своєю чудотворною іконою.

В Рогатині серед пам'яток оборонного будівництва – церква Різдва Богородиці (XIV – XV ст.) і міські стіни з брамою XIV – XVII ст., а також Миколаївський костьол (XV ст.).

У селищі Рожнятин частково зберігся замок Конецпольських, серйозно пошкоджений у 1649 – 1650 рр. і відбудований у 1758 р. Будівля оточена великим парком.

Історичною пам'яткою містечка Пнів є руїни замку, спорудженого у другій половині XVI ст.

13.3 Туристичні ресурси Буковини

Територія між Карпатами, Дністром у його середній течії і нижнім Прутом має назву Буковини. Чернівецька область охоплює історичну територію Північної Буковини і Хотинського повіту Бесарабії. Вона розташована в межах Передкарпаття і східної частини Карпат. На півдні область межує з Румунією, її площа – 8,1 тис. км² (1,3 % території країни). Область має густу річкову мережу. Тут налічується близько 4,5 тис. річок, які належать до басейнів річок Дунаю і Дністра. Розвитку рекреаційної сфери сприяє м'який клімат, мальовничі ландшафти, наявність джерел мінеральних вод.

Курортними зонами є Вижницький і Путильський райони, де наявні значні лісові масиви і джерела мінеральних вод: гідрокарбонатні (Путильський, Сторожинецький, Глибоцький райони), хлоридні (Путильський, Вижницький, Сторожинецький, Глибоцький, Сокирянський райони), сульфатні (Новоселицький, Заставнівський райони), залістисті (Вижниць-

кий, Хотинський, Сокирянський райони), сірководневі (с. Щербинці Новоселицького району, Брусниця Кіцманського, Путильський район).

Родовища лікувальних грязей відомі у Глибоцькому, Сторожинецькому, Вижницькому районах.

На території області в районі сіл Нагоряни, Грушівці і Бабин зводиться мальовниче скелясте Товтрове пасмо, що простяглося від Львівської області через західне Поділля аж до кордону між Молдовою і Румунією.

В області налічується 243 території та об'єкти природно-заповідного фонду, в тому числі національний природний парк «Вижницький», 8 пам'яток природи (в їх числі – печери Буковинка, Піонерка, Попелюшка, Баламутівська; Сторожинецький дендропарк).

Карстова печера Попелюшка розташована на межі України і Молдови. Вхід до неї знаходиться з боку с Подвірного в Чернівецькій області. Довжина підземних ходів – 80 км.

В Чернівецькій області є 19 готелів. На державному обліку перебуває 738 пам'яток. В області є 5 музеїв і 4 відділи і філіали.

Чернівецький краєзнавчий музей – один з найстаріших в Україні. В 1877 р. його колекція була передана Чернівецькому університету. З 1893 р. до початку Першої світової війни він функціонував як крайовий музей. Нині в його фондах налічується 83 тис. експонатів. Музей має два відділи – історичний музей у м. Хотин і краєзнавчий музей у м. Кіцмань, а також філії – літературно-меморіальні музеї Ю. Федьковича та О. Кобилянської.

В Чернівцях діють музей народної архітектури і побуту, картинна галерея, виставковий зал. Цікавим є музей майстра української народної творчості Г. Тараса у м. Вашківцях.

Літописне місто Чернівці стояло на високому лівому березі Пруту, біля села Ленківець. Існує припущення, що Ленківське городище – залишки його укріплень. Виникло місто дуже давно, бо вже з XII – XIII ст. воно відоме як значний торговельно-ремісничий центр. У 1240 р. внаслідок татаро-монгольського нашествия воно було зруйноване і відродилося вже на новому місці.

Найдавнішими пам'ятками, що збереглися сьогодні в Чернівцях, є чотири дерев'яні храми в передмістях Рош, Каличанка, Клокучка і в центрі міста. Остання – церква Св. Миколая (1607 р.) – належить до храмів «хатнього типу», які за своїм зовнішнім виглядом та інтер'єром майже нічим не відрізняються від звичайної хати. Класичними зразками цього типу церков є також Миколаївська церква в селі Поляни (1648 р.) і Троїцька (1774 р.) в Чернівцях.

Комплекс резиденції буковинських митрополитів розташований на високому пагорбі в історичному центрі Чернівців. Висотні акценти ансамблю – семінарська церква і дзвіниця монастирського корпусу – є головними містобудівними домінантами. Споруди зведені на місці давньої ре-

зиденції архієпископа, яка поступово занепала і в 1794 р. була розібрана. Нова резиденція споруджена за проектом чеського архітектора Й. Главки в 1864 – 1882 рр. Комплекс включає три двоповерхові корпуси і ландшафтний парк, заладений у 1876 – 1878 рр. У 1944 р. в резиденції розмістились музей та філологічний факультет Чернівецького університету, а в 1956 р. весь комплекс переданий у розпорядження університету.

Головна споруда комплексу – палац митрополита з парадним Мармуровим залом. У семінарському корпусі розміщувалась духовна семінарія, а згодом – теологічний факультет Чернівецького університету, відкритого в 1875 р. Монастирський корпус початково призначався для ченців, згодом у ньому стали діяти школа псаломщиків, бурса і цех, який виробляв свічки.

На східній околиці Чернівців, що має назву Гореча, на високому пагорбі серед лісу зведена церква Різдва Богородиці (Георгіївська), що входила до комплексу місцевого православного монастиря, заснованого на початку XVIII ст. В 1730 р. тут було збудовано невелику дерев'яну церкву, а в 1767 р. на пожертвування російської імператриці Катерини II зведено кам'яний храм. Велику мистецьку цінність має розпис в інтер'єрі храму. Горечанський монастир ліквідовано австрійською владою в 1786 р., а церква стала функціонувати як парафіяльна.

Неподалік від Чернівців є село Лужани, в якому зберігся кам'яний Успенський храм середини XV ст. – найстаріший з уцілілих на Буковині.

На Буковині набуло значного поширення дерев'яне культове зодчество. Серед його зразків – церква Св. Іоанна Сучавського із дзвіницею (с. Виженка, 1792 р.), церква Успіння Богородиці із дзвіницею (с. Дубівці, 1775 р.), церква Св. Миколая (сmt. Пугала, 1885 р.), церква Різдва Богородиці із дзвіницею (с. Селятин, XVII – XVIII ст.), церква Св. Іллі із дзвіницею (с. Шепіт, 1898 р.).

В області уцілів грандіозний комплекс Хотинської фортеці. Його ядром є замок, навколо якого пізніше були споруджені укріплення бастіонного типу.

Замок зведений у 1230 р. на місці більш давніх дерев'яних укріплень. У другій половині XV ст., за молдавського господаря Стефана Великого, замок був суттєво перебудований і розширений, споруджені надбрамна і наріжні башти, збудовані два палаци з глибокими підвалами. Територія замку була ще більше розширена і укріплена в XVI ст. До наших днів дійшли могутні оборонні мури і п'ять башт, західний (комендантський) палац, замкова каплиця і казарми.

В 1700 – 1711 рр. турецькі правителі збудували спроектований французькими інженерами Бастіонний замок (Нову фортецю), яка складається із земляних валів і семи бастіонів. На території фортеці були розміщені казарми, мечеть, майстерні і господарські будівлі.

На Буковині збереглися хасидські святині. В Чернівцях і був цілий єврейський квартал. Садгора поблизу Чернівців – колишня резиденція цадиків, місце знаходження равінату. Центром хасидизму була також Вижниця.

13.4 Туристичні ресурси Закарпаття

Закарпаття розташоване за головним Карпатським хребтом, на стику кордонів України і чотирьох сусідніх держав – Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини. Поблизу Рахова встановлено пам'ятний знак, що символізує географічний центр Європи. Населення області – 1258,1 тис. чоловік (2,4 % населення країни). В його національному складі переважають українці (77,6 %), які представлені етнічними групами лемків (на північному заході) і гуцулів (на сході). Тут живуть також угорці (13 %), росіяни (3 %), румуни, словаки, німці, євреї, цигани та ін. Закарпаття лежить у межах Українських Карпат. Це гірська область: 4/5 її території займають гори. В Закарпатті знаходиться найвища вершина України – Говерла (2061 м). Майже половина території області вкрита лісами. В Закарпатті 152 річки, що належать до басейну р. Тиси – притоки р. Дунаю: Боржава, Латориця, Уж та ін. Майже всі вони беруть початок у горах. На території області 137 озер. В області 415 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі Карпатський заповідник і природний національний парк Синевир.

Територію Карпатського заповідника складають три розрізнені масиви, на висоті від 200 до 2061 м над рівнем моря. Найбільший з них – Угольсько-Широколужанський, розташований у центральній частині Українських Карпат, на південних схилах Полонинського хребта. Тут зосереджений найбільший у Європі масив букових пралісів. Чорногірський масив займає південний схил Чорногірського хребта. В ньому виділяються лісовий, субальпійський і альпійський висотні пояси. Третій масив – Хустський, або Долина нарцисів, де у великій кількості в природних умовах росте ця квітка поруч з іншими рідкісними рослинами: орхідеями, ірисами сибірськими та ін.

Природний національний парк Синевир, створений у 1989 р., розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ях Теремлі та Ріки, в Міжгірському районі.

Заказник Зачарована долина – мальовниче міжгір'я у верхів'ях Смерекового потоку, відоме химерними скельними утвореннями.

В області є мальовничі водоспади: Манявський у вузькій ущелині на р. Манява; Скакало в долині р. Синявки; Шипіт, однойменний з назвою річки, який падає з висоти 24 м двома потоками; в Міжгірському районі на потоці Пилипець – каскад водоспаду Шипот.

Різноманітний тваринний світ краю. В річках і озерах водяться цінні види риб – форель і харіус, які також розводяться у спеціальних рибних господарствах.

Закарпаття багате на корисні копалини. Тут великі поклади кам'яної солі, що розроблялися ще в період Римської імперії, але інтенсивно експлуатуватися стали лише у XVIII ст. Значні також запаси високоякісних каолінів, що використовувалися для виготовлення відомої віденської порцеляни.

М'який клімат, мальовничі гірські ландшафти, численні мінеральні джерела, історичні пам'ятки сприяють розвитку рекреації.

Джерела мінеральних вод (Ужоцьке, Міжгірське, Драгівське, Плосківське, Полянське, Новополянське, Сойминське, Квасівське та ін.) зосереджені переважно в гірських районах. Із рівнинних найбільш відомі Ужгородське, Шаянське.

У Солотвині у вироблених соляних шахтах розмістився комплекс, що спеціалізується на лікуванні алергічних захворювань.

Закарпаття є одним із провідних туристичних районів. Тут діють турбази. В Закарпатті є 28 готелів, 2 мотелі. В Закарпатській області на державному обліку перебуває 152 пам'ятки архітектури.

В передмісті Ужгорода Горяни зберігся найдавніший на Закарпатті храм – ротонда, який датується XII – XIII ст. і відомий під назвою костюлу Св. Анни або церкви Св. Миколая. Значну історико-художню цінність мають фрески XIV ст. в інтер'єрі ротонди.

Місто Ужгород відомий з X ст. Міський замок споруджений у XVI ст., а в XVII добудований. Його внутрішній дворик оточений триповерховими житловими приміщеннями з чотирма кутовими баштами. В Ужгородському замку з 1947 р. відкритий Закарпатський краєзнавчий музей, колекція якого налічує понад 80 тис. експонатів. Його філіал – Закарпатський художній музей, експозиція якого включає роботи майстрів України, Угорщини, Словаччини, Чехії. Серед фортифікаційних споруд вирізняється Мукачівський замок, споруджений на вершині гори вулканічного походження. Цей комплекс складався упродовж тривалого історичного періоду і являє собою надзвичайно складну оборонну систему, що дозволяє простежити всі етапи розвитку фортифікаційного будівництва в Центральній і Середній Європі. Історики висловлюють припущення, що в IX – XI ст. на цій горі існувало невелике прикордонне укріплення Київської Русі, зруйноване татарами-монголами в 1242 р. Ядро фортеці датують кінцем XIV ст., пов'язуючи його спорудження з ім'ям Ф. Коріатовича, якому Мукачеве дісталось в дарунок від угорського короля Сигізмунда. В 1663 р. оборонна система замку була суттєво вдосконалена, споруджені нові кам'яні бастіони, що збереглися до наших днів, система підйомних мостів. У тому вигляді, в якому ми бачимо фортецю сьогодні, вона склалася в 1688 р. Сьогодні це один із найбільших оборонних комплексів на території України. В Мукачівському замку міститься історичний музей.

Ще один давній комплекс оборонних споруд уцілів у с. Невицьке. Його ядро (виникло в кінці XIII – на початку XIV ст.) наближається до

овалу, по периметру якого усередині розташоване приміщення, яке на рубежі XIV – XV ст. було додатково укріплене кам'яним оборонним муром із чотирма баштами. Ще через століття на під'їзді до замку споруджено південну в'їзну башту з довгим дерев'яним мостом на високих кам'яних опорах. Зруйнований у 1644 р. З 1879 р. замок стає туристичним об'єктом. З 1968 р. тут ведуться реставраційні роботи.

Над містом Хуст височить замок, заснований у XIV ст., – він неодноразово піддавався перебудові. В 1766 р. в результаті удару блискавки, який припав на пороховий льох, замок злетів у повітря і після цього вже не відбудовувався.

В місті Берегове, що лежить у долині Тиси, знаходиться пам'ятка архітектури XVII ст. – графське подвір'я.

В селищі Чинадієве в Мукачівському районі збереглися парк, закладений у 1848 р., замок XIV – XVI ст. і палац 1890 – 1895 рр. (нині – головний корпус санаторію «Карпати»).

В області діють 3 музеї з 6 філіалами і відділами. Закарпатський музей народної архітектури і побуту відкрито в Ужгороді у 1970 р. на схилах Замкової гори. В ньому представлені споруди всіх районів області, характерні для українських, румунських і угорських поселень Закарпаття. Будівлі побутового і господарського призначення з хатнім начинням, предметами повсякденного вжитку, знаряддями праці репрезентують матеріальну і духовну культуру населення Закарпаття на історичному відрізку від XVII ст. по 40-і рр. XX ст.

ЛЕКЦІЯ 14. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

План

14.1 Загальна характеристика Південної України.

14.2 Одеська область.

14.3 Миколаївська область.

14.4 Херсонська область.

14.5 Запорізька область.

14.6 Донецька область.

14.7 Луганська область.

14.1 Дніпропетровська область.

14.9 Кіровоградська область.

14.1 Загальна характеристика Південної України

Степова Україна – найбільший історико-географічний край (його площа – 250 тис. км²), що охоплює 8 сучасних областей України: Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Херсонську.

У межах історико-географічного краю Степова Україна виділяють Азово-Чорноморський рекреаційний регіон, який включає Одеський і Приазовський рекреаційні райони і курортні місцевості на узбережжі Азовського і Чорного морів.

Одеський рекреаційний район охоплює територію Миколаївської, Одеської і Херсонської областей і спеціалізується на бальнеолікуванні, відпочинку, організації екскурсій, морських прогулянок, фестивалів, конгресів, семінарів, бізнес-туризмі.

До Приазовського рекреаційного району входять Донецька, Запорізька і Херсонська області. Спеціалізація курортно-рекреаційної зони Бердянська – бальнеолікування, дитячий і сімейний відпочинок, туристські екскурсії, морські прогулянки.

Природно-рекреаційні ресурси регіону включають помірно континентальний клімат, тепле море, мінеральні води і лікувальні грязі.

14.2 Одеська область

Одеська область розташована на південному заході країни, де проходить державний кордон із Румунією і Молдовою. На півдні і південному сході її територія омивається Чорним морем. Площа області – 33,3 тис. км² (5,5 % території країни). На території Одещини протікає 225 річок. Головні з них – Дунай (його Кілійське гирло), Дністер, Південний Буг. В заплавах Дунаю і Дністра є озера Кагул, Катлабуг, Саф'ян, Ялпуг та ін. В області 15 лиманів, найбільші з яких – прісноводний Дністровський і солоні Куяльницький, Тилігульський, Хаджибейський, Шагани, Алібей.

В області налічується 92 природно-заповідні території та об'єкти, в тому числі заповідник Дунайські плавні, який лежить у пониззі Кілійського гирла р. Дунаю, займає частину островів і акваторії Чорного моря. Пам'ятками природи є Михайлівський яр і Одеські катакомби. Наукову і естетичну цінність має флористична колекція ботанічного саду Одеського університету.

В північно-західній частині чорноморського узбережжя розташований скелястий острів Зміїний площею 1,5 км², на якому були давні грецькі поселення

Сприятливі кліматичні умови, тепле море, численні пляжі (довжина Чорноморського узбережжя – більше 300 км), значні запаси лікувальних грязей, джерела мінеральних вод обумовлюють розвиток рекреаційного господарства. В області функціонують курорти: Аркадія, Великий Фонтан, Кароліно-Бугаз, Куяльницький (Куяльник), Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Малодолинське (Холодна Балка), Хаджибейський (Хаджибей), Чорноморка, Сергіївка.

Одним із найвідоміших і найстаріших курортів, що функціонує на основі лікувальних грязей, є Куяльник. За своїм лікувальним впливом Куяльницький лиман порівнюється з відомими близькосхідними курортами Мертвого моря. Перший лікувальний заклад – «теплі ванни» – був створений тут у 1833 р. за ініціативою військового лікаря Е. Андрієвського, який використовував грязі для лікування поранених. У 1892 р. засновано найбільшу на той час у Росії грязьову лікарню, яка функціонує й досьогодні.

Нині в Куяльнику три 15-поверхові санаторні корпуси на 3000 місць, курортна поліклініка, грязьова лікарня, культурний і торговельний центр. Тут лікують захворювання органів опорно-рухового апарату, центральної і периферійної нервової системи, гінекологічні хвороби. Місцеві мінеральні води використовуються для лікування захворювань шлунку, печінки, жовчного міхура, кишечника, регулювання обмінних процесів.

Найстаріший в Україні дитячий оздоровчий центр знаходиться в Лузанівці. Він заснований у 1923 р. в колишньому маєтку Лузанових для порятунку дітей Одещини, що страждали від голоду, і мав назву «Сонячні табори». Ініціатори його створення – Всесвітня єврейська конференція допомоги, фонд Нансена і Червоний хрест. У 1935 р. збудовано капітальні кам'яні приміщення. Тут було створено хорошу медичну базу, яка згодом дозволила перепрофілювати цей дитячий курорт на один із найкращих у країні дитячих туберкульозних санаторіїв. Після реорганізації санаторію в 1956 р. на його базі було створено республіканський піонерський табір «Молода гвардія» (з 1992 р. – дитячий центр «Молода гвардія»).

В 60 км від Одеси на піщаній косі, яку з одного боку омиває солоне Чорне море, а з іншого – прісноводний Дністровський лиман, розташований кліматичний курорт Кароліно-Бугаз.

В області є 44 готелі, один мотель, два кемпінга. В м. Одесі розміщені комфортабельні готелі – «Чорне море», «Лондонська», «Красна», «Вікторія», «Одеса». В м. Ізмаїлі туристів приймає готель «Дунай», у Білгород-Дністровському – «Русь». Діють також кемпінг «Дельфін» і готельний комплекс «Турист» в м. Одесі, кемпінг «Кароліно» в с. Затока, туристичний комплекс «Південний» у с. Сергіївка, турбаза «Чорноморський дельфін» у с. Фонтанка.

В області є один заповідник. Тут функціонують також 3 музеї з 7 філіалами і відділами, в тому числі перший в Україні музей (створений у 1825 р.) – музей старожитностей в м. Одесі.

На державному обліку перебуває 7,4 тис. пам'яток, з яких 1440 – пам'ятки містобудування і архітектури. Переважна більшість пам'яток зосереджена в м. Одесі.

Місто Одеса розташована на місці давнього татарського поселення Хаджибея (Качибея), що вперше згадується в 1415 р., – хоча перші поселення на території сучасного міста виникли приблизно 5 тис. років тому. В давніх лоціях (XII – XIV ст.), на морських картах 1311 р. зустрічається назва стоянки генуезьких суден Джінестра.

В 1794 р. царським указом започатковано будівництво портового міста для військових і торговельних цілей. Уже на початку XIX ст. одеський порт вийшов на третє місце в Росії за вантажним оборотом (після мм. Петербурга і Риги), а за обсягом вивезення вантажів – на друге (після м. Петербурга).

В 1819 – 1859 рр. м. Одеса була зоною порто-франко, тобто містом, у межах якого дозволявся вільний безмитний продаж і зберігання іноземних товарів. Цим місто значною мірою зобов'язане своєму першому градоначальнику французькому емігрантові А. Рішельє.

Місто швидко розвивалось, відповідним темпом зростала чисельність його населення: якщо в 1803 р. тут проживало 9 тис. чоловік, у 1861 р. – 100 тис, то в 1897 р. – 404 тис. чоловік. За цим показником м. Одеса вийшла на четверте місце після мм. Петербурга, Москви, Варшави. Найвиразнішим архітектурним ансамблем міста є Приморський бульвар, – парадний морський фасад міста. Його забудова в цілому сформувалась у першій половині XIX ст. Тут споруджено пам'ятник А. Рішельє роботи скульптора І. Мартоса.

В 1833 р. споруджено будинок градоначальника графа Завадовського, який у середині XIX ст., після відповідного перепланування, було перетворено на готель «Петербурзький».

Палац генерал-губернатора Новоросії графа М. Воронцова (1824 – 1834 рр.) являє собою комплекс споруд, який включає палац, бельведер, стайні.

У 1837 р. ансамбль було доповнено будівлею Старої біржи, де сьогодні міститься міськрада. В 1837 – 1842 рр. побудовані знамениті Приморські сходи.

Міський музей і бібліотека, що є найстарішими в Україні, розмістилися в будівлі, спорудженій у 1883 р. (нині Археологічний музей Національної академії наук України).

В ансамбль Приморського бульвару входять також готель «Лондонський», Присутствені місця, палац Шидловського, житлові будинки.

Однією з найкрасивіших у світі вважається будівля міського театру опери і балету (1884 – 1887 рр.), зведена за проектом віденських архітекторів Ф. Фельнера і Г. Гельмера.

В будинку Нової біржі (1894 – 1899 рр.) сьогодні міститься Одеська філармонія.

Місто Одеса є батьківщиною відомих письменників І. Бабеля, І. Ільфа, В. Катаєва, Ю. Олеші, К. Паустовського, Є. Петрова та ін. В кінці XIX ст. в місті створено Одеське літературно-артистичне товариство, яке з 1898 р. містилося в палаці Гагаріна. Тут бували відомі поети, письменники, актори, художники: Е. Багрицький, І. Бунін, В. Катаєв, О. Толстой та ін. Тут уперше було влаштовано виставку творів В. Кандинського. З 1977 р. в цьому приміщенні діє Одеський літературний музей, колекція якого налічує близько 40 тис. експонатів. Його філіал – музей-квартира О. Пушкіна. В 1823 – 1824 рр. у місті побував О. Пушкін.

В 1899 р. відкрито Одеський художній музей, де представлені роботи І. Айвазовського, М. Врубеля, В. Кандинського, І. Крамського, Д. Левицького, М. Реріха, І. Рєпіна, О. Саврасова, В. Серова, К. Сомова, В. Тропініна та ін.

Серед експонатів Одеського музею західного і східного мистецтва (створений у 1923 р.) – давньогрецька кераміка, римське скло. Широко представлене західноєвропейське мистецтво – твори видатних майстрів Італії, Голландії, Франції, Фландрії. Серед експонатів – полотна М. Караваджо.

Колекція східного мистецтва репрезентує декоративно-вжиткове мистецтво Китаю, Японії, Індії, Монголії, Тибету.

Історія Білгород-Дністровського налічує понад 2,5 тис. років. У VII ст. до н.е. греки заснували тут колонію, що мала назву Офіус (пізніше – Тіра, за давньою назвою Дністра). В першій половині I ст. до н.е. поліс входив до складу Понтійської держави Митридата Євпатора. У III ст. Тіра приходить до занепаду. Вона неодноразово зазнавала руйнувань і відбудовувалась. Через цю територію пройшли гуни, авари, болгари та інші кочові племена. У XII – XIII ст. поселення належало Галицькому князівству. На рубежі XIII – XIV ст. генуезькі купці розпочали тут будівництво фортеці. У XV ст. Тіра увійшла до складу Молдавської держави, де вона була

найбільшим містом: на той час її населення досягало 20 тис. чоловік. Молдавани називали її Четатя-Албе (Біла фортеця). В 1484 р. місто перейшло під владу турків, які перейменували його на Акерман.

На скелястому правому березі Дністровського лиману у східній частині Білгород-Дністровського на місці укріплень IV – V ст. до н.е. височить фортеця. Турецькою фортецею Ізмаїл у ході російсько-турецьких війн неодноразово оволодівали російські війська (в 1770, 1790, 1809 рр.). В її облозі в 1809 р. брав участь офіцер І. Котляревський.

В 1856 р. Ізмаїльська фортеця була зруйнована: залишилися тільки фундаменти і мечеть XVI ст., перебудована в XIX ст. на православний храм – Хрестовоздвиженську церкву. В центральній частині міста зберігся Покровський собор.

Українською Венецією вже на початку XIX ст. називали поселення, розташоване на лівому березі Кілійського гирла – Вилкове, засноване в середині XVIII ст. Вулиці в містечку заміняють протоки і канали, якими місцеві жителі пересуваються на човнах. Через них перекинуті дугоподібні містки загальним числом 76. Прокладені уздовж вулиць-каналів тротуари на високих сваях. Від кожної такої «вулиці» прориті менші канали до кожного двору: рибальство є основним заняттям місцевого населення.

Село Шабо стало заселятися з 1820 р. вихідцями із Швейцарії. За задумом царського уряду, тут мав бути заснований зразковий осередок виноградарства і виноробства.

Переселенці завезли сюди цінні сорти винограду: каберне, совіньйон, рислінг, мускат, шасла та ін. Були виведені і нові сорти, відповідні місцевим кліматичним умовам. Тут і сьогодні культивується понад 70 сортів винограду. Відомі в Україні вина, що виготовляються місцевим винзаводом.

З другої половини XIX ст. с. Шабо поступово перетворюється на курортне містечко. Тут побували Леся Українка, М. Лисенко та ін.

Нащадки колишніх швейцарських колоністів залишили с. Шабо в 1940 р., після приєднання Бессарабії до Радянського Союзу.

14.3 Миколаївська область

Миколаївська область розташована в нижній течії Південного Бугу. На півдні її територія омивається Чорним морем. Площа – 24,5 тис. км² (4,1 % території країни).

Берегова лінія в межах області значно розчленована. Глибоко в сушу вдаються Дніпровсько-Бузький, Березанський і Тилігульський лимани. До області належать острів Березань і Кінбурнська коса. На території області 85 річок, основні з яких – Південний Буг із притоками Інгулом, Кодимою, та ін. В області 89 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. частина Чорноморського біосферного заповідника.

Область має значні природні рекреаційні ресурси: сприятливий клімат, піщані пляжі уздовж Чорноморського узбережжя, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі і ропа морських лиманів. Заклади відпочинку розташовані головним чином у курортних зонах Коблева, Очакова і Миколаєва. Найбільші турбази – «Південний Буг» (Миколаїв) та «Очаків» (Очаків). В області 29 готелів, у Миколаєві – «Миколаїв» і «Турист».

У Миколаївській області на державний облік взято 3,3 тисячі пам'яток, у тому числі 143 пам'ятки архітектури. В області діють 3 музеї з 8 відділами та історико-археологічний заповідник «Ольвія», заснований у 1926 р. До його складу входять залишки античного міста-держави Ольвія, а також острів Березань із залишками найдавнішого в Північному Причорномор'ї давньогрецького поселення.

Руїни давньогрецького полісу Ольвія знаходяться неподалік від місця злиття р. Південного Бугу з р. Дніпром, на березі лиману. Від степу його відмежовують дві глибокі балки. Засноване в середині VI ст. до н.е. вихідцями з Мілету, місто проіснувало близько тисячі років (до IV ст. до н.е.).

Колекція Миколаївського художнього музею імені В. Верещагіна, створеного в 1914 р., налічує понад 9 тис. експонатів. Тут демонструються твори І. Айвазовського, О. Бенуа, В. Боровиковського, В. Верещагіна, К. Костанді, К. Коровіна, І. Рєпіна, Ф. Рокотова, В. Сурікова, В. Тропініна та ін.

Першими будівлями на місці сучасного міста Миколаїв були кузня і будинок запорожців біля паромної переправи через гирло Інгула, а також рибальське поселення і хутір купця Фабра.

В липні 1788 р. за наказом Г. Потьомкіна тут засновано суднобудівну верф, а в наступному році розпочато будівництво міста, названого на честь Св. Миколая – покровителя моряків. Уже в 1790 р. на воду було спущено перший корабель, збудований на миколаївській верфі – фрегат «Святий Миколай». Місто стало головною суднобудівною базою Чорноморського флоту.

З 1794 р. тут розміщувалось командування Чорноморського флоту і управління портами. Для підготовки морських офіцерів та інженерів у місті відкрито Морське артилерійське училище, Морський кадетський корпус (згодом – штурманське училище), училище корабельної архітектури. Моряків готували у школі юнг і навчальному флотському екіпажі. В 1817 р. тут засновано музичну школу, де здійснювалась підготовка музикантів і співаків для портових оркестрів і хорів. Миколаївський флотський оркестр користувався великою популярністю. В 1880-х роках з ним працював відомий композитор М. Римський-Корсаков. Після поразки в Кримській війні значно скоротилося будівництво військових суден. У 1856 р. було ліквідовано Управління головного командира Чорноморського флоту. Закрито морські установи і навчальні заклади.

З 1862 р. в м. Миколаєві діяв торговельний порт, який у кінці XIX ст. вийшов на третє місце за обсягом закордонних торговельних операцій (після мм. Петербурга і Одеси).

Після припинення 1878 р. дії обмежувальних статей Паризького договору було відновлено будівництво військових кораблів на адміралтейській верфі міста. Серед суден, збудованих у м. Миколаєві – відомий броненосець «Князь Потьомкін Тавричеський», спущений на воду в 1900 р. Відновив свою діяльність також штаб Чорноморського флоту (в 1900 р. він був переведений до Севастополя).

14.4 Херсонська область

Херсонська область розташована на півдні України. Її площа становить 28,56 тис. км² (4,7 % території країни). Херсонщина – єдина з усіх областей України, що має вихід до двох морів – Чорного і Азовського. У межах області протікає всього 6 річок довжиною понад 10 км. Головна ріка – Дніпро – перетинає область із північного сходу на південний захід, поділяючись у нижній течії на рукави і утворюючи дніпровські плавні. На Херсонщині знаходиться найбільший на планеті лиман – Дніпровсько-Бузький.

Чорноморське і Азовське узбережжя в межах області простягається більше як на 200 кілометрів і має чудові піщані пляжі, розвинену оздоровчу інфраструктуру. Херсонщина знаходиться в межах помірного поясу освітленості приблизно на 46° пн. ш. Цим визначається величина кута падіння сонячних променів на земну поверхню: приблизно від 22° в період зимового сонцестояння до 44° в дні рівнодення, та до 67° в час літнього сонцестояння. Вона є областю з найменшою середньомісячною кількістю опадів (від 300 до 400 мм). Тут розташовані два біосферні заповідники, які входять до світової мережі біосферних заповідників (резерватів) – Асканія-Нова імені Ф. Фальц-Фейна і Чорноморський.

Перший в Україні природний заповідник – Асканія-Нова – є найбільшим серед степових заповідників у Європі і єдиним у цій частині світу резерватом, де збереглися первинні степи (близько 1,5 тис. га). Ф. Фальц-Фейном у 1874 р. було споруджено невеликий вольєр для утримання представників місцевої фауни. Зоопарк розростався і був поповнений іншими видами з різних країн світу. В 1887 р. тут було створено ботанічний парк, у якому представлена флора всіх континентів.

Всього на Херсонщині 69 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Область має значні можливості розвитку курортної галузі і масового відпочинку в долинах Дніпра, Інгульця, на узбережжі Дніпровського лиману, Чорного і Азовського морів, хоча використовуються вони незначною мірою. Діють курорти Гола Пристань і Скадовськ, курортна місцевість Арабатська Стрілка. Санаторій «Гопри», розташований на березі цілющого Соляного озера, функціонує на базі озерних сульфідних грязей і хлоридно-натрієвої ропи. Тут збереглася перша грязьова лікарня для лікування захворювань опорно-рухового апарату, збудована в кінці XIX ст.

На Херсонщині налічується 25 готелів, у тому числі 2 туристські готелі («Лілея» в Херсоні і «Нова Каховка» в Новій Каховці); 2 мотелі, 2 турбази («Чорномор» у смт. Лазурне Скадовського району та ім. Остапа Вишні в с. Кринки Цюрюпинського району).

На Херсонщині на державному обліку перебуває 5,9 тис. пам'яток. З них 143 входять до Державного реєстру національного надбання. Тут діє 3 музеї з 6 філіалами і відділами. Херсонський краєзнавчий музей – один із найстаріших на півдні України, що утворився в 1931 р. об'єднанням археологічного і природно-історичного музеїв.

Колекція Херсонського художнього музею налічує понад 6 тис. творів живопису, графіки, скульптури і декоративно-вжиткового мистецтва, серед яких – роботи М. Врубеля, К. Коровіна, М. Пимоненка, О. Шовкуненка та ін.

У 1778 р. у відповідності з царським указом було закладено місто Херсон, назване на честь давнього Херсонеса. Будівництвом керував один із предків О. Пушкіна генерал І. Ганнібал. Херсон був першою базою Чорноморського флоту. На спорудження фортеці, верфі, судноремонтних майстерень, складів були витрачені величезні кошти, але невдовзі стало зрозуміло, що місце було обрано невдало: мілководний Дніпровський лиман і гирло р. Дніпра не дозволяли підходити великим морським кораблям. Тому після заснування м. Миколаєва (1783 р.) і м. Одеси (1794 р.) м. Херсон поступово втратив значення головного порту і головної південної верфі країни. В 1790-х рр. адміралтейство було переведено до м. Миколаєва. Хоча херсонська суднобудівна верф продовжувала функціонувати, і тут споруджувались невеликі військові кораблі. В 1806 р. стала до ладу ще одна верф, що спеціалізувалась на будівництві торговельних кораблів. Вона стала найбільшим підприємством цивільного суднобудування на півдні країни.

В 1900 – 1902 рр. було поглиблено дніпровське гирло (до 22 футів), прорито канал, який з'єднав порт із морем, і м. Херсону було повернуто значення великого морського порту.

В місті діє готель «Фрегат», кілька турбаз. Турфірми організують одноденні поїздки в сільські місцевості (з обідом і дегустацією вин), подорож до заповідника «Асканія-Нова», прогулянки по Дніпру, відвідання рибальського острова (з обідом із рибних страв), полювання в Гаврилівському мисливському господарстві і на островах Бірючий, Джарилгач.

14.5 Запорізька область

Запорізька область розташована на південному сході країни. На півдні вона омивається водами Азовського моря. Площа – 27,3 тис. км² (4 % території країни). В області 299 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі частина відділу українського степового заповідника «Кам'яні Могили», розташованого також у Донецькій облас-

ті. На цій території ділянки цілинного степу чергуються зі скельними останцями, вік яких становить 1,5 млрд років. Цю місцевість називають «Альпами в мініатюрі». Область володіє основними видами рекреаційних ресурсів, серед яких – сприятливі кліматичні умови. На узбережжі Азовського моря є зручні піщані пляжі. Джерела мінеральних вод і лікувальні грязі зосереджені переважно в морських лиманах (Молочний та Утлюцький), озерах (Велике і Красне поблизу Бердянська) і затоках.

В області діє 38 готелів, серед яких – «Хортиця» в Запоріжжі, «Парус» у Бердянську; 38 мотелів, туристські бази «Приморська» і «Горіховий гай»; кемпінг у с. Михайлівка.

В області на державному обліку перебуває 6,8 тис. пам'яток, в тому числі 25 пам'яток архітектури і містобудування. Тут функціонують 3 заповідники, 16 музеїв із 2 відділами.

Національний заповідник «Хортиця» розташований на найбільшому з дніпровських островів (2,7 тис. га), що був заселений з епохи енеоліту. Тут є 129 курганів доби бронзи і скіфського періоду (скіфи населяли Хортицю в VI – V ст. до н.е.). Перша письмова згадка про острів міститься в праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (X ст.). Тут виявлено більше 100 археологічних та історичних пам'яток. Історичні джерела містять свідчення про заснування у XVI ст. на острові Мала Хортиця першої Запорозької Січі князем Д. Вишневецьким.

Після ліквідації Запорозької Січі Хортиця була подарована Г. Потьомкіну, а в 1789 р. продана німецьким колоністам, які володіли нею до 1916 р. На острові діє музей історії запорозького козацтва. Тут створено кінний етнографічний театр «Запорозькі козаки», функціонують готель і корчма «Козацьке подвір'я».

Історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна могила» розташований на площі 15 га і являє собою унікальну історико-культурну і природну пам'ятку. В гротах і печерах комплексу зосереджена велика кількість петрогліфів. На степових ділянках заповідника представлені реліктові та ендемічні рослини. У складі заповідника функціонує музей «Первісне мистецтво» і лапідарій – пагорб «Кам'яна могила», де експонується понад 3 тис. зображень, виконаних давньою людиною в період між пізнім палеолітом (20-16 тис. років до н.е.) і епохою бронзи, також у більш пізні історичні періоди. У фондах музею зберігаються кам'яні знаряддя, посуд та інші вжиткові предмети, що репрезентують матеріальну і духовну культуру давніх мешканців Північного Причорномор'я. Археологами виявлено підтвердження їх зв'язків із Месопотамією, Шумером, Єгиптом, Грецією.

Місто Бердянськ, заснований у 1827 р., відомий як пристань-порт, здатний одночасно приймати понад 50 кораблів із різних країн. Місто було торговельним центром, у якому налічувалося 200 магазинів-складів

і 70 купецьких крамниць. У ХІХ ст. в місті було 2 готелі, 2 трактири, 15 винних погребів, 3 кав'ярні, казино. Серед архітектурних пам'яток області – «Замок у степу» в м. Василівка, неподалік від Запоріжжя. Від палацового комплексу середини ХІХ ст. тут збереглися три флігелі, оглядова вежа, стайня. Східний і північний флігелі збудовані у псевдомавританському стилі, західний є зразком не-оготики. З 1993 р. тут відкрито музей-заповідник «Садиба Попова» (керівника канцелярії князя Г. Потьомкіна).

Село Преслав, звідки з 1875 р. здійснювалось управління болгарськими поселеннями в Таврії, було названо на честь столиці давньої Болгарії (засноване у 1861 р.).

14.6 Донецька область

Донецька область розташована на південному сході країни. На півдні вона омивається водами Азовського моря. Площа – 26,5 тис. км² (4,1 % території країни), населення – 5395 тис. чоловік (10,5 % населення країни). За чисельністю населення області належить перше місце в Україні. На території області протікає близько 110 річок. Найбільша з них Сіверський Донець із притоками Казенний Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус та ін.

В області налічується 70 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 17,7 тис. га, в тому числі два філіали Українського степового заповідника – «Хомутівський степ» і «Крейдяна флора». До рекреаційних ресурсів області належать морське узбережжя, м'який клімат, лікувальні грязі (слов'янські солоні озера Ріпне, Сліпне, Вейсове) Основними рекреаційними центрами тут є Маріуполь, Слов'янськ, Слов'яногірськ. У галереях карстових порожнин і колишніх соляних шахт розмістився унікальний спелеосанаторій м. Соледача.

В області 56 готелів, у тому числі в Донецьку – «Шахтар», «Турист», турбаза «Слов'яногірська» (м. Слов'яногірськ), 2 мотеля, один готельно-офісний центр. На Донеччині на державному обліку перебуває 4,2 тис. пам'яток, з них – 75 пам'яток належить до архітектурної спадщини. В області діють 19 музеїв із 2 філіалами.

Заснування в 1869 р. міста Донецьк (до 1924 р. – Юзівка, в 1924 – 1961 рр. – Сталіно) пов'язано з ім'ям Дж. Юза. В 1895 р. на Донбасі побував О. Купрін, який описав умови праці на цьому заводі в своєму нарисі «Юзівський завод». Назви деяких міст Донбасу зберігають пам'ять про гірничих інженерів, які розробляли природні багатства краю – П. Горлова, Ф. Єнакієва.

Місто Артемівськ (до 1924 р. – Бахмут) – найстаріше поселення на Донбасі. Перша письмова згадка про нього відноситься до 1571 р. В середині ХVІІ ст. тут виявлено значні поклади солі. В 1870 р. стала до ладу перша шахта, де розпочато видобуток кам'яної солі. Її промислова розробка в районі Бахмута дозволила припинити ввезення солі з-за кордону. В тому районі зосереджені найбільші у світі соляні поклади.

В 1879 р. в районі Горлівки виявлені ртутні родовища. Невдовзі ртуть не лише перестали вводити з-за кордону, а й почали її експортувати.

У 1951 р. в місті введено в дію завод шампанських вин, що розмістився у старих гірських виробках алебастрового комбінату. Тут, на глибині 70-80 м, в підземних залах і галереях, на площі майже 250 тис. м існують оптимальні умови для виготовлення шампанського: відносна вологість коливається в межах 88-98 %; температура постійна: і взимку, і влітку вона становить 12-15 °С. З 1971 р. Артемівське шампанське експортується в Німеччину, Голандію, Австрію, Швейцарію, Бельгію. Воно здобуло 17 золотих і 16 срібних нагород на найпрестижніших міжнародних виставках.

Назва міста Харцизьк нагадує про козацькі часи: словом «харциз» (у перекладі – розбійник) турки і татари називали козаків.

Місто Слов'яногірськ (до 1964 р. – Банне) розташоване на півночі Донецької області (історична Слобожанщина). Поблизу нього знаходиться пам'ятка природи – Крейдяні гори (Святі гори, Дивні гори). Цей край хвойних лісів і голубих озер називають «донецькою Швейцарією». Про нього з захопленням відгукувались А. Чехов, О. Купрін, І. Рєпін.

На високому правому березі р. Сіверський Донець у 1624 р. засновано монастир. У 1788 р. монастирські угіддя і майно були передані до казни, а обитель закрита. Новий власник цих земель побудував на крейдяній горі палац, на березі мальовничого озера облаштував купальні для гостей (звідси назва – Банне).

В 1844 р. указом російського царя Миколи I Святогірський монастир був відновлений. Найдавніша частина монастиря – печерний комплекс – розміщена в товщі гори. В середині XVII ст. на верхній терасі гори було споруджено муровану Миколаївську церкву. Частина її вівтаря вирубана в скелі. В 1847 – 1851 рр. було збудовано трапезну, Покровську церкву і дзвіницю, Успенський собор (1859 – 1868 рр.), готель (1877 р.), два корпуси келій (1887 р.), будинок ігумена (1900 р.). В XVII ст. прокладено підземний хід між нижньою і верхньою терасами з нижнім і верхнім павільйонами на обох його кінцях. Монастирські будівлі були частково зруйновані під час Другої світової війни і відбудовані протягом 1947 – 1956 рр. Тоді ж на території нижньої частини монастиря споруджено їдальню, адміністративний і спальний корпуси для санаторію, під який ще в 1922 р. було зайнято монастирський комплекс. У 1969 р. розпочато реставрацію монастиря. В 1980 р. його оголошено державним історико-архітектурним заповідником.

Донецька область є батьківщиною багатьох відомих людей: художника А. Куїнджі (м. Маріуполь), композитора С. Прокоф'єва (с. Красне), поета В. Сосюри (м. Дебальцеве), актора і режисера Леоніда Бикова, співака Й. Кобзона (м. Краматорськ). Серед солістів Донецького театру опери і балету є артисти, що здобули світову славу, як, наприклад, танцівник В. Писарєв.

14.7 Луганська область

Луганська область лежить у басейні Сіверського Дінця в його середній течії. Площа – 26,7 тис. км² (4,4 % території країни). В області близько 120 річок, головна з яких – Сіверський Донець.

На Луганщині 87 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 6,5 тис. га, в тому числі Луганський заповідник із відділами Провальський степ, Стрілецький степ, Станично-Луганський відділ. Серед пам'яток природи також комплексна Айдарська тераса, геологічна тераса Конгресів яр, парки Гостра могила і Дружба.

Найважливішою складовою природних рекреаційних ресурсів є мінеральні води. Основними рекреаційними вузлами є Кременський (озера, ліси), Старобільський та Ново-айдарський (ліси і мінеральні джерела).

В області діє 35 готелів, в тому числі «Дружба» і «Турист» у Луганську, «Краснодон» у Краснодоні, а також кемпінг у селищі Бокове-Платове.

В Луганській області на державному обліку перебуває 9,5 тис. пам'яток, у тому числі 341 пам'ятка архітектури. На Луганщині налічується 14 музеїв із 9 відділами. Луганський краєзнавчий музей заснований у 1920 р. Сьогодні його зібрання налічує близько 250 тис. експонатів. Тут зберігаються унікальні археологічна (близько 60 тис. предметів), нумізматична (понад 2 тис.) колекції, велика кількість документальних матеріалів.

Історія Луганська, який став першим великим металургійним центром на півдні Російської імперії, почалася 1795 р. з заснування ливарного заводу для забезпечення потреб Чорноморського флоту. Невдовзі навколо нього виникло селище під назвою «Луганський завод», яке в 1882 р. злилося з селом Кам'яний Брід, поклавши початок нинішньому Луганську. В м. Луганську народився В. Даль, укладач «Толкового словаря живого великорусского языка».

В 1795 р. почала діяти перша шахта Донбасу «Петропавлівська» в районі урочища Лисичий Байрак, або Лисяча Балка. Навколо неї поступово виросло місто Лисичанськ, яке є найдавнішим містом Донбасу.

14.8 Дніпропетровська область

Дніпропетровська область розташована в південно-східній частині країни, в середній і нижній течії Дніпра. Площа – 31,9 тис. км² (5,3 % території країни). В області 55 річок. Головна водна артерія – Дніпро, який перетинає територію області з північного заходу на південний схід. Тут протікають також його притоки Оріль, Самара, Базавлук, Інгулець із Саксаганню та ін. В області налічується 105 природно-заповідних територій і об'єктів. Область має значні рекреаційні ресурси, основними складовими яких є м'який клімат, мінеральні води і лікувальні грязі (озеро Солоний Лиман у Новомосковському районі).

В області діє 61 готель, у тому числі туристські – «Рассвет» у Дніпропетровську і «Самара» в Новомосковську; 2 мотеля і один готельно-офісний центр.

В області функціонує 9 музеїв із 2 відділами. Дніпропетровський історичний музей створений у 1849 р. як громадський музей старожитностей Катеринославської губернії і зобов'язаний своїм заснуванням діяльності Я. Грахова, О. Поля, А. Фабра, Д. Яворницького. Фонди музею налічують 220 тис. експонатів, у тому числі археологічна, етнографічна, нумізматична, геральдична колекції, реліквії запорозького козацтва, стародруки XVI – XVII ст. тощо. Музейний комплекс включає меморіальний будинок-музей академіка Д. Яворницького, де вчений жив протягом 1905 – 1940 рр.

Дніпропетровський художній музей заснований у 1914 р. Його зібрання налічує понад 7 тис. творів мистецтва, серед яких – роботи К. Брюллова, А. Васнецова, М. Ге, К. Коровіна, А. Куїнджі, Б. Кустодієва, І. Левітана, В. Полєнова, М. Рєрїха, І. Рєпіна, В. Серова та ін. Тут представлена також колекція петриківського декоративного розпису (понад 1,5 тис. одиниць).

У Дніпропетровській області на державному обліку перебуває 11,9 тис. пам'яток, у тому числі 318 пам'яток архітектури.

У 1775 р. на місці злиття річок Кільчень і Самара (поблизу сучасного Новомосковська) планувалося будівництво адміністративного центру Новоросійської і Азовської губерній. Незабаром тут було зведено перші споруди. Проте місце було обрано невдало: навесні талі води перетворювали місцевість на болото. Тому вже на початку 1784 р. на правому березі Дніпра, на місці козацької слободи Половиця, закладено нове губернське місто, назване Катеринославом (нині Дніпропетровськ).

Архітектурною домінантою історичного центру Дніпропетровська є Спасо-Преображенський собор, зведений у 1830 – 1835 рр.

У Катеринославі народилась О. Блаватська. Міським архітектором служив А. Достоєвський, брат великого письменника. Уродженцем міста є також відомий скульптор Є. Вучетич (1908 – 1974 рр.).

У 1778 р. засноване місто-фортеця Слов'янськ (до 1774 р. – Микитине), яке з 1782 р. починає іменуватись у документах Нікополем. На місці Запорозької (Микитинської) Січі, що існувала тут у 1636 – 1652 рр., споруджено обеліск.

Дерев'яний Троїцький собор у м. Новомосковськ збудований у 1775 – 1780 рр. Він є найбільшим дерев'яним храмом в Україні (висота – 65 м) і одним із найкращих зразків українського дерев'яного зодчества. В 1888 р. у зв'язку з аварійним технічним станом будівля була повністю перероблена з використанням нового матеріалу.

14.9 Кіровоградська область

Кіровоградська область розташована в центральній частині України, в межах річки Дніпра і Південного Бугу. Площа – 24,6 тис. км² (4 % території країни). Область лежить у межах двох фізико-географічних зон: лісостепової і – переважно – степової. Річки належать до басейнів р. Дніпра (Інгулець, Цибульник) і р.Південного Бугу (Інгул, Синюха, Синиця). Всього в області 438 річок.

На Кіровоградщині налічується 39 об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі пам'ятка природи Чорний ліс, Онуфріївський парк, хутір Надія, дендрологічний парк Веселі Боковеньки, закладений у 1893 р. по типу ландшафтних парків. Він зосереджений навколо річки Боковеньки і балки Скотуватої, що перетворені на систему мальовничих ставків. Створено п'ять основних пейзажних груп, які в мініатюрі відтворюють ландшафт певної природної зони. Флористична колекція парку налічує близько 1000 видів дерев і чагарників, у тому числі рідкісних і екзотичних (кипарисовик нутканський, тюльпанне дерево та ін.).

Основою рекреаційних ресурсів області є м'який клімат, мальовничі береги річок і водосховищ, мінеральні води (сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієві для пиття і радонові для ванн), екскурсійно-туристські об'єкти.

В області 16 готелів, в тому числі готель «Турист» у м. Кіровограді; турбази «Славутич» (м. Світловодськ) і «Лісова пісня» (с. Онікеїв); 2 мотеля.

У Кіровоградській області діє 16 музеїв із 4 відділами і музей-заповідник І. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія», створений у 1956 р. в с. Миколаївка на території садиби, закладеної в 1871 р. батьком драматурга. Тут І. Карпенком-Карим написано 11 із 18 п'єс, які увійшли в золотий фонд національної драматургії.

Комплекс садиби включає батьківську хату, меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк площею 11 га і ставок. Тут постійно проводиться традиційне театральне свято «Вересневі самоцвіти».

В області на державному обліку перебуває 6 тис. нерухомих пам'яток, у тому числі 392 пам'ятки архітектури.

Фортеця Св. Єлисавети була споруджена в 1754 – 1757 рр. на місці колишнього зимівника запорозьких козаків. Навколо фортеці згодом виросло місто Єлисаветград (з 1934 р. – Кіровоград, з 2016 р. – Кропивницький). Після приєднання до Росії Криму в 1783 р. фортеця втратила своє військове значення. В 1788 – 1797 рр. в Єлисаветграді діяла хірургічна школа – один із перших медичних навчальних закладів в Україні. На початку 1840-х років купцем Плотниковим споруджено будівлю театру, в якому в 1847 р. виступав з концертом Ф. Ліст. В новому приміщенні театру

ру, збудованому в 1867 р., в ролі Наталки Полтавки дебютувала М. Заньковецька. Пізніше тут починав свою театральну кар'єру Г. Юра.

В Єлисаветградському земському реальному училищі навчалися брати Тобілевичі – Панас (Саксаганський) і Микола (Садовський), а також Ю. Придворов (пролетарський поет Дем'ян Бедний).

У місті Бобринець навчалися і працювали М. Кропивницький та І. Тобілевич (І. Карпенко-Карий). У 1862 р. навколо І. Тобілевича згуртувалась місцева молодь, яка захоплювалась театром. До цього гуртка в 1863 р. приєднався М. Кропивницький, який незабаром очолив труп.

В місті Знам'янка з 1884 р. жив і працював лікарем у залізничній лікарні А. Лисенко, брат композитора.

В передмісті Новомиргорода, в центрі колишнього села Софіївка, збереглась церква Св. Іллі (1786 р.), що є унікальною для півдня України пам'яткою пізнього бароко.

ТЕМИ І ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Умови і фактори формування та використання туристських ресурсів України.

План заняття:

1. Умови формування та використання туристських ресурсів України.
2. Фактори формування та використання туристських ресурсів України.
3. Чинники впливу на стан та розвиток туристичних ресурсів.

Тема 2. Туристична картографія.

План заняття:

1. Розвиток туристичної картографії.
2. Туристична карта, її класифікація.
3. Знакування туристичних маршрутів на місцевості.

Тема 3. Особливості оцінки окремих видів рекреаційно-туристичних ресурсів.

План заняття:

1. Основні параметри та шкала оцінки рельєфу.
2. Основні параметри та шкала оцінки кліматичних умов.
3. Гідроресурси.
4. Оцінка біотичних ресурсів.
5. Оцінка естетичних якостей території.
6. Рекреаційно-туристичні можливості природно-антропогенних об'єктів.
7. Бальна шкала оцінок історико-культурних туристичних ресурсів.

Тема 4. Бальнеологічні курорти і санаторії України.

План заняття:

1. Загальна характеристика курортів України.
2. Бальнеологічні курорти і санаторії, що використовують мінеральні води різного специфічного складу і мінералізації.
3. Українські родовища термальних мінеральних вод.
4. Бальнеологічні курорти і водолікарні, що використовують радіоактивні води.
5. Курорти і санаторії України, засновані на використанні вуглекислих вод.

Тема 5. Характеристика водних туристичних ресурсів України.

План заняття:

1. Структура пляжів Азово-Чорноморського узбережжя.
2. Найбільші озера України, їх характеристика.
3. Найдовші річки України, їх характеристика.
4. Найбільші водосховища України, їх характеристика.
5. Гідрологічні заказники та пам'ятки природи державного значення.
6. Найвідоміші водопади України.

Тема 6. Національні природні парки України.

План заняття:

1. Природно-заповідний фонд України.
2. Природні заповідники України.
3. Національні природні парки України.

Тема 7. Представлення історико-культурних ресурсів в міжнародних і національних проектах і програмах.

План заняття:

1. Історико-культурні об'єкти України, що включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
2. Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».
3. Конкурс «7 чудес України».
4. Проект «Туристичні марки».

Тема 8. Геологічні пам'ятки природи як туристичний ресурс.

План заняття:

1. Питання захисту геологічних пам'яток.
2. Класифікація геологічних пам'яток.
3. Характеристика та поліфункціональна цінність геологічних, геоморфологічних і гідрологічних (гідролого-гідрологічних) пам'яток природи.
4. Геологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я та Карпат.

Тема 9. Природно-рекреаційні та історико-культурні ресурси Києва.

План заняття:

1. Природно-рекреаційні ресурси Києва.
2. Історико-архітектурна спадщина Києва як основа розвитку пізнавального туризму.
3. Туристична індустрія Києва.
4. Ресурсний потенціал паломницького туризму в Києві.
5. Можливості розвитку в Києві ділового туризму.

Тема 10. Туристичні ресурси історичної Волині.

План заняття:

1. Історико-архітектурна спадщина Волинської області.
2. Житомирська область як основа розвитку пізнавального туризму.
3. Характеристика туристичних ресурсів Рівненської області.

Тема 11. Туристичні ресурси історичного Поділля.

План заняття:

1. Історико-культурна спадщина Поділля.
2. Вінницька область як основа розвитку пізнавального туризму.
3. Характеристика туристичних ресурсів Тернопільської області.
4. Розвиток пізнавального туризму в Хмельницькій області.

Тема 12. Історико-культурні пам'ятки Чернігівщини та Полтавщини.

План заняття:

1. Палацово-паркові ансамблі Чернігівщини.
2. Архітектурні пам'ятки Чернігова.
3. Історико-культурні заповідники Чернігівської області.
4. Ресурсний потенціал для розвитку зеленого туризму на Полтавщині.

Тема 13. Природно-рекреаційні ресурси Слобожанщини.

План заняття:

1. Характеристика природно-рекреаційних ресурсів Харківщини.
2. Заповідники Сумщини.
3. Найдавніші міста Сумщини, характеристика туристичних ресурсів.

Тема 14. Історико-культурні ресурси Слобожанщини.

План заняття:

1. Відомі музеї Харківщини.
2. Розвиток освіти на Харківщині.
3. Музейний фонд Сумщини.

Тема 15. Природно-рекреаційні ресурси Західної України.

План заняття:

1. Курортне господарство Львівської області.
2. Курортні ресурси Закарпаття.
3. Об'єкти релігійного паломництва в Чернівецькій області.

Тема 16. Історико-культурна спадщина Західної України.

План заняття:

1. Історико-культурна спадщина як основа розвитку пізнавального туризму на Львівщині.
2. Музей народного мистецтва Гуцульщини є екскурсійний об'єкт.

Тема 17. Туристичні ресурси Південної України.

План заняття:

1. Характеристика туристичних ресурсів Одеської області.
2. Характеристика туристичних ресурсів Миколаївської області.
3. Характеристика туристичних ресурсів Запорізької області.
4. Характеристика туристичних ресурсів Донецької області.
5. Характеристика туристичних ресурсів Луганської області.
6. Характеристика туристичних ресурсів Дніпропетровської області.
7. Характеристика туристичних ресурсів Кіровоградської області.

Тема 18. Туристично-рекреаційний потенціал Херсонського регіону.

План заняття:

1. Природно-кліматичні ресурси Херсонщини.
2. Історико-культурні пам'ятки Херсонської області, їх характеристика (скіфські кургани, античні городища, залишки турецьких укріплень, козацькі хрести, багаточислені храми).
3. Біосоціальні ресурси Херсонської області, їх характеристика (Кость Гордієнко – засновник Олешківської Січі; Олександр Потьомкін – засновник м. Херсон; Фрідріх Фальц-Фейн – засновник Асканії-Нової; Остап Вишня – письменник).
4. Бальнеологічні ресурси Херсонщини (мінеральні та термальні води, лікувальні грязі, соляні озера).
5. Подієві ресурси Херсонської області (Мельпомена Таврії; Чорноморські ігри; Чумацький шлях; Парусна регата; Купальські зорі; Український кавун – солодке диво).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

- Агломерація рекреаційна – взаємообумовлене поєднання населених пунктів, що розвиваються на певній території на основі спільності використання рекреаційних ресурсів та інфраструктури, об'єднаних між собою багатосторонніми зв'язками в територіально-господарську систему, що забезпечує рекреаційні потреби населення.
- Акваторія – ділянка водної поверхні певної водойми або її частини (порту, затоки, моря) у визначених межах.
- Археологічні пам'ятки – матеріальні сліди людської діяльності, які збереглись до наших днів і є важливим історичним джерелом, знаходяться у землі, воді, деякі на поверхні (наскальні зображення).
- Бальнеологічні ресурси – природні лікувальні речовини, що використовуються для не медикаментозного лікування на курортах і в позакурортних умовах.
- Відпочинок – специфічна сфера життя і діяльності людини; в містобудівному аспекті – просторова організація вільного часу, поєднання природного і штучно створеного матеріального середовища, що перебуває в тісній взаємодії з виробництвом і житлом.
- Внутрішній туризм – це тимчасовий виїзд громадян конкретної країни з постійного місця проживання до місцевості у межах національних кордонів з метою відпочинку, лікування, задоволення пізнавальних інтересів, занять спортом, розваг тощо.
- Водні ресурси – поверхневі й підземні води певної території, придатні для використання з метою забезпечення потреб населення і галузей економіки, а також як джерела водо забезпечення.
- Водойма – природне або штучне заглиблення в земній поверхні, де збирається та затримується вода; безстічний або зі сповільненим стоком поверхневий водний об'єкт (озеро, водосховище, ставок).
- Водосховище – штучна водойма (озеро), створена за допомогою греблі з метою регулювання стоку, роботи ГЕС чи з іншої господарської потреби.
- Гід (екскурсовод) – особа, яка володіє інформацією про країну (місцевість) перебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою цієї країни чи мовою іноземних туристів, яких приймають, або загальнозрозумілою

	для них мовою, надає екскурсійно-інформаційні, організаційні послуги та кваліфіковану допомогу учасникам туру в межах договору про надання туристичних послуг.
Гідроресурси	– природні запаси води як джерело електроенергії, база судноплавства і т. ін.
Ґрунт	– самостійне природно-історичне органо-мінеральне тіло, що виникло у поверхневому шарі літосфери Землі в результаті тривалого впливу біотичних, абіотичних і антропогенних факторів, має специфічні генетико-морфологічні ознаки і властивості, що створюють для росту і розвитку рослин відповідні умови.
Ґрунти України	– більша частина території України розташована у західній частині Східноєвропейської рівнини, при цьому рівнини займають 95 % території України, а гори – лише 5 % (на заході – Карпати (4 %)).
Документальні пам'ятки	– акти органів державної влади, управління, інші писемні та графічні документи, кіно фотодокументи звукозаписи, давні рукописи та архіви, записи фольклору і музики, рідкісні друковані видання.
Екологічні стежки	– екскурсійні маршрути, які прокладаються в межах найбільш відвідуваних територій з метою духовного і фізичного розвитку особистості.
Екскурсант	– тимчасовий відвідувач, що перебуває в країні відвідування менше 24 год.
Екскурсія	– колективне відвідування музею, пам'ятного місця, виставки, підприємства тощо; поїздка, прогулянка з освітньою, науковою, спортивною або розважальною метою.
Замки України	– одні з найцікавіших пам'яток історії в Україні. За даними історика Сергія Трубчанінова, в Україні було понад 5000 пам'яток фортифікації, проте від більшості з них сьогодні немає й сліду.
Земельні ресурси	– землі, які використовують у різних галузях народного господарства. Є головним природним ресурсом держави. Оцінюють за розмірами території, кліматом, гідрологічними умовами, рельєфом, рослинністю, якістю ґрунтового покриву.
Інформаційні туристичні ресурси	– сукупність форм і видів інформації про конкретну територію чи об'єкти, про історію території, про культуру, природу і населення, отримана туристами безпосередньо під час подорожі, у процесі підго-

	товки до неї чи після подорожі.
Історико-культурні заповідники	– спеціальні законодавчо визначені території, що охоплюють ансамблі й комплекси пам'яток історії та культури, мають виняткову історичну, наукову й культурну цінність та перебувають під охороною держави.
Історико-культурні туристичні ресурси	– це сукупність пам'яток матеріальної та духовної території, мають пізнавальну цінність і можуть бути використані для туристичної діяльності.
Капіталоємність і вартість експлуатаційних витрат	– один із найважливіших вимірів рекреаційно-туристичних ресурсів – у рекреаційно-туристичних ресурсів є невисокими, що дозволяє досить швидко створювати інфраструктуру й отримувати соціальний та економічний ефект, а також самостійно використовувати окремі види ресурсів.
Кількісна оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів	– дає уявлення про забезпеченість тим чи іншим ресурсом, наприклад, об'єм запасів, площа розповсюдження, період використання і т.д.
Клімат	– багаторічний режим погоди, зумовлений сонячною радіацією, її перетворенням у діяльному шарі земної поверхні та пов'язаною з нею циркуляцією атмосфери й океанів і характерний для певної місцевості.
Корисні копалини	– природні мінеральні утворення, які використовуються в народному господарстві безпосередньо або після попереднього оброблення. Формуються протягом усієї історії розвитку земної кори внаслідок ендеогенних процесів і екзогенних процесів; бувають органічного та неорганічного походження.
Культова споруда	– споруда або комплекс споруд для культових, релігійних потреб (відправ служб, читання молитов і звернень до Бога), служіння Богу.
Культурна спадщина	– сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей. Розрізняють матеріальну і нематеріальну культурну спадщину.
Курортна зона	– територія зі сприятливими для відпочинку та лікування кліматичними умовами та високою естетичною привабливістю пейзажу (морські, озерні, річкові узбережжя, бальнеологічні комплекси на базі термальних і мінеральних джерел).
Лікувальні грязі	– торфові, сапропелеві, мулові сульфідні, прісноводні глинисті, сопкові, гідротермальні утворення, що міс-

- тять мінеральні та органічні речовини і використовуються з лікувальною метою. Інша назва – пелоїди.
- Ліс – тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище (Лісовий Кодекс України, 1994 р., ст. 1).
- Лісові ресурси – сукупність запасів деревної і недеревної продукції лісу у поєднанні з його суспільно корисними й захисно-ресурсоохоронними функціями. Лісові ресурси є відновлюваними і за умов правильного ведення лісового господарства невичерпними.
- Мистецькі пам'ятки – це пам'ятки професійних і народних художніх промислів, а також музеї, які експонують пам'ятки образотворчого, декоративно-ужиткового та інших видів мистецтва.
- Мінеральні води – природні чи штучні води, що мають лікувальні властивості; підземні води, що містять у підвищених концентраціях мінеральні (іноді органічні) компоненти та гази, а також мають виняткові фізичні властивості (радіоактивність, підвищена температура та ін.), завдяки чому діють на організм людини як лікувальні. Зазвичай класифікують за походженням, мінералізацією, хімічним складом, наявністю газів і специфічних елементів, температурою джерела і застосуванням.
- Мінеральні солі – осадові мінерали, що кристалізуються під час випаровування та охолодження природних водних розчинів, що є сильними електролітами. Процес утворення відбувається внаслідок перенасичення розчинів.
- Міста-курорти – урбанізовані території, функції яких спрямовані на задоволення потреб у лікуванні (з переважанням помірною режиму) або в розвагах; характеризуються значною кількістю технічних систем, розвиненою сферою обслуговування, що становить основу рекреаційної системи, і майже повністю зміненою, значно окультуреною, «вторинною» природою.
- Монумент – споруда, меморіал людини чи події, пам'ятник.

Народні художні промисли, народні ремесла	– різноманітні культурні техніки виготовленням сувенірних або господарських виробів із звичайних підручних матеріалів з використанням нескладних побутових інструментів. Славиться можливістю креативного підходу до роботи за допомогою власних умінь та кмітливості. Найчастіше для створення робіт люди використовують дерево, тканину, папір, метал або пластмасу. Готові вироби несуть у собі не лише естетичне, але й побутове значення для практичного застосування.
Національний природний парк	– територія, на якій представлені одна чи кілька екосистем, в основному мало або зовсім не змінених людиною, що становлять науковий, освітній, рекреаційний та естетичний інтерес.
Національний туристичний продукт	– сукупність наявних туристичних ресурсів держави, на основі якої формуються туристичні пропозиції шляхом створення, просування і реалізації конкретних туристичних продуктів, спрямованих на залучення іноземних туристів, а також формування іміджу країни.
Обсяг запасів	– один із найважливіших вимірів рекреаційно-туристичних ресурсів, необхідний для визначення потенційної ємності туристичних комплексів (дебіт джерел мінеральних вод, екскурсійний потенціал туристичних центрів і маршрутів).
Паломництво	– мандрювання віруючих людей до святих місць (наприклад, у християн – до Єрусалима, у мусульман – до Мекки й Медини тощо).
Пам'ятка історії	– один із різновидів пам'яток культури, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів: будинки, споруди, їх комплекси; окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у т.ч. іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України; місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо.
Пам'ятка культури	– визначна споруда, археологічний об'єкт або витвір мистецтва, що є частиною культурного надбання (культурної спадщини) країни, людства загалом

(пам'ятка історії, літератури, мистецтва, мови, права тощо) і охороняється законом. Залежно від наукової, історичної і художньої цінності пам'ятки культури бувають світового, державного і місцевого значення.

- Пам'ятка містобудування – унікальний містобудівний комплекс, у межах якого сконцентровано визначні пам'ятки історії та культури світового (за списками ЮНЕСКО), загальнодержавного та місцевого значення.
- Пам'ятка монументального мистецтва – високохудожні твори скульптури, живопису та декоративного мистецтва, які можуть бути пов'язані з архітектурними спорудами, так і самостійними, що характеризують світогляд, естетичні погляди і рівень розвитку культури певної історичної епохи.
- Пам'ятки історії – це меморіальні пам'ятки, пов'язані з історичними подіями, національно-визвольними змаганнями, війнами, бойовими традиціями, та пам'ятники учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань і війн, а також відомим діячам історії.
- Пам'ятки мистецтва – складова частина соціально-історичних рекреаційних ресурсів (витвори монументального, образотворчого, декоративно-ужиткового та інших видів мистецтва, які використовуються в сфері пізнавального туризму).
- Парарекреаційні ресурси – об'єкти, явища природного, природно-антропогенного, суспільно-історичного, біосоціального, подійного походження, які ні юридично, ні фактично не залучені до туристської індустрії, але характеризуються певним пізнавально-туристським потенціалом (зруйновані або перепрофільовані сакральні споруди, історичні кладовища або окремі поховання, цікаві об'єкти природи, історичні комунікації, окремі інженерні споруди або їх елементи, суспільні події тощо).
- Підземні води – води, що містяться у верхній частині земної кори. Заповнюють проміжки, пори, тріщини, пустоти. У ґрунті заповнюють капіляри. Поділяються на води зони аерації, ґрунтові і артезіанські.
- Пекідж-тур – будь-який тур (індивідуальний або груповий), що складається з деякого набору послуг (перевезення, розміщення, харчування, екскурсії тощо), загальна продажна вартість якого дорівнює сумі вартості його елементів.

Період можливої експлуатації	– один із найважливіших вимірів рекреаційно-туристичних ресурсів, який визначає сезонність рекреаційних процесів і ритмічність туристичних потоків (тривалість сприятливого погодно-кліматичного періоду, купального чи лижного сезону).
Площа поширення	– один із найважливіших вимірів рекреаційно-туристичних ресурсів, який дозволяє визначити потенційні рекреаційні території (розміри водоносних горизонтів, пляжів, лісів, площа територій зі стійким сніговим покривом).
Пляж	– елементарний природно-територіальний комплекс (фація); пологий намитий берег, що утворився в результаті дії прибою і складений наносами (найчастіше піском, гравієм чи галькою).
Подієві туристичні ресурси	– належать до динамічних чинників формування туристичних потоків, оскільки включають мотиваційні передумови подорожі до місця, де відбувається подія чи явище.
Подорож	– поїздка або пересування пішки до іншої, ніж постійне місце проживання, місцевості або країни з будь-якою метою, що включає заняття, що оплачується, в цій місцевості або країні.
Природна зона	– частина географічного поясу з однорідними кліматичними умовами. Вона є частиною природної країни; менші за розмірами зональні комплекси, що їх виділяють у кожному географічному поясі.
Природні туристичні ресурси	– це природні, тобто кліматичні, водні, геологічні, ґрунтові, фітолікувальні та ландшафтні, а також природно-антропогенні (національні природні парки, заповідники, пам'ятки природи та ін.), які володіють комфортними умовами і можуть бути використані для туристичної діяльності.
Природно-антропогенні туристичні ресурси	– ділянки землі, водної поверхні та повітряного простору над ними загальнонаціонального, регіонального та місцевого значення, які мають особливе природоохоронне, наукове, культурне, естетичне, рекреаційне, оздоровче значення та охороняються державою.
Рекреаційна льність	дія- – система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, які розташовані поза межами їх постійного проживання; характеризується, в порівнянні з іншими

	напрямами діяльності, відносно різноманітністю поведінки людей і самоцінністю процесу.
Рекреаційний потенціал	– сукупність природних, соціальних, інфраструктурних і культурно-історичних передумов, сприятливих для організації рекреаційної діяльності на певній території.
Рекреаційний простір	– частина соціального простору, що використовується для рекреаційної діяльності; формується внаслідок діяльності відпочиваючих і організаторів відпочинку.
Рекреаційні ресурси	– сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності і при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовуються для прямого і опосередкованого споживання та надання курортних і туристських послуг.
Рекреаційно-туристичні ресурси	– природні та культурно-історичні комплекси та їх елементи, які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях виступають цільовими об'єктами рекреаційно-туристського споживання як вихідні елементи для виробництва комплексних туристських послуг.
Рекреація	– форма соціального руху і антропогенного впливу на природні комплекси, мета якого полягає у відновленні людиною психофізичної енергії, втраченої в процесі трудової, навчальної, побутової діяльності тощо.
Релігійний туризм	– різновид туризму, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного для них середовища.
Рельєф	– сукупність нерівностей поверхні суходолу, дна океанів і морів, різноманітних за обрисами, розмірами, походженням, будовою, віком та історією розвитку. Сукупність форм земної поверхні, які перебувають на різних стадіях розвитку, у складному поєднанні одна з одною й у взаємозв'язку з довкіллям.
Ресурсно-рекреаційний паспорт території	– посвідчення певного просторового об'єкту, що розкриває наявність, структуру, спеціалізацію, використання природних, природно-антропогенних, соці-

	альних, біосоціальних рекреаційних ресурсів в його межах; зведення кількісних і якісних показників і характеристик, що розкривають рекреаційно-туристську спеціалізацію певної територіальної одиниці (держави, окремої адміністративно-територіальної одиниці міста тощо).
Рослинність	– сукупність рослинних угруповань (фітоценозів) планети в цілому або її окремих регіонів та місцевостей.
Сакральна (релігійна) архітектура	– вид архітектури, що пов'язана з певною релігією. Основними прикладами сакральних споруд є церкви, костели, собори, мечеті. Термін «сакральний» використовується в основному в історико-культурних матеріалах і в навчальній літературі вищих навчальних закладів.
Санаторій	– рекреаційне підприємство (низова ТРС), лікувально-профілактичний заклад, призначений переважно для курортного лікування на основі використання кліматотерапії, фізіотерапії, дієти, спеціального режиму дня тощо.
Спелеотуризм	– один з видів активного туризму, основним фактором розвитку якого є наявність спелеоресурсів (печери, лійки, підземні озера та інші карстові форми).
Суб'єкт туризму	– це турист, який задовольняє свої рекреаційні потреби та характеризується певними рисами, властивостями і станами (фізіологічними, психологічними, екологічними, економічними, соціальними тощо).
Суб'єкти рекреації	– люди, що здійснюють рекреаційну діяльність відповідно до своїх стандартів.
Суб'єкти туристичної діяльності	– це підприємства, заклади, організації незалежно від форм власності, а також фізичні особи, які зареєстровані відповідно до чинного законодавства на здійснення діяльності з надання туристичних послуг.
Суперточка-тур	– локальна (просторово обмежена) територія антропогенного («синтетичного») або природного походження, що являє собою унікальне поєднання природних компонентів (пейзажне різноманіття, атрактивність ландшафтів) і характеризується суттєвою соціально-історичною значимістю подій, які відбувались (відбуваються) в її межах або в межах простору, який візуально сприймається з цього місця.
Суспільні туристичні ресурси	– матеріальні об'єкти, що несуть семантичну та естетичну інформацію і можуть використовуватися в

	екскурсійно-туристичній діяльності для задоволення специфічних соціальних і рекреаційних потреб особистості.
Територіальна зосередженість	– один із найважливіших вимірів рекреаційно-туристичних ресурсів, що обумовлює тяжіння туристичної інфраструктури і туристичних потоків до місць концентрації туристсько-рекреаційних ресурсів.
Територіальна рекреаційна система	– форма організації рекреаційної діяльності на певній території, що забезпечує функціональний взаємозв'язок, взаємодію та координацію всіх підсистем, блоків і елементів рекреаційного господарства для надання послуг відпочинку.
Тур	– це комплекс послуг, оформлених у вигляді туристичного пакету, які можуть бути реалізованими на певному маршруті й у конкретно визначений час.
Турагент	– співробітник туристичної фірми або фірми, що купує тури, розроблені туроператорами, випускає на ці тури путівки і реалізує їх споживачеві.
Туризм	– це тимчасовий виїзд (подорож) осіб з постійного місця проживання з пізнавальною, оздоровчою, професійно-діловою, спортивною, релігійною та іншою метою на термін від 24 годин до одного року поспіль, без зайняття оплачуваною діяльністю в місці тимчасового перебування (Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 р.).
Турист	– особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін.
Туристична доступність	– властивість об'єкту, що характеризує можливість у оптимальний спосіб забезпечити доступ туриста в процесі туристичного споживання.
Туристична індустрія	– сукупність різних суб'єктів туристичної діяльності (туристичні фірми, агенції й оператори, а також готелі, туристичні комплекси, кемпінги, мотелі, пансіонати, підприємства харчування, транспорту, заклади культури, розваг, спорту та ін.), що забезпечують прийом, обслуговування та перевезення туристів.
Туристичне споживання (використання)	– це витрачання доходу, створеного індивідуумами, з метою придбання туристичних товарів і послуг для

стання)		задоволення визначених туристичних потреб чи бажань у конкретному місці призначення у визначений час.
Туристичні ресурси	ресур-	це сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста.
Туристичні ресурси України	ресур-	пропоновані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об'єктів державної, комунальної чи приватної власності (Закон України «Про туризм», 1995 р., ст. 3).
Туристичний об'єкт		– природний або антропогенний об'єкт, придатний для використання в туризмі.
Туристичний продукт	про-	– попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо).
Туристично-екскурсійні послуги	послуг-	– це послуги, що передбачені в путівці та надаються закладами з розміщення, харчування, транспортними підприємствами, екскурсійними бюро, а також входять до складової частини туристичного продукту.
Туристська структура	інфра-	– сукупність шляхів сполучення та місць розміщення, транспортних засобів, комунікацій та різних установ, необхідних для стабільного функціонування туристських комплексів.
Туристська ніть	сезон-	– щорічна зміна в активності туристської діяльності (зумовлена зміною пір року), що проявляється в коливанні чисельності туристів.
Туристське ження	вра-	– комплекс емоцій, здебільшого позитивних, духовний і фізичний стан туриста, що сформувалися під впливом споживання туристичних послуг, придбання туристичних товарів, споживання туристичного продукту.
Туристський рес	інте-	– перспектива одержання туристом об'єктивної інформації, позитивних емоцій або потенційна можливість задовольнити заплановану потребу туриста

- та в конкретній, на початку частково відомій, туристичній послугі, туристичному товарі й туристичному продукті, заснованих на певному комплексі туристичних ресурсів, що є об'єктами туристського інтересу.
- Туристський маршрут – шлях, порядок подорожі тургруп через певні пункти проходження за заздалегідь складеним графіком руху.
- Туристський рік – проміжок часу, який точно визначає період здійснення туристського обміну протягом календарного року.
- Туристський сезон – період найбільш інтенсивного потоку туристів (наприклад, період червень-вересень в літній сезон).
- Туристський центр – функціонально-планувальний центр туристської зони, вузловий пункт туристських маршрутів; місце розташування основних підприємств і установ туристського обслуговування, об'єктів господарського призначення, загальних для зони; місце зосередження адміністративних та інформаційних туристсько-екскурсійних служб; територіальне зосередження декількох туристських об'єктів на базі природних, соціальних рекреаційних ресурсів місцевості.
- Туристські потоки – специфічний вид міграції населення в незначному часовому періоді без зміни постійного місця проживання, що здійснюється, як правило в рекреаційно-туристських цілях.
- Туристсько-рекреаційна зона – це частина території держави із значним природним, рекреаційним та історико-культурним потенціалом, на якій вводиться спеціальний правовий режим з метою ефективного його використання та збереження, а також активізації підприємницької діяльності у сфері рекреаційно-туристського бізнесу.
- Туроператор – гуртова туристична фірма, що розробляє туристичний продукт і комплектує тури, організовує рекламу та проходження туристичного продукту на ринку послуг, визначає його ціни й реалізує через мережу турагентів.
- Українська архітектура – сукупність українських сучасних та історичних архітектурних об'єктів.
- Унікальні ландшафти – природно-територіальні комплекси, що відрізняються своєю індивідуальністю та неповторністю; різноманітні природні утворення – ділянки пустелі, каньйони, лісові масиви, озера тощо.

Уфологічні рекреаційно-туристичні ресурси – вид родієвих ресурсів, формування яких пов’язане з можливою частою появою невідомих літаючих об’єктів на певних територіях та проявом інших паранормальних явищ.

Фольклор (або усна народна творчість) – колективна художня літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культури і вірування, а також відбиток світу думок, уявлень, почуттів і переживань, народно-поетичної фантазії.

Якісна оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів – виражає ступінь сприятливості властивостей для певного виду або циклу рекреаційних занять (комфортність/некомфортність погодно-кліматичних умов для відпочинку, придатність/непридатність рельєфу для організації гірськолижного туризму і та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алешугіна Н. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства : навч. посіб. / Н. О. Алешугіна, О. В. Барановська, М. О. Барановський [та ін.]. – Чернігів : Вид-во ЧНТУ, 2015. – 492 с.
2. Атлас «Знайомтесь Україна» / Н. О. Крижова, Л. М. Веклич – К : ДНВП «Картографія», 2009. – 144 с.
3. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія районування : монографія / О. О. Бейдик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
4. Волошин І. Еколого-економічний аналіз чинників впливу на стан та розвиток туристичних ресурсів / І. Волошин, Л. Матвійчук, Б. Герасимчук // Вісник Львівського університету. Серія : Географічна. – 2013. – Вип. 41. – С. 76-82.
5. Географічна енциклопедія України в 3-х томах. – К. : «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989.
6. Домбровська С. М. Державне регулювання туристичної галузі України : монографія / С. М. Домбровська, О. М. Білотіл, А. Л. Помаза-Пономаренко. – Х. : НУЦЗУ, 2016. – 196 с.
7. Івченко А. С. Вся Україна / А. С. Івченко. – К. : ДНВП «Картографія», 2006. – 656 с.
8. Корнеєва О. В. Теоретична основа сутності туристичних ресурсів / О. В. Корнеєва // Перший крок у науку : зб. наук. пр. студ. та магістрантів. – Вип. 4. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – С. 64-70.
9. Курортні ресурси України. – К. : ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», «ТАМЕД», 1999. – 344 с.
10. Любіцева О. О. Туристичні ресурси України : навч. посіб. / О. О. Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 369 с.
11. Майстро С. В. Особливості державного управління рекреаційним туризмом України : монографія / С. В. Майстро, С. М. Домбровська. – Х., 2017. – 198 с.
12. Мархонос С. М. Діагностика забезпечення туристичними ресурсами регіонів України / С. М. Мархонос, Н. П. Турло // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2011. – № 3 (11). – С. 86-90.
13. Масляк П. О. Рекреаційна географія : навч. посіб. / П. О. Масляк. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
14. Матвійчук Л. Ю. Аналіз чинників впливу на стан та розвиток туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук // Наукові записки [Націон. ун-ту «Острозька академія»]. Серія «Економіка». – 2012. – Вип. 19. – С. 172-175.

15. Матвійчук Л. Ю. Економіко-екологічні засади раціонального використання туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук, І. В. Тищук // Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка. – 2016. – Т. 21, Вип. 2. – С. 129-133.
16. Матвійчук Л. Ю. Економіко-статистичний аналіз раціонального використання та охорони туристичних ресурсів [Електронний ресурс] / Л. Ю. Матвійчук. // Ефективна економіка. – 2011. – № 10. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_10_39.
17. Матвійчук Л. Ю. Інвестиційний процес раціонального використання та охорони туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Сер. : Економіка і менеджмент. – 2012. – № 1. – С. 98-107.
18. Матвійчук Л. Ю. Інституціональні аспекти раціонального використання туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2012. – Вип. 2. – С. 189-195.
19. Матвійчук Л. Ю. Методичні підходи щодо оцінки конкурентоспроможності на основі туристично-рекреаційної сфери регіону / Л. Ю. Матвійчук, Л. В. Савош, О. М. Лютак // Економічні науки. Серія : Економічна теорія та економічна історія. – 2014. – Вип. 11. – С. 101-113.
20. Матвійчук Л. Ю. Організаційно-економічний механізм використання та охорони туристичних ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.06 / Матвійчук Людмила Юріївна ; Луц. нац. техн. ун-т. – Луцьк, 2012. – 39 с.
21. Матвійчук Л. Ю. Роль інвестицій у підвищенні рівня раціонального використання туристичних ресурсів [Електронний ресурс] / Л. Ю. Матвійчук. // Ефективна економіка. – 2011. – № 12. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_63.
22. Матвійчук Л. Ю. Структурно-логічна побудова організаційно-економічного механізму використання та охорони туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук // Економічний форум. – 2015. – № 4. – С. 187-195.
23. Матвійчук Л. Ю. Теоретичні основи типології та специфіки туристичних ресурсів [Електронний ресурс] / Л. Ю. Матвійчук // Економіка. Управління. Інновації. – 2011. – № 1 (5). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2011_1_20.
24. Матвійчук Л. Ю. Теоретичні підходи до вивчення стратегії раціонального використання туристичних ресурсів [Електронний ресурс] / Л. Ю. Матвійчук. // Ефективна економіка. – 2011. – № 9. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_9_50.
25. Матвійчук Л. Ю. Формування складових організаційно-економічного механізму використання туристичних ресурсів [Електронний ресурс] / Л. Ю. Матвійчук. // Ефективна економіка. – 2011. – № 11. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_11_57.

26. Немець Л. М. Туристсько-рекреаційні ресурси світу : навч.-метод. посібник / Л. М. Немець, Г. О. Кулешова, А. В. Соколенко. – Х., ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 102 с.
27. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / Є. В. Панкова. – К. : Альтерпрес, 2003. – 352 с.
28. Покоłodна М. М. Туристське краєзнавство : навч. посіб. / М. М. Покоłodна, Л. Д. Божко ; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 310 с.
29. Стафійчук В. І. Рекреалогія : навч. посіб. – 2-е вид. / В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2008. – 264 с.
30. Туристичний кластер Харківщини : монографія / кол. авторів, гол. ред. О. В. Яковчук. – Х. : ФОП Панов А. М., 2019. – 432 с.
31. Україна. Туристична карта. Масштаб 1 : 1 250 000. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2002.
32. Ускова Т. В. Соціально-економічний ресурс туризму : монографія / Т. В. Ускова, Л. В. Дубиничева, В. С. Орлова. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2011. – 182 с.
33. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та культурологія : підруч. / Н. В. Фоменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

Інформаційні ресурси

34. Всеєвропейська екологічна мережа – <http://www.ecnc.nl/doc/lynx/>.
35. Всеукраїнського проекту «7 чудес України» – <http://www.7chudes.in.ua>.
36. Громадська організація «ЕКОСФЕРА» – <http://ekosphaera.org/>.
37. Державна екологічна інспекція України – <https://dei.gov.ua/>.
38. Державна служба геології та надр – <http://www.geo.gov.ua/>.
39. Державне агентство водних ресурсів – <https://www.davr.gov.ua/>.
40. Державне агентство лісових ресурсів України – http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=110862.
41. Державне агентство України з управління зоною відчуження – <http://dazv.gov.ua/>.
42. Каталог Музеїв України – www.ukrmuseum.org.ua.
43. Київський еколого-культурний центр – <http://ecoethics.ru/>.
44. Міжнародний фонд дикої природи (WWF International) – <http://www/panda.org/>.
45. Міжнародний фонд дикої природи (WWF International, Дунайсько-Карпатська програма) – www.panda.org/dcro.
46. Міністерство екології та природних ресурсів України – <http://www.menr.gov.ua/>.

47. Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень – <http://www.heritage.com.ua>.

48. Національна комісія України у справах ЮНЕСКО – <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5046>.

49. Національний екологічний центр України – <http://necu.org.ua/ekonnet/>.

50. Природоохоронне законодавство України – <http://cern.com.ua/prirodoohrannoe-zakonodatelstvo/zagalne-prirodoohoronne-zakonodavs/>.

51. Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера» щодо біосферних резерватів – <http://unesco.org/mab>.

52. Центр досліджень екосистем, змін клімату та сталого розвитку Національного університету «Києво-Могилянська академія» – <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/tsentr-doslidzhen-ekosystem-zmin-klimatu-ta-staloho-rozvytku/zahalna-informatsiia>.

Навчальне видання

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Підписано до друку 04.11.2020. Формат 60x84 1/16.

Умовн.-друк. арк. 12,2.

Вид. № 69/20.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.

www.nuczu.edu.ua